

CineScience

Ο ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ
ΣΤΟΝ ΦΑΚΟ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Παραγώγης Γ. Κιμουρτζής

ΕΚΔΟΣΕΙΣ GUTENBERG

CineScience

© Copyright 2013

Εκδόσεις Gutenberg

και

Παναγιώτης Γ. Κιμουτζής

ISBN 978-960-01-1571-0

ΕΚΔΟΣΕΙΣ GUTENBERG

Λιδότου 37, 106 80 Αθήνα

Τηλ.: 210 36.42.003 – Fax: 210 36.42.030

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ:

Λασιολίδου 13, 546 35

Τηλ.- Fax: 2310 271147

www.dardanosnet.gr • info@dardanosnet.gr

e-shop: www.dardanosnet.gr

Γιώργος Κόκκινος*

Ο ΦΑΣΙΣΜΟΣ, Ο ΕΘΝΙΚΟΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΤΟ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑ ΣΤΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΦΑΙΡΑ
ΚΑΙ ΤΟΝ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟ
ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ¹

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

ΣΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ του 20ού αιώνα και στην αγωγή του 21ου, κυβαλώντας στους ώμους της τη βιωμένη εμπειρία των τραγωδιών των δύο Παγκοσμίων Πολέμων, της αποικιοκρατίας, των ολοκληρωτισμών, του Ολοκαυτώματος, των γκουλάγκ, της ρίψης των ατομικών βομβών, των γενοκτονιών, των εθνοκαθάρσεων, της λιμοκτονίας ολόκληρων πληθυσμών και της επιταχυνόμενης υποβάθμισης του φυσικού περιβάλλον-

* Καθηγητής Ιστορίας και Διδακτικής της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

1. Το ενδιαφέρον για τα ζητήματα αυτά και η ερευνητική δραστηριότητα που το ενσάρκωσε οφείλουν πολλά στις συζητήσεις με τον φίλο Γιάννη Χατζηκώστα, εμβριθή γνώστη της ιστορίας του κινηματογράφου, τον οποίο και από τη θέση αυτή, αναγνωρίζοντας την οφειλή, ευχαριστώ.

ντος, η ανθρωπότητα συζήτά μετ' επιτάσεως την έννοια και την πραγματικότητα του ιστορικού τραύματος.

Η έννοια του τραύματος συνδέθηκε κατ' εξοχήν με την εμπειρία και την ψυχική διεργασία του Ολοκαυτώματος και επομένως με την ανάγκη ανάδυσης και διάσωσης της οδυνηρής και γι' αυτό απωθημένης μνήμης των επιζήσαντων. Η καταγραφή αυτής της επώδυνης μνήμης κατέληξε στη συγκρότηση ενός σώματος αυθεντικών μαρτυριών που επιτρέπουν στους ιστορικούς και τους υπόλοιπους κοινωνικούς επιστήμονες τη διερεύνηση των σκοτεινότερων πτυχών του εθνικοσοσιαλιστικού ολοκληρωτισμού. Γρήγορα όμως η έννοια του τραύματος υπερέβη τα όρια του ψυχαναλυτικού σημασιολογικού πλαισίου, στο οποίο είχε αρχικά ενταχθεί, και απέκτησε ιδιαίτερη φόρτιση όταν ακριβώς συνδέθηκε με τον κίνδυνο της βίαιης αμνησίας που θα μπορούσε να επιβάλει στους ρομποτοποιημένους υπηκόους του ένα ολοκληρωτικό καθεστώς. Χρησιμοποιήθηκε τότε ως «προειδοποιητικό σήμα μιας νέας επερχόμενης δυστοπίας», δηλαδή του πραγματωμένου κακέκτυπου μιας ουτοπίας, «που θα μπορούσε να σβήσει τη μνήμη»,² ιδιαιτέρως την τραυματική, επίμαχη και απωθημένη μνήμη, με σκοπό τη χειραγώγηση της ιστορίας και μέσω αυτής τον απόλυτο έλεγχο της ίδιας της ανθρώπινης διάνοιας και συνείδησης. Έχουμε πλέον επίγνωση ότι ο έλεγχος του παρελθόντος δεν αποβλέπει μόνο στη νομιμοποίηση ή απονομιμοποίηση του παρόντος, αλλά επιτρέπει και τον φανακισμό των συλλογικών προσδοκιών, δηλαδή των ιδίων των διεργασιών συγκρότησης ιστορικής συνείδησης, για να θυμηθούμε τον George Orwell και τον Jörn Rüsen.

2. Antonis Liakos, «Utopian and Historical Thinking: Interplays and Transferences», *Historein* 7 (2007), σ. 46.

Όμως, συγχρόνως, η επίγνωση αυτή δεν μπορεί παρά να αντιμετωπίζει τουλάχιστον με σκεπτικισμό και δυσπιστία κάθε απόπειρα ποινικοποίησης του ιστορικού αναθεωρητισμού—ακόμα και του αρνητισμού—που γίνεται στο όνομα της ιστορικής δικαιοσύνης, της πολιτικής ορθότητας ή της πρόληψης της μισαλλοδοξίας, του κοινωνικού στιγματισμού, της ξενοφοβίας, του ρατσιστικού μίσους και των συνεπακόλουθων, πραγματικών ή συμβολικών, αποκλεισμών. Διότι η διαστολή της έννοιας του απαράγραπτου εγκλήματος εναντίον της ανθρωπότητας ή του εγκλήματος κατά της μνήμης των θυμάτων, όπως επίσης η υπονόμηση της δυνατότητας αμφισβήτησης της «επής» ιστορικής αλήθειας μπορεί σχεδόν αδύνατα να εξαλλαχθεί σε ολοκληρωτικό έλεγχο της ίδιας της δυνατότητας κριτικής διερεύνησης του παρελθόντος, άρα σε αναίρεση των γνωσιολογικών, αξιακών και μεθοδολογικών προϋποθέσεων της ιστοριογραφίας. Επομένως σε ιδεολογική εργαλειοποίηση της ιστορικής μνήμης υπό το βάρος της πολιτικής ορθότητας, των πολιτικών ταυτότητας ή συγκεκριμένων γεωπολιτικών συμφερόντων.³ Υπό το πρίσμα αυτό, μόνο φανταστικό χαρακτήρα μπο-

3. Αντώνης Λιάκος, «Η λογοκρασία της Ιστορίας», *Το Βήμα* (Κυριακή 15 Ιουλίου 2007), σ. 83/Α51. Νομοθετικό πλαίσιο εναντίον της αμφισβήτησης των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας αλλά και της πρότρυνσης σε ρατσιστικό μίσος υπάρχει στην Αυστρία, τη Μεγάλη Βρετανία, την Ελβετία, το Βέλγιο, το Ισράηλ, την Ιταλία, τη Σουηδία, τη Νέα Ζηλανδία και την Αυστραλία, τη Γερμανία (από το 1979), τον Καναδά και τη Γαλλία όπου και πριν από τη θέσπιση του νόμου Gayssot ο αρνητιστής Robert Faurisson στις 3 Ιουλίου 1981 θεωρήθηκε ένοχος και καταδικάστηκε με την επίκληση σχετικού νόμου της 1ης Ιουλίου 1972. Στη Γαλλία όμως οι αναθεωρητικές απόψεις και ιδέες επενδύθηκαν και με «επιστημονικό κύρος» στην περίπτωση των ερευνών Serge Thion και Gabor Rittersporn, οι οποίοι εργάζονταν στο CNRS, το Εθνικό Κέντρο Επιστημονικών Έρευνών. Εξάλλου, όπως δείχνει η εμπειρία στις ΗΠΑ και ειδικότερα η έκδοση του βιβλίου του πρώην προέδρου (1977-1981)

ρεί να έχει, κατά τη γνώμη πολλών ιστορικών, η θέσπιση από την Ευρωπαϊκή Ένωση ενός άκαμπτου και προκρούστειου νομικού πλέγματος για την πάταξη της «εκ προθέσεως» συμβολικής ή υλικής βίας, που ελλείπει η διαφοροποίηση από τον πολιτικά ορθό ιστοριογραφικό κανόνα, ακόμα και στην περίπτωση που αυτή εσκεμμένα και διαπιστωμένα εξυπηρετεί ύποπτες ιδεολογικο-πολιτικές σκοπιμότητες, και κυρίως τη «ιδεολόγηση της υποκίνησης ή παράτρυνση» καταδικασμένων στη συνείδηση της ανθρωπότητας ιδεολογιών, διότι αφενός μεν θα επιφέρει ως παράκλιση την ίδια τη φήμωση της ιστοριογραφίας, αφετέρου δε θα μετατρέψει σε δήθεν μέτρη-

Τζ. Κάρερ *Palestine: Peace, not Apartheid*, είναι τελικά εύκολη υπόθεση η δραστητική επίκληση του Ολοκαυτώματος για τη νομιμοποίηση της ισραηλινής πολιτικής στη Μέση Ανατολή και την απονομιμοποίηση των πολιτικών της με την κατηγορία του αντισημιτισμού, γεγονός που συναρτάται με την πίεση που ασκεί το εβραϊκό λόμπι τόσο στο Ρεπουμπλικανικό και στο Δημοκρατικό Κόμμα όσο και στα μεγάλα δημοσιογραφικά συγκροτήματα (π.χ. στην εφημερίδα *New York Post*) και μέσα αυτών στην κοινή γνώμη. Επίσης, οργανώσεις όπως η Anti-Defamation League, η Campus Watch και η David Project-Center for Jewish Leadership έχουν αναλάβει τον ρόλο μηχανισμού επιτήρησης της ακαδημαϊκής διακρίσεως και του δημόσιου λόγου, επομένως καταγγέλλας και ποινικοποίησης των «παρεκκλίσεων» απόψεων. Πρόκειται για μια πασιφανώς μακαρθική πολιτική που έχει στόχο να πλήξει την ίδια την ελευθερία της σκέψης, της γνώμης και του λόγου στο όνομα μιας εξαιρετικά προβληματικής προ-σέγγισης της πολιτικής ορθότητας. Θύμα αυτής της πολιτικής έπεσε λίγο πριν από τον θάνατό του, μεταξύ πολλών άλλων πανεπιστημιακών, και ο σημαντικός βρετανός ιστορικός Tony Judt. Για την ποινικοποίηση του αρνητισμού στη Γαλλία και τη θέσπιση Νόμων για την ιστορική μνήμη βλ. Γιώργος Κόκκινος, «Η δυναμική της μνήμης και της λήθης στη δημόσια σφαίρα και οι νόμοι για τη μνήμη στη Γαλλία», στο: Γιώργος Κόκκινος - Έλλη Λεμονίδου - Βλάσσης Αγγελάκης, *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης. Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πόλεμων για την Ιστορία και τη Μνήμη*, Αθήνα: Ταξιδευτής, 2010, σσ. 11-127.

ρες της ελευθερίας της σκέψης και της ακαδημαϊκής δεοντολογίας τους προσχηματικά υπερασπιστές της, τους νεοφασίστες και νεοαζιστές υπαρξιακούς εχθρούς της.⁴

Η διακήρυξη *Libert pour l'histoire*, την οποία υπέγραψαν το 2005 1000 γάλλοι ιστορικοί, καθώς και οι πρόσφατα ειλημμένες πρωτοβουλίες του ιταλού ιστορικού Luigi Cajani για την κινήση των ευρωπαϊκών επαγγελματικών ενώσεων των ιστορικών, μπορούν να αποτελέσουν τη βάση ενός αναγκαίου και γόνιμου προβληματισμού. Στο πλαίσιο αυτό, πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να απορριφθεί ακόμη και το αίτημα του πολιτικά ορθού φρονηματοτισμού, αφού, αντίθετα με όσα υποστηρίζει ο Habermas, αν στην ιστορική έρευνα έχει ανατεθεί ο ρόλος της «κριτικής αυθεντίας», αυτό κατ' ουσίαν τρόπον στην αι-

4. Αναφέρομαι στην μετά από πρωτοβουλία της γερμανικής προεδρίας (πρόταση της προεδρεύουσας ομοσπονδιακής υπουργού Δικαιοσύνης της Γερμανίας Brigitte Zypries, η οποία συνυπογράφεται από τον τότε προεδρεύοντα υπουργό Εσωτερικών της Γερμανίας Wolfgang Schäuble, επιφανή πολιτικό του κόμματος CDU και γνωστό εκφραστή του νεοεθνικισμού, της συλλογικής απο-ενοχοποίησης και γενικότερα της νεοδεξιάς στροφής στη Γερμανία, βλέπε σχετικά Richard Wolin, *Η γοητεία του ανιστολογισμού. Το ειδύλλιο της διανοήσεως με τον φασισμό. Από τον Νίτσε στον μεταμοντερνισμό*, μτφρ. Μαρία Φιλίππακοπούλου, θεώρηση μτφρ.-επιμ. Δήμητρα Τουλιάτου, Αθήνα: Πόλις, 2007, σ. 239) έγκριση από το Συμβούλιο Υπουργών της Ευρωπαϊκής Ένωσης της απόφασης ποινικοποίησης της ξενοφοβίας, του ρατσισμού, του αντισημιτισμού και της σχετικοποίησης ή άρνησης του Ολοκαυτώματος (της κατάδικης δηλαδή των εγκλημάτων τα οποία διαπράττονται (για λόγους φυλετικούς, χρώματος, θρησκείας, γενεαλογικής καταβολής ή εθνικής ή εθνοτικής ταγώγης), η οποία τέθηκε σε ισχύ από τις 19-20 Απριλίου 2007. Βλέπε σχετικά Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, «Απόφαση-πλαίσιο του Συμβουλίου για την καταπολέμηση του ρατσισμού και της ξενοφοβίας», Ανακοινωθέν Τύπου 2794ης Συνόδου του Συμβουλίου, Λουξεμβούργο, 19-20 Απριλίου 2007, σσ. 23-25.

νει ότι «μπορεί να μας διδάξει [...] τι δεν πρέπει να κάνουμε», να μας μάθει δηλαδή να «μαθαίνουμε κυρίως από τις αρνητικές μας εμπειρίες».⁵ Ενδεχομένως θα αρκούσε μόνο, όπως τουλάχιστον εγώ πιστεύω, να μας εξοπλίσει με τις κρίσιμες ιστορικές και γενικότερα τις διανοητικές, ηθικές και επικοινωνιακές δεξιότητες, που είναι σε θέση να αναπτύξει και να καλλιεργήσει η συστηματική μύηση στην ιστορική μέθοδο, η εξοικείωση με τον στοχασμό για τα προαπαιτούμενα και την εγγενή ιστορικότητα της ιστορικής γνώσης, καθώς και η γνωριμία με την προκατάληπτη ιστορική προβληματική.⁶ Ένας τέτοιος διανοητικός εξοπλισμός θα μας προφύλασσε από τέσσερις μείζονες κινδύνους: πρώτον, από την προσέγγιση των τραυματικών γεγονότων αποκλειστικά και μόνο με όρους συλλογικής ενοχής ή υπό το πρίσμα της σχέσης θυτών και θυμάτων· δεύτερον, από τον ρατσιστικό αναγωγισμό (π.χ. άρειοι εναντίον σημιτών, λευκοί εναντίον νέγρων)· τρίτον, από την απολογητική προσέγγιση του τραυματικού ή επίμαχου παρελθόντος· και, τέταρτον, από τις ανακριβείς συγκρίσεις συναφών αλλά όχι και ομοειδών ιστορικών γεγονότων με σκοπό τη διέθνη αναγνώριση αντίστοιχου μνημονικού καθεστώτος στις τραυματικές εμπειρίες διαφορετικών ομάδων-θυμάτων, συγκρίσεις που οδηγούν τελικώς στην ανατροπή του ισόζυγιού μνήμης-

5. Παράγεται από τον Wolin, ό.π., σ. 252.

6. Mostafa Hassani Idrissi, *Pensée historique et apprentissage de l'histoire*, πρόλογος Henri Moniot, Paris: L'Harmattan, 2005, όπως επίσης το βιλνοϊρτικό άρθρο για το προαναφερθέν βιβλίο των Γιώργου Κόκα-νου και Παναγιώτη Γατσωτή, «Διδακτική/επιστημολογία της Ιστορίας και εκπαιδευτική έρευνα με αφορμή το βιβλίο του M. H. Idrissi», *Τα Ιστορικά* 46 (Ιούνιος 2007), σσ. 247-256. Βλ. επίσης Γιώργος Κόκα-νος - Δημήτρης Μαυροσκούφης - Παναγιώτης Γατσωτής - Έλλη Λεμονίδου, *Τα συγκρουσιακά θέματα στη διδασκαλία της Ιστορίας*, Αθήνα: Νόβ-γραμμα Εκδοτική, 2010.

λήθης, στον ιστορικό σχετικισμό και στον κορεσμό του δημόσιου ενδιαφέροντος (π.χ. δουλεμπόριο, γενοκτονίες, Ολοκαύτωμα, αποικιοκρατία).

Ζούμε σε μια εποχή που η επαναβίωση επιλεγμένων όψεων του παρελθόντος με διάλυο την τραυματική μνήμη, συχνά συνδεδεμένη με αντίμαχες πολιτικές ταυτότητας, αξιολογείται θετικά απολαμβάνοντας το έντονο δημόσιο ενδιαφέρον, ενώ, απεναντίας, η ιστορία-επιστήμη συναντά —πλην εξαιρέσεων που επιβεβαιώνουν τον κανόνα— τη δυσανεξία ή και την αποστροφή του αναγνωστικού κοινού, της νεολαίας και των παιδιών. Για ποιους λόγους όμως; Η μνήμη, η πολλαπλά διαθλασμένη πρωτογενής μαρτυρία, έχει μετεξελιχθεί σε βασίλειο της βιωματικής έντασης, της αυθεντικότητας και της υπαρξιακής αγωνίας ατομικών ή συλλογικών υποκειμένων που αναζητούν προσανατολισμό ή το χαμένο νόημα μέσα στη θραυσματική δική τους εκδοχή των ιστορικών γεγονότων. Αντίθετα, η ιστορία, πολλαπλά διαμεσολαβημένο σημείον μιας πραγματικότητας που την έχει προ πολλού εγκαταλείψει η ζωή, νοούμενη ως η επικράτεια του ψυχρού ορθολογισμού ή της ιδεολογικής σκοπιμότητας κατά περίπτωση, απομακρύνεται όλο και περισσότερο από τον νοητικό ορίζοντα των ανθρώπων.⁷ Μόνο η λέγόμενη δημόσια ιστορία γνωρίζει ημέρες δόξας επειδή ακριβώς τροποδοτείται από τις διαμάχες για το περιεχόμενο της επίσημης ιστορικής μνήμης και διεκδικεί την αρμοδιότητα για την ηθική και συναισθηματική του φόρτιση.

Στη σημερινή συγκυρία του ριζικού εκδημοκρατισμού της κουλτούρας, οι συνεχώς διευρυνόμενες συγχλίσεις μεταξύ επι-

7. Thomas Elsaesser, «Subject Positions, Speaking Positions. From Holocaust, Our Hitler, and Heimat to Shoah and Schindler's List», in: Vivian Sobchack (ed.), *The Persistence of History: Cinema, Television, and the Modern Event*, New York and London: Routledge, 1996, σ. 145.

στημονικών περιοχών που προσεγγίζουν από διαφορετικές οπτικές γνώμες το φαινόμενο της ιστορικής επικαιρότητας στις πολιτικές διαστάσεις του, από την ιστορική εκπαίδευση και κουλτούρα ως τις προσλήψεις και τις ιδεολογικές χρήσεις του παρελθόντος, τις πολιτικές ταυτότητας, τη μουσειολογία, τη βιομηχανία της κληρονομιάς, την πολιτιστική βιομηχανία, κυρίως τον κινηματογράφο, την πολιτισμική τεχνολογία και τη δημιουργία ιστορία, έχουν οδηγήσει στη συγκρότηση μιας νέας ευρείας και διεπιστημονικής/διακλαδικής γνωστικής ευαισθησίας στην οποία θα μπορούσε να αποδοθεί ο όρος ιστορική σημαυλωτική.⁸ Οι σοβούσες και πολλαπλασιαζόμενες διαμάχες για τα σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος της ιστορίας, ο στυλισμός των ιστοριογραφικών προσεγγίσεων που αντιμετωγνώνται την ουσιοκρατική και ομογενοποιητική οργανωτική αρχή του επίσημου ιστορικού αφηγήματος, οι διερωτήσεις για τους τρόπους αναπαράστασης οριακών γεγονότων ακόμα και για την ίδια τη δυνατότητα παρουσίας και αναπαράστασής τους (χαρακτηριστικότερο παράδειγμα η εικαστική, αισθητική και

8. Μέσα από παρεμφερείς διαδρομές οι συνάδελφοι Ανδρέας Ανδρέου και Ιφιγένεια Βαμβακίδου φτάνουν στην ιχνολόγηση ενός γνωστικού ενδιαφέροντος που (εντάσσεται στο πεδίο της κοινωνιολογίας της κουλτούρας), όπως αυτό χαρτογραφήθηκε από τον Raymond Williams, βασιζόμενη στην «κοινωνιοσημειωτική ανάλυση των τεχνουργμάτων» και στην προσέγγιση από την οπτική γωνία της ιστορίας του βλέμματος, ενώ επικεντρώνεται στη διερεύνηση των «πρακτικών, αισθητικών και ιδεολογικών χρήσεων τους» και ειδικότερα στη μελέτη της «οπτικής τους γλώσσας» στο πλαίσιο της «ιστορικής σημείωσης και της πολιτικοποίησής του χώρου» και μάλιστα της «οπτικής οργάνωσης του δημόσιου χώρου» αναδεικνύοντας τις «οπτικές μετωπικές ιδεών ή/και αξιών». Βλ. σχετικά Ανδρέας Π. Ανδρέου - Ιφιγένεια Βαμβακίδου, *Ο πληθυσμός των αγαλμάτων*, η περίπτωση της Φλώρινας. Αναγνώσεις δημόσιων μνημείων και ασκήσεις ιστορίας, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Αντώνη Σταμούλη, 2006.

μουσειολογική διαχείριση του Ολοκαυτώματος),⁹ το ζήτημα της κοινωνικο-πολιτικής διαχείρισης των επίμαχων ιστορικών γεγονότων (εμφύλιοι πόλεμοι, εθνικές καταστροφές, εθνοκαθάρσεις, αποσιώπηση της ιστορικής παρουσίας και της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας μειονοτικών ομάδων, διωλισμοί κ.ά.), αλλά προπάντων αυτό της τραυματικής μνήμης (δουλεία/δουλεμπόριο, εθνοκαθάρσεις και γενοκτονίες, ρατσιστικές διακρίσεις, Ολοκαύτωμα), μας παρέχουν την ευκαιρία για τη δυναμική ανάπτυξη της ιστορικής σημειωτικής.

Η περίπτωση της Γερμανίας: θετική αυτοεικόνα και απώθηση της τραυματικής μνήμης

Επιτρέψτε μου να χρησιμοποιήσω ως εισαγωγή στο θέμα το οικείο τμήμα του προλόγου του Νίκου Κοτζιά στο πρόσφατα εκδοθέν στην ελληνική γλώσσα βιβλίο του Jürgen Habermas που φέρει τον εύγλωττο τίτλο *Η διάσπαση της Δύσης*. Γράφει ο Κοτζιάς:

Η Γερμανία είναι η κατ' εξοχήν χώρα της ιστορικής αναθεώρησης. Όλο και περισσότερο σε αυτή τη χώρα πραγματοποιείται μια βαθειά αναθεώρηση της ιστορίας. Αυτή διακρίνεται κυρίως σε δύο συστατικά. Στο πρώτο γίνεται προσπάθεια να αναχθεί σε ένα φυσιολογικό έγκλημα πολέμου το ειδικό, συστηματικό, βιομηχανικό τύπο, έγκλημα ενάντια στους Εβραίους της Ευρώπης. Αυτό γίνεται, επίσης, με δύο τρόπους. Αφ' ενός

9. Thomas Elsaesser, *ό.π.*, σ. 147. Βλ. επίσης Bettina Warburg, «Germany's National Identity, Collective Memory, and Role Abroad», in: Eric Langenbacher and Yossi Shain (eds), *Power and the Past. Collective Memory and International Relations*, Washington, D.C.: Georgetown University Press, 2010, σσ. 51-70.

εμφανίζοντας τα χιτλερικά εγκλήματα ως επαχθή εγκλήματα πολέμου και όχι ως εγκλήματα ενός «ανώτατου» σταδίου ρατσισμού, μοναδικού στη βιαιότητα, τη φύση του και στα αποτελέσματα. Ένα εγκλημα που υπερβαίνει κάθε άλλη μορφή γενοκτονίας, εξαιτίας και του τρόπου που έγινε και των μεθόδων που χρησιμοποιήθηκαν. Αφ' ετέρου, με το να εμφανίζεται κάθε εγκλημα πολέμου ως εγκλημα που δεν διαφέρει σε τίποτα από το Ολοκαύτωμα. Στην τακτική αυτή, το βασικό εργαλείο είναι η δημόσια κριτική των πολέμων στη Μέση Ανατολή και η εμφάνιση οποιουδήποτε εγκλήματος των Ισραηλινών ως ίδιου και χειρότερου από εκείνο των Ναζί. Σε αυτό του τύπου την «απελευθέρωση» της γερμανικής ιστορίας σημαντικό ρόλο έπαιξε στο παρελθόν ο αραβικός εθνικισμός, ο οποίος συνδέθηκε άμεσα με τον χιτλερισμό στη δωδεκαετία που κυριάρχησε στη Γερμανία ο φασισμός, και ακόμη περισσότερο ο ισλαμικός φανατισμός τύπου Τεχεράνης. Ακόμα μεγαλύτερη είναι η συμβολή της ευρωπαϊκής Αριστεράς η οποία στο όνομα της κριτικής στην εξωτερική πολιτική του Ισραήλ (συχνά ορθής, αλλά και μονόπλευρης) έχει την τάση να ταυτίζει το Ολοκαύτωμα με τις συνέπειες της εμπόλεμης κατάστασης στη Μέση Ανατολή. Η δεύτερη επιλογή της Γερμανίας είναι να αποταρυσιάζεται και εκείνη ως θύμα του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Και, μάλιστα, διπλό θύμα. Τόσο ως θύμα του Χίτλερ (όπως υπήρξαν και όλοι οι άλλοι λαοί που βρέθηκαν στη δίνη του πολέμου), όσο και ως θύμα των συμμάχων που βομβάρδιζαν «αναίτια» κατοικημένες περιοχές. Θύμα, τέλος, λόγω των διωγμών που θεωρούν ότι «υπέστησαν» ως πρόσφυγες οι Γερμανοί σε τρίτες χώρες, όπως η Πολωνία. Ο συνδυασμός αυτών των δύο συνεπάγεται ότι α) η Γερμανία δεν ήταν η μόνη που διέπραξε ιδιαιτέρως ειδικθή εγκλήματα εις βάρος των Εβραίων και των Τσιγγάνων, ανάλογα διέπραξαν και διαπράττουν και άλλα κράτη, όπως το Ισραήλ και ότι β) οι Γερμανοί είναι [τελικά] τριπλά θύματα του πολέμου, αφού τους συνέτριψε ο Χίτλερ, η αντιχιτλερική συμμαχία και οι γείτονες. Μπορεί μεγάλα

τμήματα της γερμανικής κοινωνίας να αναγνωρίζουν ότι όλες αυτές οι αρνητικές για τη Γερμανία συνέπειες ήταν αποτέλεσμα αρχικών ενεργειών της ίδιας της Γερμανίας, αλλά δεν παύουν να υπογραμμίζουν ότι και η άλλη πλευρά οφείλει να κάνει την αυτοκριτική της για τα εγκλήματα πολέμου. Μόνον που ουδείς σώφρων άνθρωπος μπορεί να θέσει στην ίδια μοίρα εκείνον στον οποίο οφείλεται ο πόλεμος και εκείνον που αντέδρασε με πολεμικά μέσα στον πόλεμο. Επιπλέον ουδείς σόφρων άνθρωπος που δεν διακατέχεται από αντισημιτισμό μπορεί να αποδεχθεί ότι ο ειδικός τύπος των ναζιστικών εγκλημάτων μπορεί να εξισωθεί με τα συνεχώς επαναλαμβανόμενα στην ιστορία εγκλήματα πολέμου. Τέλος, είναι άλλο να έχει κανείς θύματα σε έναν πόλεμο και άλλο να είναι ως λάος το στοχευμένο θύμα ενός πολέμου.¹⁰

Όταν ο Habermas στα μέσα της δεκαετίας του 1980 ξεκίνησε την πολεμική του εναντίον του γερμανικού ιστοριογραφικού αναθεωρητισμού, εγκαινιάζοντας ό,τι προσδιορίζεται πλέον ως «Διαμάχη των ιστορικών» τόσο στο πλαίσιο του ακαδημαϊκού όσο και του δημόσιου λόγου, καθόλου τυχαία βεβαίως δεν συνέδεσε την ιστοριογραφική αυτή συλλογιστική με την ιδεολογική στρατηγική της συντηρητικής κυβέρνησης της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, αλλά και μεγάλης μερίδας του Τύπου, με ναυαρχίδα την *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. Κυβέρνηση και δημοσιογραφικά συγκροτήματα επεδίωκαν να κατευνάσουν τα αρνητικά συναισθήματα της συλλογικής ενοχής και του αυτοοικτιριμού τονώνοντας τη θετική αυτοεικόνα του γερμανικού λαού και συμφιλιώνον-

10. Νίκος Κοτζιάς, «Αντιλήψεις για τις διατλαντικές σχέσεις και το μέλλον τους», πρόλογος στο: Γιούργκεν Χάμπερμας, *Η διάσπαση της Δύσης*, μτφρ. Αναστασία Δασκαρόλη, Αθήνα: Καστανιώτης, 2007, σσ. 42-44.

ντάς τον, έστω και με επίπλαστο και καθησυχαστικό τρόπο, με το επίμαχο και τραυματικό παρελθόν του. Συνειδητοί προπαγανδιστές και προνομιμαχοί φορείς υλοποίησης της προαναφερθείσας ιδεολογικής στρατηγικής, εκτός βεβαίως από τους ίδιους τους αναθεωρητές ιστορικούς, οι οποίοι εκ των πραγμάτων έδρασαν ως εμπροσθοφυλακή του κινήματος (Nolte, Hillgruber, Stürmer, Zitelmann), εκτός επίσης από τους μεμονωμένους συγγραφείς όπως ο Martin Walser, ο οποίος, σημειωτέον, επέστησε την προσοχή των συμπατριωτών του στη μαζοχιστική επίκληση του Ολοκαυτώματος και στη διαρκή τιμωρητική διάσταση της τραυματικής μνήμης και της πολιτικής ορθότητας, ή, τέλος, εκτός από τις δεξαμενές σκέψης του νεοσυντηρητικού και εθνικιστικού ιδεολογικού φάσματος, στις οποίες βρήκαν στέγη και πολλοί αλλαξοπιστήσαντες «ορφανοί» διανοούμενοι του «αριστερίστικου κλήματος» όταν «στερήθηκαν το όραμα μιας εναλλακτικής ουτοπίας»,¹¹ ήταν δύο νέα μουσεία: το ένα στη Βόννη, που ήταν αφιερωμένο στη μεταπολεμική ιστορία της Δυτικής Γερμανίας, και το άλλο στο Βερολίνο, η στόχευση του οποίου αφορούσε τη μουσειολογική αποτύπωση της ιστορίας του γερμανικού έθνους από τις καταβολές του μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Είναι ενόητο ότι τα μουσεία αυτά χρηματοδοτήθηκαν από το γερμανικό κράτος και λειτούργησαν ως κομβικά εργαλεία του προπαγανδιστικού μηχανισμού του, αλλά και ως οι βασικοί θεσμοί της δημόσιας ιστορίας στη Γερμανία.¹²

Άλλωστε, δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας ότι ο γερμανικός ιστορικός αναθεωρητισμός δεν έχει μεμονωμένο και αποσπασματικό χαρακτήρα, αλλά, αντιθέτως, αποτελεί τον βασικό άξονα ενός ιδεολογικο-πολιτικού προτάγματος. Μιλώ

11. Wolin, ό.π., σ. 242.

12. Elsaesser, ό.π., σ. 169.

για την απόπειρα της γερμανικής Νέας Δεξιάς να διαμορφώσει ένα πρόγραμμα δεξιού γκραμσισμού με στόχο την ιδεολογική ηγεμονία, η οποία θα γινόταν δυνατή χάρη στη συγκρότηση ενός τριπλού μετώπου: τόσο εναντίον της διαρκούς επικαιροποίησης της δέξθεν («επιλεκτικής») τραυματικής μνήμης των θυμάτων, στρατηγική που στην πραγματικότητα υπέκρυπτε την πρόθεση αντιστροφής του θύτη σε θύμα με στόχο τον συμψηφισμό των δεινών και τη σχετικοποίηση των γενοκτονικών πρακτικών του ναζισμού, όσο και εναντίον της πολιτικής ορθότητας που εκπροσωπούσε η ηγεμονεύουσα επί σειρά δεκαετιών φιλελεύθερη Αριστερά, καθώς επίσης εναντίον της δεσπόζουσας σημασίας που είχε δοθεί από τη γερμανική και τη διεθνή ιστοριογραφία στη δομολειτουργική ανάλυση του γερμανικού («παρτικουλαρισμού») και της παθογένειας της γερμανικής κοινωνίας και της πολιτικής της κουλτούρας: ανάλυσή, σύμφωνα με τα πορίσματα της οποίας σχετικοποιούνταν, αν δεν καταρριπτόταν εξ ολοκλήρου, το ερμηνευτικό σχήμα της ιστορικής παρέκκλισης, αλλά και της συγκυριακής εκτροπής της Γερμανίας, λόγω της εθνοσοσιαλιστικής παρένθεσης, από την κανονικότητα του δυτικού πολιτικού πολιτισμού, που είναι θεμελιωμένος στις ιδέες, τις αξιακές δεσμεύσεις και τις πρακτικές του πολιτικού ορθολογισμού.¹³

Η στρατηγική της αποενοχοποίησης συνάντησε ευρύτατη αποδοχή και οι εξαιρέσεις επιβεβαίωσαν τον κανόνα. Ως μία από τις χαρακτηριστικότερες εξαιρέσεις προβάλλεται η διαφοροποίηση του προόδου της Άνω Βουλής Philipp Jenninger. Σε γενικές γραμμές το ιστορικό της υπόθεσης έχει ως εξής: Στις 9 Νοεμβρίου 1988 έλαβε χώρα στη Βόννη η επίσημη τελετή για την 50ή επέτειο της Νύχτας των Κρυστάλλων, που, ως

13. Wolin, ό.π., σσ. 221-254.

γνωστόν, εγκαινίασε από κοινού με τη φυλετική νομοθεσία τη θεσμοποίηση της ρατσιστικής βίας και τις πρακτικές οικονομικής αφαίμαξης, κοινωνικής υποβάθμισης, διώξεων και εγκλεισμού σε βάρος των Εβραίων της Γερμανίας. Σύμφωνα με το τελετουργικό, ο Jenniger εκφώνησε τον επίσημο λόγο για την περίσταση καινοτομώντας όμως υπερβολικά, όπως θεωρήθηκε από τα ΜΜΕ και την κοινή γνώμη, ως προς τη συμπάθεια που έδειξε προς τα θύματα ταυτιζόμενος σχεδόν μαζί τους και κυρίως ως προς την αναγνώριση της συλλογικής ευθύνης του γερμανικού λαού με αποτέλεσμα «να προκληθεί τέτοια κατάρυξη εναντίον του ώστε αναγκάστηκε να παραιτηθεί».¹⁴ Αυτό που σκανδάλισε την κοινή γνώμη, τα ΜΜΕ και το πολιτικό σύστημα της χώρας ήταν η σύγχυση ρόλων, δεδομένου ότι θεωρήθηκε αδιανόητη η υποταγή του θεσμικού ρόλου του εκφραστή της επίσημης άποψης στην ηθική αναγκαιότητα της αναφοράς στην τραυματική εμπειρία του ναζισμού και του Ολοκαυτώματος αποκλειστικά και μόνο από την οπτική γωνία των θυμάτων. Θεωρήθηκε επίσης αδιανόητη η συνύπαρξη στον ίδιο επίσημο λόγο, στην πραγματικότητα δηλαδή στο επίσημο ιστορικό αφήγημα, δύο αλληλοαναιρούμενων βιωματικών κόσμων και δύο αντιτιθέμενων ερμηνευτικών προσοπτικών, που παρέπεμπαν ευδιάκριτα στους ρόλους του θύτη και του θύματος καταλήγοντας εκ των πραγμάτων σε μια διχαστική θεώρηση του πρόσφατου παρελθόντος, η οποία έθετε σε κίνδυνο την ίδια τη συνοχή και τους δεσμούς αλληλεγγύης και αμοιβαιότητας της γερμανικής κοινωνίας.

Η αμφισβήτηση της δυνατότητας σύζευξης των οπτικών του θύτη και του θύματος ή ενδεχομένως της αναζήτησης στοχαστικών προσαρμογών, παράγωγο της ισχυρής επίδρασης αντιθετικών πολιτικών ταυτότητας και μνήμης, αλλά και της

14. Elsaesser, *ό.π.*, σσ. 168-169.

κανονιστικότητα του ομογενοποιητικού λόγου περί έθνους, σηματοδοτούσε την αδυναμία του γερμανικού κράτους και της γερμανικής κοινωνίας να κατανόησει ότι είναι υπό όρους δυνατή η υπέρβαση των κλειστών και αυτοδικαιωτικών αφηγημάτων της ιστορίας και της αντι-ιστορίας και κατά συνέπεια η ολιστική, σφαιρική και προπαντός πλουραλιστική προσέγγιση του παρελθόντος. Και αυτό χωρίς ούτε να κλονίζεται η εθνική αυτοπεποίθηση ούτε να καθίσταται ανενεργό το διαρκώς επίκαιρο αίτημα της ηθικής καταδικής του ναζισμού και των σύγχρονων παραφύδων του ούτε να υποτιμάται η εκ των υστέρων απόδοση ιστορικής δικαιοσύνης ούτε, τέλος, η αξία της αναζήτησης της ιστορικής αλήθειας να υποτάσσεται σε παντοειδείς πολιτικές σκοπιμότητες. Στην ομολογή σχεδόν περίπτωση του πρώην προέδρου της Γαλλικής Δημοκρατίας Jacques Chirac, η επώδυνη αναγνώριση της κρατικής ευθύνης και εμμέσως και της συλλογικής ενοχής για τη συνδρομή του καθεστώτος του Vichy στην εξόντωση των Εβραίων της Γαλλίας, δεν προκάλεσε, παρά τις προφανείς δυσκολίες, ουσιαστικούς κραδασμούς στη γαλλική κοινή γνώμη όχι τόσο λόγω της ωριμότητας της γαλλικής κοινωνίας, μετά τη μακροχρόνια επεξεργασία του τραύματος, όσο κυρίως διότι ο Chirac διαμόρφωσε με ιδιαίτερη επιτυχία μια διττή γωνία θέας του επίδικου και πολλαπλά τραυματικού παρελθόντος: αν και ταυτίστηκε με τα θύματα αναγνωρίζοντας τη συλλογική ευθύνη και ζητώντας συγγνώμη από τους διασωθέντες επιγόνους τους, εντούτοις διαχώρισε την ιδέα της οικουμενικής Γαλλίας, πατρίδας του πνεύματος, της ελευθερίας και της ανοχής, από την σκοτεινή, ένοχη και συμβιβασμένη Γαλλία του Vichy, σχετικοποιώντας με τον τρόπο αυτό την ευθύνη και επομένως μετριάζοντας το ψυχολογικό κόστος της οδυνηρής αποδοχής της.¹⁵

15. Julie Fette, «Apologizing for Vichy in Contemporary France»,

Οφείλουμε να παραδεχθούμε, ωστόσο, ότι, συγκριτικά τουλάχιστον και με βάση το μέγεθος του προβλήματος, υπήρξαν μάλλον ενθαρρυντικά τα αποτελέσματα της μακροχρόνιας δημοκρατικής πολιτικής διαπαιδαγώγησης του γερμανικού λαού που έθεσε σε εφαρμογή το ίδιο το γερμανικό κράτος μετά την ήττα του εθνικοσοσιαλισμού στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η παραδοχή αυτή βεβαίως δεν συνεπιφέρει και αντίστοιχη θετική αξιολόγηση του με αμερικανική επίδευση και οργανωτική ευθύνη προγράμματος αποναζιστικοποίησης, το οποίο, ως γνωστόν, επιβλήθηκε βίαια στον γερμανικό λαό και συντονίστηκε πλήρως με την ψυχροπολεμική λογική. Το πρόγραμμα αυτό άντλησε έμπνευση από τα «επιτεύγματα» της Μακρονη-σου και εφαρμόστηκε κατά κύριο λόγο με άξονες τη δημιουργία τομών στο εκπαιδευτικό σύστημα, τη μαζική πλήυση εγκει-φάλου και τον ψυχολογικό πόλεμο και λιγότερο με τη χρήση «αναμορφωτικής βίας». Η προγραμματική και κάθετη απο-ναζιστικοποίηση είχε στόχο την εσωτερική ασφάλεια και τη ριζική ιδεολογική μεταστροφή και «ανάληψη» του γερμανι-κού λαού, την ίδια δηλαδή την «ανάπλαση» του διαμορφωμέ-νου ιστορικά «γερμανικού χαρακτήρα», τον εξορκισμό, θα λέ-γαμε, του «εγκόσμιου κακού», που εξέφραζε για τους δυτικούς συμμάχους και κυρίως για τους Αμερικανούς η γερμανική ιστορική ιδιαιτερότητα (Sonderweg). Κατά μία έννοια, απο-τέλούσε μορφή ανεστραμμένου αντιχιτλερικού ρατσισμού.¹⁶

στο: Manfred Berg and Bernd Schaefer (eds), *Historical Justice in Inter-national Perspective. How Societies Are Trying to Right the Wrongs of the Past*, Washington, D.C.: German Historical Institute - Cambridge Univer-sity Press, 2009, σσ. 135-163.

16. Χάγκεν Φλάσερ, «Μακρόνησος 1950: Πρότυπο για τη Γερμα-νία του Ψυχρού Πολέμου; Αμερικανικοί προβληματισμοί και συνταγές για τη δημοκρατική «αναμόρφωση»», στο: *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονησού*, Πρακτικά επιστημονικής συ-

Παρ' όλα αυτά, από τη δεκαετία του 1950 μέχρι τις μέρες μας η γερμανική κοινωνία εξακολουθεί να επιδεικνύει μια αμ-φίθυμη, «κυματοειδή» στάση έναντι του επίμαχου και τραυ-ματικού ιστορικού παρελθόντος της. Το εκκρεμές της σύγχρο-νης γερμανικής ιστορικής συνειδήσης ταλαντεύεται ανάμεσα, από τη μια πλευρά, στην ψευδεπίγραφη «αποκατάσταση της ομαλότητας», που όσοι την επικαλούνται έχουν στον νου τους την αποενοχοποίηση και την τόνωση της κλονισμένης εθνικής αυτοεικόνας και αυτοπεποίθησης, και, από την άλλη, στην οδυνηρή παραδοχή της πραγματικότητας, δηλαδή στην ανα-γνώριση του ρόλου του θύτη και την ανάληψη της ιστορικής ευθύνης. Στην πρώτη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με τον συμψηφισμό των ευθυνών και των δεινών του πολέμου, με την εξίσωση θυτών και θυμάτων και την υποδηλούμενη θυματο-ποίηση των θυτών, στάση που παραπέμπει στην απώθηση του χαιόντος τραύματος και επομένως επιτρέπει και διευκολύνει τη μετατόπιση της ενοχής τουλάχιστον εκτός της περιοχής της συγγενικής σχέσης.¹⁷ Στην δεύτερη περίπτωση έχουμε να κά-

νάντησης - Αίθουσα τελετών Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου 6-7 Μαρ-τίου 1998, Αθήνα: Φιλίστωρ, 2000, σσ. 199-224.

17. Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα του Χάραλντ Βέλτσερ, ενώ οι Γερμανοί γνωρίζουν τα δεινά που προκάλεσε σε όλη την ανθρωπότητα ο ναζισμός, έχοντας επίγνωση και της φρικαλέας ιστορικής μοναδικότητας του Ολοκαυτώματος, παρά ταύτα σε συντριπτικό ποσοστό δεν αποδέ-χονται τη συλλογική ιστορική ευθύνη (όπως επιβαλλόταν, δεν γίνεται λό-γος για συλλογική ενοχή), είναι ψυχολογικά απροετοίμαστοι να αποδε-χθούν την ενοχή όσων εμπλέκονται σε ακραίες πράξεις βίας, αφού θεω-ρούν ότι και ο γερμανικός λαός υπέφερε από τα δεινά της ολοκληρωτικής πολεμικής αναμέτρησης. Ο ασυνείδητος μηχανισμός που ενεργοποιείται στην προκειμένη περίπτωση είναι ο μετασχηματισμός του θύτη σε θύμα. Μόνο το 1% των ερωτώμενων δεν αποκλείει να έχουν αναμειχθεί συγγε-νικά τους πρόσωπα στις φρικαλεότητες του πολέμου. Επίσης, σύμφωνα με στοιχεία πρόσφατων ερευνών σφυγμομέτρησης της γερμανικής κοινής

νοιμε με την επεξεργασία του τραύματος τόσο στο πεδίο της ιστοριογραφίας όσο και σε αυτό της συλλογικής μνήμης, της κυρίαρχης ιδεολογίας, των πολιτικών νοοτροπιών και του δημόσιου λόγου. Η πολλαπλά διαπιστωμένη δυσανεξία στο ενδεχόμενο της ψύχραιμης, αν και επώδυνης, συλλογικής διαχείρισης του τραύματος μάλλον συνδέεται με το γεγονός ότι «Οι Γερμανοί δεν μπόρεσαν μετά τον πόλεμο να πενήθσουν τους νεκρούς τους δημοσίως. Ο θάνατός τους συσχετιζόταν ιστορικά με τις πράξεις ενός εγκληματικού καθεστώτος, το οποίο στηρίχθηκε στη μάζα του πληθυσμού»,¹⁸ δεδομένου ότι συνάντησε ευρύτατη κοινωνική αποδοχή.

Επιστρέφοντας στο κείμενο του Νίκου Κοτζιά, δεν διστάζω να αναφέρω ότι διατηρώ οπωσδήποτε ορισμένες σοβαρές επιφυλάξεις αναφορικά με τη δήθεν καθολικότητα και τη συνείδηση που απολαμβάνει η αναθεωρητική στρατηγική στη γερμανική πολιτική σκηνή, τη διανόηση και τον λαό, όπως επίσης αναφορικά με τον αντισημιτικό, στην πραγματικότητα όμως αντι-ισραηλινό, αντανακλαστικό προσανατολισμό της γερμανικής και της ευρωπαϊκής Αριστεράς, παρά το γεγονός ότι ο αντισημιτισμός ανιχνεύεται ήδη σε ορισμένες τουλάχισ-

γνώμης, τα οποία παραθέτει ο Wolin, ό.π., σ. 251, «[...] το 43% των Γερμανών πιστεύουν ότι ο εθνικοσοσιαλισμός είχε καλές και κακές πλευρές: 40% πιστεύουν ότι ο Χίτλερ θα ήταν ένας "σπουδαίος πολιτικός ηγέτης" αν δεν είχε γίνει ο πόλεμος και η εξολόθρευση των Εβραίων». Παράλληλα, ο Wolin, ό.π., σ. 251, διαπιστώνει ότι ο νέος εθνικισμός και η σχετικοποίηση του ναζισμού και του Ολοκαυτώματος συνυπάρχουν σχεδόν οργάνικά με τη νεοναζιστική βία, όπως αυτή αποτυπώνεται ανάγλυφα στη ραγδαία αύξηση των αντισημιτικών επεισοδίων (627 το 1992 και 1155 το 1995) και των πράξεων βεβήλωσης εβραϊκών συναγωγών και νεκροταφείων, που έχουν σημειώσει τα τελευταία χρόνια κατακόρυφη άνοδο ύψους 66%.

18. Γιούργκεν Χάμπτερμας, *Η διάσπαση της Δύσης*, ό.π., σ. 108.

στον εκφάνσεις της ιδεολογικο-πολιτικής της παράδοσης.¹⁹ Ενίσταμαι βεβαίως και για τη μη συμπερίληψη στις ομάδες-προνομιακά θύματα του ναζισμού —συγχωρήστε μου την παραδοξολογία— εκτός των Εβραίων και των Τσιγγάνων και των φερόμενων από τους θύτες ως «σλαβικής καταγωγής» (Ρώσοι, Πολωνοί), των κομμουνιστών, των αντιστασιακών, των Μαρτύρων του Ιεχωβά, των ανδρών και γυναικών ομοφυλοφίλων. Κανείς, ωστόσο, δεν αμφισβάλνει ότι η κατ' εξοχήν ομιάδα-στόχος, αυτή που αποτέλεσε τη «βιομάζα» για την τροφοδοσία της ρατσιστικής «αρνητικής ευγονικής» μηχανικής, ήταν οι Εβραίοι της Ευρώπης. Όμως, παρά τις τρεις αυτές ενστάσεις μου, θεωρώ ότι το πλαίσιο που συγκροτεί ο Κοτζιάς συνθέτοντας καίριες συνιστώσες της τεράστιας σχετικής βιβλιογραφίας σε μια ενιαία συνισταμένη είναι λειτουργικό για την ιστορική κατανόηση της γενικότερης συζήτησης για τον ιστορικό αναθεωρητισμό, τόσο αυτόν που θα χαρακτηρίσαμε θεσμικό ή συγκαλυμμένο, στην κρατική, διακρατική ή επιστημονικοφανή του διάσταση (Ernst Nolte, Hilgruber κ.ά.), όσο και τον επιδεικτικό και επιθετικό ιστορικό αναθεωρητισμό, ο οποίος συχνά μετέρχεται τις τεχνικές της ιστορικής μεθόδου από την περιωπή της λεγόμενης στρατηγικής ουσιοκρατίας για να δημιουργήσει μια ψευδαίσθηση επιστημονικότητας και αληθοφάνειας. Και, μέσω αυτής, μια ευεπίφορη συνθήκη κοινωνικής, πολιτικής και ιδεολογικής αποδοχής.

Ο αντισημιτισμός και ο αναθεωρητισμός δεν έχουν πατρίδα. Όπως είναι γνωστό, ο αναθεωρητισμός δεν έχει ως πεδίο εκκίνησης την ίδια την επιστημονική ιστοριογραφία. Ξεκινά από προφανείς ιδεολογικοπολιτικές προκείμενες, πέρα από το δεοντολογικό πλαίσιο της επιστημονικής έρευνας, κατά την

19. Michel Dreyfus, *L'antisémitisme à Gauche. Histoire d'un paradoxe, de 1830 à nos jours*, Paris: La Découverte, 2009.

πρώτη μεταπολεμική περίοδο με το βιβλίο του Maurice Bardeche, *Nuremberg ou la terre promise* (Les Sept Couleurs, Paris 1948), στο οποίο υποστηρίζεται ότι οι Εβραίοι ήταν οι αποκλειστικοί υπεύθυνοι για την έκρηξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και τα επακολούθησαντα δεινά. Το στερεότυπο του πανούργου Εβραίου, του ταυτισμένου ιδεοτυπικά τόσο με τον καπιταλισμό όσο και με τον κομμουνισμό, αποτυπώνεται εδώ ανάγλυφα. Όμως, το ρεύμα του αναθεωρητισμού ενισχύθηκε σημαντικά και άρχισε να περιβάλλεται με την αίγλη της επισημοσύνης στα τέλη της δεκαετίας του 1970 με τα βιβλία του Ernst Nolte, *Theorien über den Faschismus*, Κολωνία 1976, και *Die Faschistischen Bewegungen: die Krise des liberalen Systems und die Entwicklung der Faschismen*, Μόναχο 1977, καθώς και του David Irving, *Hitler's War*, Λονδίνο 1977. Ορισμένοι θεωρούν ότι οι αναθεωρητικές-σχετικιστικές θέσεις του όψιμου έργου του Nolte ανιχνεύονται χωρίς δυσκολία στο σύνολο της προβληματικής του, μιας προβληματικής που επικεντρώνεται —τόσο στα αρχικά της στάδια όσο και στην ακμή της— στη χαρτογράφηση των εστιών διασποράς των ιδεών της αντεπανάστασης, του συντηρητισμού, του αυταρχισμού και του πρωτοφασισμού στην ευρωπαϊκή ήπειρο, στην αναζήτηση των γεωλογιών και των οσμώσεών τους, καθώς επίσης στην κατηγοριοποίηση των φασιστικών κινήμάτων και οργανώσεων και στην τυπολογία των μορφών του φασιστικού φαινομένου σε συνάρτηση με τις εκάστοτε εθνοκρατικές ιστορικές ιδιομορφίες.

Η ανάδυση του ιστοριογραφικού αναθεωρητισμού (δχι μόνο στη Γερμανία) είναι παρακολούθημα και αντιστάθμισμα της έκρηξης του ενδιαφέροντος για το Ολοκαύτωμα και της κανονιστικής θεσμοποίησης της τραυματικής μνήμης του. Το ενδιαφέρον αυτό άρχισε να εκδηλώνεται με αυξανόμενη ένταση από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 χάρη στη συντονισμένη πρωτοβουλία ισραηλινών και αμερικανικών κύκλων, στην

προσπάθεια διάσωσης, συλλογής, ιστορικής επεξεργασίας και έκδοσης των προφορικών μαρτυριών των επιζώντων· χάρη επίσης στον κλονισμό που προκάλεσαν η έκδοση του βιβλίου του Raoul Hilberg *Η εξόντωση των Εβραίων της Ευρώπης* (1961), όπως και η σύλληψη, δίκη και θανάτωση του A. Eichmann, αλλά και χάρη στη στρατηγική συμμοχία HPA - Ισραήλ στη Μέση Ανατολή, καίρια παράμετρος της οποίας ήταν η πολιτική της ουσιοκρατικά προσδιορισμένης θυματοποίησης του Ισραήλ με στόχο τη δικαιολόγηση των επιλογών του μετά τον Πόλεμο των Επτά Ημερών (1967).

Η καθυστερημένη αντίδραση του Δυτικού κόσμου στην ανάγκη ανάδειξης της δεσπόζουσας ιστορικής σημασίας του Ολοκαυτώματος συνδέεται με τις πολιτικο-ιδεολογικές σκοπιμότητες της περιόδου του Ψυχρού Πολέμου. Συγκεκριμένα: πρώτον, δεν πρέπει να διαφεύγει από την προσοχή μας το γεγονός ότι τα κυριότερα νάζιστικά στρατόπεδα εξόντωσης, ειπείδη ακριβώς είχαν απελευθερωθεί από τον σοβιετικό στρατό, είχαν μετατραπεί σε όπλο της σοβιετικής προπαγάνδας («ερυστάσια θανάτου»)· και δεύτερον, η διαρκής επικαιροποίηση της ιστορικής μνήμης με σκοπό την ηθική καταδίκη των νάζιστικών εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας δεν μπορούσε να συμβαδίζει με τη στρατηγική προτεραιότητα της επανένταξης της Γερμανίας στις γραμμές του δυτικού κόσμου.²⁰

Ιστορικός αναθεωρητισμός/άρνηση του Ολοκαυτώματος

Στην απολογητική, συμφηφιστική και αποενοχοποιητική ιστοριογραφία τους τόσο οι αναθεωρητές ιστορικοί όσο και οι αρνητές αφενός μεν επιχειρούν να αποσυνδέσουν τον νάζισμό από

20. D. D. Guttenplan, *The Holocaust on Trial*, New York and London: W. W. Norton & Company, 2002, σσ. 13-14.

το Ολοκαύτωμα σαν αυτό να μην ήταν εγγεγραμμένο στην ίδια τη λογική του ναζιστικού καθεστώτος, αφετέρου δε υπογραμμίζουν την εκσυγχρονιστική και ομογενοποιητική διάσταση των πολιτικών που εφάρμοσαν οι Ναζί κατορθώνοντας, όπως υποστηρίζουν, να οδηγήσουν τη Γερμανία στην οικονομική και πολιτική ανασυγκρότηση, καθώς και στην κοινωνική συνάντηση, μετά τη μεγάλη κρίση που ακολούθησε την ήττα του γερμανικού στρατού στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Παράλληλα όμως καταβάλλουν προσπάθεια να σχετικοποιήσουν τα ναζιστικά εγκλήματα, συγκρίνοντάς τα είτε με ριζικές εκκαθαρίσεις τύπου gulag, Idi Amin και Pol Pot είτε με τη γενοκτονία των Αρμενίων από τον τουρκικό εθνικισμό, σε συνθήκες δηλαδή ανοιχτής πολεμικής αναμέτρησης και υπονόμευσης της εσωτερικής ασφάλειας του κράτους. Τέλος, επιμένουν να επικαλούνται το διάβροχο επιχείρημα ότι από τον συνολικό πληθυσμό των 700.000 Γερμανο-εβραίων μόνο 250.000 εξοντώθηκαν στα στρατόπεδα εγκλεισμού, καταναναστικής εργασίας και θανάτου, και μάλιστα κατά το χρονικό διάστημα 1942-1945, πέφτοντας θύματα όχι τόσο της γενοκτονικής βούλησης του εθνικοσοσιαλισμού, όσο των ιδίων των απάνθρωπων συνθηκών του πολέμου. Στο επιχείρημα αυτό η ρατσιστική βία εξαγριάζεται αφού οι ναζιστικές πρακτικές σχετικοποιούνται και ομαλοποιούνται μέσω της σύγκρισής τους με τα γενικότερα δεινά του πολέμου, σχεδόν κάθε πολέμου, και κυρίως με τους μηχανισμούς καταστολής του σοβιετικού κομμουνισμού.

Στην Ιταλία, από την άλλη πλευρά, ο ιστορικός αναθεωρητισμός απέκτησε ισχυρά ερείσματα τόσο στην ιστοριογραφία όσο και στο δημόσιο λόγο και την κοινή γνώμη μέσα από την ανάδειξη της εκσυγχρονιστικής διάστασης του φασισμού, της απόκλισής του από τον ναζισμό και τον εξοντωτικό ρατσισμό, εντέλει της υπεράσπισης της ιστορικής του αυθεντικότητας και μοναδικότητας, καθώς και της καταλυτικής

επιρροής του «χαρισματικού ηγέτη» Μουσολίνι. Γενικότερα, ο ιταλικός ιστορικός αναθεωρητισμός υπήρξε απόρροια μιας στρατηγικής «αποφασιστοποίησης» του φασισμού», μιας μορφής ιδεολογικής κάθαρσης δηλαδή που συντελεί στην ανάδυση «μιας επιεικούς, αν όχι ευμενούς εικόνας του φασιστικού εγχειρήματος»,²¹ η οποία με τη σειρά της οδηγεί στην «παράποληση της ιστορικής πραγματικότητας».²²

Οι Michael Shermer και Alex Grobman²³ θεωρούν καταληγότερο και περιγραφικά πιο ακριβή τον όρο «αρνητισμός» στη θέση του πολύσημου και πιο ουδέτερο «αναθεωρητισμός» για τους ακόλουθους λόγους:

1. Δεν πρόκειται για μια απλώς αναθεωρητική προσέγγιση, αλλά για τη συνολική άρνηση δύο γεγονότων: (α) της προγραμματικής, συστηματικής και βιομηχανοποιημένης εξόντωσης 6.000.000 ανθρώπων στα στρατόπεδα θανάτου, σε σύνολο 8.500.000 ατόμων εβραϊκής καταγωγής που ήταν εγκατεστημένα στις ευρωπαϊκές χώρες, (β) της χρήσης επί του του δημιουργημένης χημικής τεχνολογίας για την εξόντωσή τους, παρά το γεγονός ότι η προγραμματικότητα της εξόντωσής δεν συνδέεται αποκλειστικά και μόνο με τη χρήση των θαλάμων αερίων, αλλά και με τη δράση των Einsatzgruppen, της Wehrmacht και των ομάδων της κρατικής ασφάλειας, όπως επίσης με τις συνθήκες του εκτοπισμού και της καταναναστικής εργασίας²⁴ και (γ) της προβετικότητας της εξοντωτι-

21. Emilio Gentile, *Φασισμός. Ιστορία και ερμηνεία*, μτφρ. Ευάγγελος Κατσιφός, ιστορ. επιμ. Λάμπρος Φλιτούρης, Αθήνα: Ασίνη, 2007, σ. 45.
22. Στο ίδιο, σ. 16.

23. Michael Shermer & Alex Grobman, *Denying History. Who says the Holocaust never happened and why do they say it?*, Berkeley - Los Angeles - London: University of California Press, 2002, σσ. xv-xvi.

24. D. D. Guttenplan, *Holocaust on Trial*, ό.π., σσ. 4-5.

κής πρακτικής και της οργανικής της συνάφειας με τον αντισημιτισμό και τον ναζιστικό ολοκληρωτισμό. Την άρνηση αυτή οι δύο συγγραφείς συνδέουν με το πολιτικώς ορθό αίτημα της απομυθοποίησης, επειδή, κατά τους αρνητιστές, το Ολοκαύτωμα είναι ένα εβραϊκό μύθευμα που σκοπό έχει τη θυματοποίηση και εμμέσως τη δυννητική τους παγκόσμια κυριαρχία.

2. Δεν αφορά, παρά πολύ περιορισμένα, την ίδια την ιστοριογραφική πρακτική, που από τον ρόλο της οφείλει να έχει κριτική και ως έναν βαθμό «αναθεωρητική» ερμηνευτική προστική. Αντιθέτως, αφορά ένα ιδεολογικό ρεύμα, οι εκπρόσωποι του οποίου χρησιμοποιούν φορμαλιστικά και προσχηματικά τις ειδολογικές συμβάσεις της ιστορικής επιστήμης για να προσδώσουν επιστημονικοφάνεια και άρα εγκυρότητα στις ιδεολογικές τους θέσεις.

Οι αρνητές δεν αρνούνται στην πραγματικότητα την ύπαρξη των θαλάμων αερίων και των κρεματορίων, υποστηρίζουν όμως ότι αυτά χρησιμοποιούνταν για την αποτέφρωση των ρούχων και των νεκρών σωμάτων όσων εγκλείστων πέθαιναν από φυσικά αίτια ή από την πείνα, τις κακουχίες και τις λοιμώδεις ασθένειες. Η βασική θέση λόγου χάριν του David Irving είναι ότι «δεν εξοντώθηκαν Εβραίοι σε θαλάμους αερίων στο Άουσβιτς, το οποίο ήταν μόνο στρατόπεδο κατ'αναγκαστικής εργασίας και όχι εξόντωσης», όπως επίσης ότι «ο συνολικός αριθμός θυμάτων στο Άουσβιτς φαντάζει μικρός σε σύγκριση με τον φόρο αίματος που πλήρωσε ο γερμανικός άμαχος πληθυσμός στους αεροπορικούς βομβαρδισμούς των Συμμάχων στη Δρέσδη και στο Pforzheim».²⁵

Οι αναίρετικές θέσεις των αρνητών, στο κέντρο των οποίων βρίσκεται η αστήρικτη άποψη ότι η εξόντωση των Εβραίων,

25. Στο ίδιο, σ. 14.

των Τσιγγάνων, των ομοφυλόφιλων, των Μαρτύρων του Ιεχωβά, των πολιτικών αντιφρονούντων και των εθνικών ομάδων που θεωρήθηκαν «υπάνθρωποι» ή εχθροί του Ράιχ, είτε δεν έλαβε ποτέ χώρα είτε προήλθε κατά κύριο λόγο από τις κακουχίες του στρατοπεδικού εγκλεισμού, τις ασθένειες και την αυτονόητη πολεμική βία, μπορεί να κωδικοποιηθούν ως εξής:

1. Ανάγονται στη μακρά γενεαλογία των ιδεολογημάτων, των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων του αντισημιτισμού.
2. Ανάγονται στον ρατσισμό, τον κοινωνικό δαφβινισμό και την αρνητική ευγονική.
3. Εκπορεύονται από ή παραπέμπουν σε νεοφασιστικά πολιτικά κόμματα και ομάδες.
4. Σκοπός των αρνητών είναι να στείρουν την αμφιβολία για τα ιστορικά τεκμήρια του Ολοκαυτώματος και στη συνέχεια να θεματοποιήσουν τις σχετικές ιστορικές διαμάχες διαμορφώνοντας ένα νέο κεντρικό πεδίο ιστορικής έρευνας και νομιμοποιώντας τους δικούς τους ισχυρισμούς.²⁶
5. Προτάσσονται ως ζητήματα αρχής και πίστης, ενώ παράλληλα επιχειρείται η χάλκευση ψευδοεπιστημονικών επιχειρημάτων και η διαστρέβλωση ή η επιλεκτική ανάγνωση των ιστορικών πηγών. Συγχρόνως παρέχεται στις θέσεις των αρνητών η κάλυψη επί τούτου συγκροτημένων ψευδοεπιστημονικών θεσμών, ιδρυμάτων και ερευνητικών κέντρων, όπως το Institute of Historical Review στην Καλιφόρνια των ΗΠΑ· καλλιεργείται δηλαδή στο κοινό η θετικιστική ψευδαίσθηση (= referential illusion) της επιστημονικής προσέγγισης, της αντικειμενικότητας και της αληθοφάνειας. Η ψευδαίσθηση αυτή γίνεται ακόμα πιο ισχυρή όταν, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του Irving, ακολουθούνται όλοι οι εξωτερικοί τύποι

26. D. D. Guttenplan, *The Holocaust on Trial*, ό.π., σ. 10.

της ιστορικής έρευνας, τεκμηρίωσης και συγγραφής και το αναθεωρητικό μήνυμα επενδύεται με την εγκυρότητα σοβαρών εκδοτικών όγκων ή την αποδοχή του αναγνωστικού κοινού. Για ορισμένους τουλάχιστον ιστορικούς, όπως η Deborah Lipstadt, ακόμα και ο διάλογος με τους αρνητές απλώς διευκολύνει την επιστημονική τους νομιμοποίηση και την ιδεολογικοπολιτική τους εδραίωση,²⁷ ενώ, κατά τη γνώμη άλλων, όπως ο Pierre Vidal-Naquet, οι αρνητές δεν αποκλίνουν απλώς από τις επιστημολογικές παραδοχές και τις ιστοριογραφικές συμβάσεις, αλλά σε σχέση με την επιστημονική ιστοριογραφία δομούν ασύμβατους μυθευματικούς κόσμους λειτουργώντας περίπου όπως η αστρολογία σε σχέση με την αστρονομία.²⁸

6. Επιδιώκουν συστηματικά τη δημοσιότητα και μετέρχονται όλες τις τεχνικές της επικοινωνίας, κατ'εξοχήν μάστιγα τον δίαυλο του Διαδικτύου, συγκροτώντας συμβατικές, φαντασιακές ή ψηφιακές κοινότητες προκειμένου οι ιδέες τους να αποκτήσουν τη μεγαλύτερη δυνατή εμβέλεια και διασπορά.²⁹ Στην προσπάθειά τους για δημοσιότητα και προσπορισμό συμβολικής ισχύος και πολιτικής αναγνωρισιμότητας οι αρνητές φτάνουν μέχρι του σημείου να συκοφαντούν ή να ποινικοποιούν κάθε διανοητικό-ιστοριογραφικό εγχείρημα το οποίο

27. Deborah Lipstadt, *Denying the Holocaust: The Growing Assault on Truth and Memory*, London: Penguin, 1994 και επίσης Robert Eaglestone, *Postmodernism and Holocaust Denial*, Icon Books UK - Totem Books USA, 2001, σ. 16.

28. Pierre Vidal-Naquet and Limar Yagil, *Holocaust Denial in France*, Tel Aviv Faculty of Humanities, Project for the Study of Anti-Semitism, 1996, σ. 14. Βλέπε επίσης P. Vidal-Naquet, *Les Assassins de la Memoire*, Paris: Editions La Decouverte, 1987, καθώς και Robert Jan Van Pelt, *The Science of Holocaust Research and the Art of Holocaust Denial*, Ontario: Department of Geography - University of Waterloo, 1999.

29. Robert Eaglestone, *Postmodernism and Holocaust Denial*, σσ. 9-112.

ασκεί πολεμική στις θέσεις τους, όπως κατέστη προφανές στην περίπτωση της εισαγωγής σε δίκη της αμερικανίδας ιστορικού D. Lipstadt με την κατηγορία της συκοφαντικής δυσφήμισης μετά την καταγγελία σε βάρος της από τον θιγόμενο D. Irving.

To Institute for Historical Review της Νότιας Καλιφόρνιας είναι ο δεσπόζων οργανωτικός θεσμός του αρνητισμού στις ΗΠΑ. Εκδίδει και προωθεί μεγάλο μέρος της επιστημονικοφανούς αρνητιστικής βιβλιογραφίας εκμεταλλευόμενο το νομικό διάκενο που δημιουργεί η λεπτή γραμμή που διαχωρίζει τον σεβασμό της ελευθερίας της σκέψης και της έκφρασης, όπως και το δικαίωμα της ελευθεροτυπίας, της ακαδημαϊκής ελευθερίας και της απρόσκοπτης διάδοσης των ιδεών, από την προστασία των δικαιωμάτων των πολιτών από τη συγκαλυμμένη συμβολική βία που στρέφεται στην πραγματικότητα εναντίον των ιδιών των ατομικών ελευθεριών και των δικαιωμάτων του ανθρώπου.³⁰

Οι αρνητές, με κύριο εκφραστή τον Αμερικανό Bradley Smith, εκμεταλλευόμενοι την πολιτική ορθότητα των καιρών, αλλά και την ερευνητική δεοντολογία της ιστορικής επιστήμης, όπως και τις νέες διδακτικές πρακτικές στη σχολική και πανεπιστημιακή ιστορική εκπαίδευση, κατέληξαν να υποστηρίξουν ότι «οι σπουδαστές θα έπρεπε να ενθαρρύνονται να διερευνούν την ερμηνευτική διαμάχη για το Ολοκαύτωμα κατά τον ίδιο τρόπο που ενθαρρύνονται να διερευνούν κάθε άλλη κρίσιμης σημασίας ιστοριογραφική διαμάχη».³¹

Οι Ναζί κατασκεύασαν τα έξι στρατόπεδα εξόντωσης (Auschwitz-Birkenau 1942-1944, Treblinka 1942-1943, Belzec 1942, Sobibor 1942-1943, Chelmo 1941-1942, Majdanek 1942-1944) στην Ανατολική Ευρώπη, εκτός του γερμανικού εδάφους

30. Shermer - Grobman, *ό.π.*, σ. 10.

31. Παράγεται από τους Shermer - Grobman, *ό.π.*, σ. 13.

δηλαδή, διότι ήθελαν να αποκρύψουν το γεγονός από την κοινή γνώμη, εφόσον ήδη από τις 3 Αυγούστου 1941 εκκλησιαστικοί παράγοντες, όπως ο επίσκοπος Clemens Galen στο Münster, είχαν καταγγείλει το πρόγραμμα ευθανασίας, δημιουργώντας τουλάχιστον αμηχανία στον γερμανικό λαό, και άρα απονομιμοποιώντας τη ναζιστική εξουσία.³²

Είναι επίσης γνωστό ότι οι Ναζί προσπάθησαν να εξαφανίσουν κάθε ίχνος των «εξολοθρευτικών δραστηριοτήτων» τους στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και εξόντωσης (θάλαμος αερίων είχε κατασκευαστεί ακόμα και στο Dachau χωρίς όμως να χρησιμοποιηθεί, ενώ δεν είχε κατασκευαστεί στο Belsen)³³ είτε εξαφανίζοντας τις γραπτές πηγές, είτε καταστρέφοντας τις «επίμαχες» εγκαταστάσεις (μόνο το επίσης εξοπλισμένο με θαλάμους αερίων και φούρνους Majdanek δεν καταστράφηκε), είτε σκιστώνοντας τους Sonderkommando (τους τροφίμους των στρατοπέδων που, αν και εβραϊκής καταγωγής, ήταν επιφορτισμένοι με τη διαχείριση των πτωμάτων στους θαλάμους αερίων και στα κρεματόρια) πριν προελάσουν στις περιοχές αυτές οι σοβιετικές ή οι αμερικανικές και βρετανικές δυνάμεις.³⁴ Αυτή η αχίλλειος πτέρνα της ιστορικής τεκμηρίωσης του Ολοκαυτώματος, πάνω στην οποία βασίζονται και τα επιχειρήματα των αρνητών, παύει ωστόσο να υφίσταται αν συνυπολογιστούν: (α) η έστω περιορισμένη ύπαρξη γραπτών τεκμηρίων που αφορούν την παραγωγή και αποθήκευση του θανατηφόρου αερίου Zyklon-B ή του μονοξειδίου του άνθρακα,

32. Shermer - Grobman, *ό.π.*, σ. 128.

33. D. D. Guttenplan, *The Holocaust on Trial*, *ό.π.*, σ. 10.

34. Arno Mayer, *Why did the Germans not darken?*, New York: Pantheon, 1990, σ. 362. Βλέπε σχετικά την εξαιρετική μαρτυρία του Σλόμο Βενέτσια, *Sonderkommando*. Μέσα από την κόλαση των θαλάμων αερίων, μτφρ. Κυριακή Χώρα, πρόλογος Σιμόν Βέλ, ιστορικά σημειώματα Μαρτσέλλο Πετσέτι και Ουμπέρτο Τζεντλόν, Αθήνα: Πατάκης, 2008.

ή την προμήθεια υλικών κατασκευής των θαλάμων αερίων και των κρεματορίων (β) τα ίχνη του Zyklon-B στους τοίχους των θαλάμων αερίων σε αρκετά στρατόπεδα (γ) οι προφορικές και γραπτές μαρτυρίες των διαφυγόντων (Ρούντολφ Βρμπά και Άλφρεντ Βέτσερ) και των επιζήσαντων, η στρατοπεδική λογοτεχνία, τα ημερολόγια των Sonderkommando, οι εκμυστηρεύσεις των γερμανών φρουρών και αξιωματούχων (δ) οι φωτογραφίες χώρων, ανθρώπων και των σφρών που αποτεφρώνονταν, οι οποίες τραβήχτηκαν μυστικά στο Άουσβιτς (ε) οι αεροφωτογραφίες των στρατοπεδικών χώρων (στ) τα υφιστάμενα ερείπια των ανατιναγμένων από τους Ναζί ή κατεστραμμένων από πυρκαγιά στρατοπεδικών χώρων (ζ) οι αποθήκες με τις εξαιρετικά μεγάλες ποσότητες αντικειμένων που ανήκαν στα θύματα (ρούχα, υποδήματα, γυαλιά όρασης, παιδικά παιχνίδια, ψεύτικα δόντια, τόνοι ανθρώπινων μαλλιών κ.ά.).³⁵

Η ιστοριογραφική και δικαστική απονομιμοποίηση της άρνησης του Ολοκαυτώματος

Η δικαστική διαμάχη Irving - Lipstadt (1996-2000) θέτει ζητήματα τριπλής φύσεως:

1. Πολιτικής και ηθικής που αφορούν κατ' εξοχήν την αξιοπιστία των επιζώντων μαρτύρων, την ιδιαιτερότητα και την κληρονομιά του Ολοκαυτώματος, την αναγνώριση όλων των ομάδων-θύμάτων, την οργανική σχέση αντισημιτισμού - ναζισμού, τη γενικότερη αναθεώρηση της αποτίμησης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, τα όρια μεταξύ της ελευθερίας της έρευνας και του λόγου αφενός και της πραγματικότητας ή συμβολικής ρατσιστικής βίας αφετέρου.

35. Shermer - Grobman, *ό.π.*, σσ. 127-128 και Guttenplan, *The Holocaust on Trial*, σ. 3.

2. *Επιστημολογικής* αναφορικά με τους τρόπους συγκρότησης της ιστορικής γνώσης, τους μηχανισμούς διαμεσολάβησης στην ιστορική αναπαράσταση και ερμηνεία, τους όρους, τα μέσα και τα όρια της ιστορικής τεκμηρίωσης.

3. *Ιστοριογραφικής* αναφορικά με τις τεχνικές της ιστορικής γραφής και τεκμηρίωσης, τις ειδολογικές συμβάσεις του ιστορικού λόγου και τους δεοντολογικούς κανόνες της ιστορικής έρευνας.³⁶

Ο Robert Eaglestone προσεγγίζει τις θέσεις και την επιχειρηματολογία των αρνητών από την οπτική γωνία του ήπιου μεταμοντερνισμού, ο οποίος απορρίπτει την ιδέα της ριζικής ασυμβατότητας και της ισοσθένειας των ερμηνευτικών προοπτικών και των μεθοδολογικών εργαλείων.³⁷ Επιχειρεί να αποδείξει ότι, αντίθετα με την πολεμική εναντίον του μεταμοντερνισμού και την παρεπόμενη δαιμονοποίηση της αποδόμησης, επειδή τάχα διευκολύνουν την άρθρωση και την προώθηση στη δημόσια σφαίρα και την εγγραφή στις συλλογικές αναπαραστάσεις των αναθεωρητικών θέσεων, όπως διατείνονται μεταξύ άλλων οι Appleby, Hunt, Jacob, Lipstadt, Evans και Wollin, στην πραγματικότητα τα αναλυτικά εργαλεία του μεταμοντέρνου αστερισμού ιδεών, του θεωρητικού λόγου και ειδικότερα της επιστημολογίας της ιστορίας, που προσεγγίζουν την ιστορική επιστήμη ως εγγενώς ιστορικοποιημένη διανοητική και αφηγηματική-ερμηνευτική πρακτική αποκαθλώνοντας τις αξιώσεις ισχύος και προβληματικοποιώντας το ζήτημα της φύσης, των γνωσιοθεωρητικών προϋποθέσεων και των κοινωνικών λειτουργιών της ιστορικής γνώσης.³⁸ Διευρύν-

36. Guttenplan, ό.π., σσ. 14-16.

37. Eaglestone, ό.π., σ. 26.

38. Στο ίδιο, σ. 22.

νουν τη δέσμη των όπλων που διαθέτει η φαρέτρα της ιστορικής επιστήμης επιτρέποντας και την απονομιμοποίηση του αναθεωρητικού επιχειρήματος. Επομένως, ιστορικοποιώντας και σχετικοποιώντας την ιστορική πληροφορία, μέθοδο και γνώση, το ίδιο το πλαίσιο της ιστορικής ερμηνείας, ασκώντας δηλαδή κριτική στη θετικιστική-εμπειριστική υποστήλωση της ιστοριογραφίας, κατ' ουδένα τρόπο δεν επικροτείται η αμφισβήτηση του ίδιου του γεγονότος του Ολοκαυτώματος.³⁹

Ο Eaglestone διατυπώνει την άποψη ότι ο αναθεωρητισμός-αρνητισμός χρησιμοποιώντας ως δούρειο ίππο τη νέα πολιτική ορθότητα του γνωσιολογικού σχετικισμού και της πολιτισμικότητας εγγράφεται στο πλαίσιο των σφόνδρινων

39. Eaglestone, ό.π., σσ. 7, 14 και 18. Ο ίδιος ο Hayden White, «Η σχέση των ιστορικών σπουδών με το δημόσιο ακροατήριο: Μια απόπειρα στον Dirk Moses», μτφρ. Βάσω Κιντή, *Cogito* [πρωτότυπο: *History and Theory* 44 (October 2005)] γράφει σχετικά: «[...] οι επαγγελματίες ιστορικοί απειλούνται από τους αναθεωρητές της ιστορίας, όχι διότι προσφέρουν μια άλλη ερμηνεία του Ολοκαυτώματος, αλλά γιατί αποκαλύπτουν πόσο επίπλαστοι είναι οι ισχυρισμοί της επαγγελματικής ιστοριογραφίας ότι μπορεί να πραγματευτεί τέτοια γεγονότα "επιστημονικά". Οι αναθεωρητές παίζουν το παιχνίδι που οι επαγγελματίες ιστορικοί προσποιούνται ότι παίζουν: ζήτην επίμονα απόδειξη επιστημονικού και αντικειμενικού τύπου για τη χρήση που είχαν τα κρεματόρια. Οι ιστορικοί που προσπαθούν να ανταποκριθούν επί αυτής της βάσης κάνουν στους αναθεωρητές μεγάλη τιμή τους αντιμετωπίζουν σαν να μετέχουν από κοινού στην ίδια υπόθεση, αντί να τους αντιμετωπίζουν με την περιφρόνηση και τη γελοιοποίηση που τους αξίζει. Η ιδέα ότι το Ολοκαύτωμα δεν συνέβη ποτέ είναι απλώς παράλογη. Έχουμε πολύ περισσότερα στοιχεία από όσα είναι απαραίτητα για να επιβάλουμε την πεποίθηση ότι συνέβη. Το πρόβλημα που εγείρει το Ολοκαύτωμα είναι [...] ποια είναι η σημασία του, το νόημά του, η συνάφειά του με εμάς, σήμερα, αύριο, για την επόμενη γενιά. [...] Θεωρώ το Ολοκαύτωμα ως το σημαντικότερο ιστορικό γεγονός της εποχής μας στην εσωτερική ιστορία της Δύσης».

συμβολικών πολέμων για την Ιστορία, την Κουλτούρα και τις Πολιτικές Ταυτότητας που διαπερνούν τον κοινωνικό σχηματισμό και ειδικότερα τη διανοητική και πολιτικο-ιδεολογική σφαίρα, καθώς και το εκπαιδευτικό σύστημα όλων των δυτικών και όχι μόνο κρατών.⁴⁰

Η μεταϊστορική προσέγγιση που προτείνει ο Eaglestone, έχοντας ως πλαίσιο αναφοράς τις επεξεργασίες των Jean-Francois Lyotard, Hayden White και Frank Kermode, θεμελιώνεται στις ακόλουθες θεωρητικές αφετηρίες:

1. Στην καταστατική λειτουργία της αφήγησης για την ίδια την άφθωση του ιστορικού λόγου, σε αναφορά με τον κρίσιμο ρόλο των ειδολογικών συμβάσεων (π.χ. τεκμηρίωση, σύστημα παραπομπών κ.ά.), των ρητορικών τρόπων, της ιδεολογίας και της κοσμοθεώρησης του ιστορικού. Κεντρική ειδολογική σύμβαση αποτελεί η υποστήριξη κάθε επιχειρήματος από τις διαθέσιμες ιστορικές πηγές. Συνεπώς, κάθε αμφισβήτηση της συνιστά αυτονόητα παραβίαση των μεθοδολογικών κανόνων, δηλαδή ανάρτηση της τεκμηριωτικής-αναφορικής λειτουργίας του ιστορικού λόγου, χωρίς την οποία τείνει να λειτουργήσει μονοσήμαντα, δηλαδή να περιστραφεί αποκλειστικά γύρω από τη δεοντολογική του συνιστώσα καταλήγοντας στην ιστορική μυθοπλασία, στον φρονηματισμό ή την παραγάνδα.⁴¹

2. Στην ύπαρξη στον σκληρό πυρήνα κάθε ιστορικής αφήγησης μιας μεθοδολογίας, μιας επιστημολογίας και μιας φιλοσοφίας της Ιστορίας, που διαφοροποιούν τα ερωτήματα, την

40. Eaglestone, ό.π., σσ. 16-17 και Peter Novick, *The Holocaust and Collective Memory: The American Experience*, London: Bloomsbury, 2000, σ. 271.

41. Eaglestone, ό.π., σ. 45.

προσέγγιση, την ερμηνευτική προοπτική και τα ερευνητικά πορίσματα ακόμα και στην περίπτωση που το ιστορικό υλικό είναι το ίδιο.⁴² Το γεγονός αυτό αποδεικνύει ότι δεν μπορεί να υπάρξει «αθαρής», «αξιακά ουδέτερη» ή «εξ ορισμού αντικειμενική» Ιστορία⁴³ ότι δηλαδή η Ιστορία δεν μπορεί να νοηθεί ως ένα «ανοιχτό παράθυρο» στο παρελθόν.⁴⁴ Παρά τούτα, πρέπει να αναγνωρίζεται ότι η ίδια η επιστημονικοποίηση και ακαδημαϊκή θεσμοποίηση της επιστήμης της Ιστορίας έγινε δυνατή χάρη στην επίκληση της θετικιστικής ψευδαίσθησης, της καταστατικής και υπό όρους άρσης των διαμεσολαβήσεων που διαθλούν την εικόνα της ιστορικής πραγματικότητας στη συνείδηση και τη γραφή του ιστορικού. Με το επιστημολογικό αυτό τέχνασμα και τις ρητορικές τεχνικές της αληθοφάνειας και της πιστής αναπαράστασης καλλιεργήθηκε και εδραιώθηκε η αντίληψη της πλήρους σχεδόν σύμπτωσης ιστορικής πραγματικότητας - ιστορικών πηγών - ιστορικής αφήγησης και ερμηνείας.

3. Μέσω της ιστορικής αφήγησης ο ιστορικός συγχροτεί πλοκές (θέτοντας τάξη στο χάος των συμβάντων), στο «άμορφο συνεχές» του ιστορικού χρόνου, χωρίς να παραγνωρίζει τις διαδοχικές ιστορικές αναγνώσεις του στην κλίμακα της διαχρονίας, αλλά και τις συγχρονικές αποκλίσεις στην αναπαράσταση και αξιολόγησή του. Διαμορφώνει πλάισια αναφοράς και ερμηνευτικά σχήματα μέσα στα οποία ορισμένα από τα συμβάντα ανάγονται στο καθεστώς του ιστορικού γεγονότος. Παράλληλα, επινοεί αναλυτικά και εννοιολογικά εργαλεία και συνθέτει τη χρονική, αιτιακή και νοηματική ακολουθία των ιστορικών δρωμένων.⁴⁵

42. Στο ίδιο, σσ. 30, 33, 34.

43. Στο ίδιο, σ. 34.

44. Στο ίδιο, σ. 39.

45. Στο ίδιο, σσ. 36-37.

4. Κάθε ιστορική αφήγηση και ερμηνεία, έχοντας σαφή χωροχρονικά πλαίσια προϋποθέτει ένα και απευθύνεται σε ένα προσδιορισμένο κοινό, στοιχείο που εγγράφεται στην ίδια τη στρατηγική, τη λογική και τη δομή της.

5. Η αλγθοφάνεια της ιστορικής αναπαράστασης και ερμηνείας εξυπηρετείται από τρεις σύστοιχες λειτουργίες: την ονοματοδοσία των γεγονότων, διεργασιών και φαινομένων, τη νοηματοδότησή τους και την ένταξή τους σε πλαίσια αναφοράς.⁴⁶

6. Γενικά, η μεταϊστορική προσέγγιση επιτρέπει την πληρέστερη ιστορικοποίηση και άρα την απο-υποστασιοποίηση των ιστορικών καταλοίπων, των αφηγημάτων και των μετα-αφηγημάτων και κατά συνέπεια αποτελεί όπλο στρατηγικής σημασίας για τον κριτικό έλεγχο των πρωτογενών και δευτερογενών πηγών και τον ίδιο τον ιστοριογραφικό αναστοχασμό.⁴⁷

Ο Eaglestone καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τα αναλυτικά εργαλεία της μεταϊστορικής προσέγγισης έχουν τη δυνατότητα με τη μεγαλύτερη αναλυτική δεινότητα να καταδείξουν ότι η δικαστική και επιστημονική διαμάχη Irving-Lipstadt, παρά τις —επιφανειακά τουλάχιστον— κοινές επιστημολογικές και μεθοδολογικές παραδοχές των δύο αντίμαχων και την απόδοχή εκ μέρους τους των εδραιωμένων-κανονιστικών ειδολογικών συμβάσεων, διεξήχθη ακριβώς στο επίπεδο της παραβίασης ή υπεράσπισης αυτών των συμβάσεων. Στην περίπτωση του Irving, όπως δείχνει η μεταϊστορική ανάλυση, οι ειδολογικές συμβάσεις είχαν προσηματικό, μηχανιστικό και συγκαλυμμένα ιδεολογικό ρόλο, δεδομένου ότι χρησιμοποιήθηκαν φορμαλιστικά και επιλεκτικά για να παραχαράχθούν οι πρωτογενείς ιστορικές πηγές, να διαστρεβλωθεί το

46. Στο ίδιο, σ. 55.

47. Στο ίδιο, σ. 52.

πνεύμα τους, να αγνοηθούν κρίσιμα ιστορικά στοιχεία ή να καταστεί δυσχερές η διασταύρωση και η επαλήθευση των στοιχείων τους (επαληθευσιμότητα), κυρίως διά της εσφαλμένης παραπομπής στις αρχειακές πηγές, της υπερερμηνείας ή της υποτίμησής τους. Η μίμηση των ειδολογικών συμβάσεων από τον Irving δεν ήταν παρά το όχημα της επιστημονικής νομιμοποίησης του αναθεωρητικού επιχειρήματος. Ενώς επιχειρήματος στον πυρήνα του οποίου κρύβεται το φυλετικό μίσος, ο εξολοθρευτικός αντισημιτισμός, η μισαλλοδοξία και η δυσανεξία απέναντι σε κάθε μορφή ετερότητας.⁴⁸ Υπό το πρίσμα αυτό και σύμφωνα με την επιχειρηματολογία του Eaglestone, η μεταμοντέρνα ιστοριογραφική προβληματική δεν είναι, όπως υποστηρίζεται ευρύτατα, ο δούρειος ίππος για την άλωση του επιστημονικού ιστορικού λόγου και την παρεπόμενη νομιμοποίηση του ακραίου αξιολογικού και γνωσιολογικού σχετισμού, αλλά, απεναντίας και υπό όρους, το πλέον εξελιγμένο όπλο στη φαρέτρα των ιστορικών για την αναζήτηση της ιστορικής αλήθειας και την αποκάλυψη των συγκαλυμμένων αξιών σεων ισχύος.

Ο φασισμός, ο ναζισμός και το Ολοκαύτωμα στον ιταλικό, γαλλικό και αμερικανικό κινηματογράφο - Ενδεικτικές περιπτώσεις

Ο Habermas θεωρεί ότι το Ολοκαύτωμα είναι ένα μοναδικό και οριακό ιστορικό γεγονός, το οποίο κατά κανένα τρόπο δεν μπορεί να αναχθεί αποκλειστικά και μόνο στη θρησκευτική προκατάληψη, στα ρατσιστικά στερεότυπα και στην ιδιομορφία και την παθολογία της νεώτερης και σύγχρονης γερμανι-

48. Στο ίδιο, σσ. 44, 46-48, 50, 56, 57, 58, 60, 66.

κής ιστορίας, αλλά πρέπει κατ' εξοχήν να χρεωθεί στην ιδιαιτερότητα του ναζισμού, που έθεσε σε κίνδυνο τα ίδια τα θεμέλια του δυτικού πολιτισμού καθιστώντας κάθε απόπειρα αναπαράστασης ή διανοητικής εμβίωσης ή ενσυναίσθητικής κατανόησης προβληματική. Για τον λόγο αυτό, όπως υποστηρίζει, οφείλουμε να έχουμε επίγνωση ότι καμιά μορφή αναπαράστασης δεν μπορεί να ανταποκριθεί στην ένταση της φρίκης και του τρόμου της ίδιας της ιστορικής πραγματικότητας, αφού αυτή εγκαθιδρύει ένα καθεστώς ανίσχυρου λόγου, ανίκανου να εκφράσει την ίδια την απουσία νοήματος. Με βάση τη συλλογιστική αυτή, ίσως ο αποτελεσματικότερος τρόπος αναπαράστασης του Ολοκαυτώματος θα ήταν η εκκωφαντική σιωπή...⁴⁹

Παραπλήσιες είναι και οι εκφρασμένες σε διαφορετικό όμως κώδικα απόψεις του Jean-François Lyotard, κατά τη γνώμη του οποίου το Ολοκαύτωμα απαιτεί έναν λόγο που να μπορεί να απεικονίσει την σχεδόν άφατη εμπειρία. Δεδομένου ότι η αρνητική εμπειρία του Ολοκαυτώματος μπορεί να συγκριθεί μόνο (με έναν σεισμό που δεν καταστρέφει απλώς και μόνο τις ανθρώπινες ζωές και τις υλικές και τεχνολογικές υποδομές, αλλά γενικά τα ίδια τα μέσα που διαθέτουμε για τη μέτρηση των σεισμών), το ίδιο το αξιακό σύστημα του δυτικού πολιτισμού, όπως και οι επιστημολογικές προκείμενες και οι αφηγηματικές μορφές που έχουμε στο οπλοστάσιό μας, μοιάζουν ανίκανες να αναπαραστήσουν την αδιανόητη φρίκη.⁵⁰

49. Jürgen Habermas, *The New Conservatism: Cultural Criticism and the Historian's Debate*, μτφρ.-επιμ. Shierry Weber Nicholson, εισαγωγή Richard Wollin, Cambridge: Mass: MIT Press, 1989, σ. 230.

50. Jean-François Lyotard, *The Different: Phrases in Dispute*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988, σ. 57. Γενικότερα, για τη δυνατότητα και τα όρια της αναπαράστασης του Ολοκαυτώματος βλέπε το θεμελιώδες για τον σχετικό προβληματισμό βιβλίο που επιμελήθηκε ο Saul Friedlander (ed.), *Probing the Limits of Representation. Na-*

Τόσο στις απόψεις του Habermas όσο και σε αυτές του Lyotard στοιχειώνει η αφοριστική μηδενιστική προοπτική του Adorno. Όμως σε πείσμα της κριτικής και της μεταδομιστικής φιλοσοφίας, τόσο η ιστοριογραφία και η μουσειολογία όσο και η τέχνη (ποίηση, πέζογραφία, μουσική, εικαστικές τέχνες, κινηματογράφος) εξακολουθούν να πειραματίζονται για τις προϋποθέσεις και τα όρια της αναπαράστασης του Ολοκαυτώματος.

Ως γνωστόν, ιστορικές ιδιομορφίες και ιδιαιτερότητες κάθε έθνους-χράτους διαμεσολαβούν στις πολιτισμικές διαχειρίσεις του παρελθόντος. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μας προσφέρει ο κινηματογράφος για τον φασισμό, τον ναζισμό και το Ολοκαύτωμα.

Από τη μια πλευρά, οι ιταλοί σκηνοθέτες-δημιουργοί στις αρχές του τελευταίου τέταρτου του 20ού αιώνα επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους σε δύο στοιχεία, αφενός μεν στην ταξική παραμυθία της αριστοκρατίας και της μεγαλοαστικής τάξης (βλέπε Visconti, *Οι Καταραμένοι*, 1969), αφετέρου δε στη συσχέτιση του φασισμού με την παρεκκλίνουσα σεξουαλική συμπεριφορά και τη διαστροφή (βλέπε Bernardo Bertolucci, *Ο κομφορμίστας*, 1970· Pier Paolo Pasolini, *Salo*, 1975· Liliana Cavani, *Ο θυρωρός της νύχτας*, 1974· Lina Wertmüller, *Επίταμορριές*, 1976).

Από την άλλη πλευρά, οι γερμανοί σκηνοθέτες-δημιουργοί συντάσσονται στην πλειονότητά τους με τη δομιστική-λειτουργιστική προσέγγιση του Ολοκαυτώματος. Συγκεκριμένα, επιλέγουν την ερμηνευτική προοπτική της κατάδειξης τόσο των πατριαρχικών δομών της γερμανικής κοινωνίας, που οδηγούν μέσω της εσωτερίκευσης των απαρέγκλιτων κανό-

zism and the «Final Solution», Cambridge Massachusetts and London: Harvard University Press, 1992.

νων στον πολιτικό αυταρχισμό και στην τυφλή πειθαρχία και υποταγή, όσο και της κυρίαρχης πολιτικής κουλτούρας, όπως και των δομών του πολιτικού συστήματος που ευθύνονται για τον ατελή εκδημοκρατισμό και την υπονόμηση των κοινοβουλευτικών θεσμών. Επιστημαίνουν, παράλληλα, τη σχέση του ναζισμού με τη βαριά βιομηχανία, τον κρίσιμο ρόλο του ραδιοφώνου και την σημασία της αισθητικοποίησης της πολιτικής (μαζικές τελετουργίες) στην πολιτική κινητοποίηση των μαζών και την εμπέδωση της κάθετης ιεραρχικής δομής του ναζιστικού καθεστώτος [βλέπε ενδεικτικά την ιδιότυπη ταινία του Hans-Jürgen Syberberg, *Our Hitler* (1977), σκηνοθέτη που μεταπήδησε από τις τάξεις της Αριστεράς στο κίνημα της (γερμανικής εθνικής αφύπνισης) και της (νέας πνευματικής αντίδρασης)⁵¹ ή επίσης τις ταινίες της Helena Sanders-Brahms, *Γερμανία, ωχρή μητέρα* (1979), του Volker Schlöndorff, *Το ταμπούρλο* (1979) και, τέλος, του Reiner Werner Fassbinder, *Αιλή Μαρίλέν* (1980)].⁵²

Όμως και στον γαλλικό κινηματογράφο η «εθνική ανάγνωση» είναι ανάγλυφη. Σε άρθρο του στο περίφημο περιοδικό *Cahiers du cinema* το καλοκαίρι του 1974 ο Michel Foucault άφηνε να διαφανούν οι φόβοι του αναφορικά με το ότι «η συμπαθητική εικονογράφηση των γάλλων συνεργατών των γερμανικών δυνάμεων κατοχής, που είναι λόγου χάριν εμφανής στην ταινία του Louis Malle *Lucien Lacombe*, η οποία βγήκε στις αίθουσες το 1974, ή και αντίστροφα η κατάδειξη της ευρείας συνεργασίας, σε πολλά μάλιστα επίπεδα, της γαλλικής κοινωνίας με τους γερμανούς επικυρίαρχους, και κυρίως η αναφορά στη συναίνεση που απολάμβανε το Καθεστώς του Βισύ, όπως αυτή απεικονίζεται στη ριζοσπαστική ταινία του

51. Wolin, *ό.π.*, σσ. 244-245.

52. Elsaesser, *ό.π.*, σ. 157.

Marcel Ophüls, *Le Chagrin et la Pitié*, που προβλήθηκε το 1971 και ανάγκασε τους Γάλλους να δουν κατάματα το επίδικο και απαθρημένο παρελθόν της συνεργασίας, οδηγούν έμμεσα στη σχετικοποίηση-αμφισβήτηση του ιδρυτικού μύθου της καθολικής Αντίστασης πάνω στον οποίο θεμελιώθηκε η μεταπολεμική Γαλλική Δημοκρατία. Παράλληλα, αυτός ο προσανατολισμός οδηγεί, σύμφωνα με τον γάλλο φιλόσοφο, «στην υποτίμηση των πολιτικών και κοινωνικών αγώνων και συντείνει στη διάβρωση της “δημόσιας-λαϊκής ιστορικής μνήμης”». ⁵³ Παρά τις επιφυλάξεις του Foucault, ένα είναι ωστόσο βέβαιο: η αξία της συλλογικής αυτογνωσίας είναι υπέρτερη από τη διαφύλαξη μιας πλασματικής ενότητας και συνοχής που έχει θεμελιωθεί στα σπαράγματα μύθων και ιδεολογημάτων.

Όταν προβλήθηκε η *Λίστα του Σίντλερ* του Steven Spielberg το 1993, κινηματογραφική ταινία που βασίζεται στο μυθιστόρημα του Thomas Keneally, το οποίο με τη σειρά του άντλησε έμπνευση από μαρτυρία ενός επιζώντος, η δημόσια και η επιστημονική διαμάχη γι' αυτήν επικεντρώθηκε μονοδιάστατα στο ζήτημα της δυνατότητας αναπαράστασης και ιστορικής εμβίωσης του Ολοκαυτώματος και όχι ευρύτερα, όπως ίσως θα αναμενόταν, στην πρόσληψή της ως πτυχής της γενικότερης απόπειρας της αμερικανικής κοινωνίας (μέσω της κραταιάς πολιτιστικής της βιομηχανίας βεβαίως) στις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα να αναμετρηθεί με το επίμαχο παρελθόν —έστω και εμμέσως— και να αναδείξει και διαχειριστεί τα ιστορικά της τραύματα (δουλεία, Εμφύλιος, γενοκτονία αυτοχθόνων, ένταξη μεταναστών, κίνημα για την χειραφέτηση και την πολιτική ισότητα, Πόλεμος του Βιετνάμ). Εκφραστής και υπέρμαχος των νέων τεχνικών δυνατοτήτων της κινηματογραφικής αφήγησης, ο εβραϊκής καταγω-

53. Στο ίδιο, σσ. 154-155.

γής αμερικανός σκηνοθέτης επικέντρωσε την προσοχή του, κατά το πολιτικώς ορθόν, στην ιδιαιτερότητα και όχι στον κανόνα. Αντέταξε στους αντιμάχους του την ηθική-διαπαιδαγωγική λειτουργία της τέχνης του απέναντι στην άρνηση του Ολοκαυτώματος και στο μανιχαϊσμό και βρήκε πολλούς υπερασπιστές στις τάξεις όσων εξακολουθούν να πιστεύουν αφενός μεν στον διαφωτιστικό ρόλο της τέχνης, ακόμα κι όταν αυτή μετέρχεται τους εκφραστικούς τρόπους του μελοδράματος, αφετέρου δε στη δραστικότητα του κινηματογραφικού κώδικα ως προς την πρόκληση ισχυρών εντυπώσεων, συναισθηματικής φόρτισης και ταύτισης. Όμως ακριβώς η ενεργοποίηση των τυφλών αυτών ψυχολογικών μηχανισμών υποσκάπτει, σύμφωνα με τους επικριτές των επιλογών του Spielberg, τη διαφωτιστική διάσταση της κινηματογραφικής αναπαράστασης δρώντας υποδόρια ως έμμεσος ιστορικός φρονηματισμός και μόνο σεργιζόντας το τραυματικό παρελθόν αποκλειστικά και μόνο με τους όρους του καθήκοντος μνήμης.⁵⁴ Για την κριτική (Clau de Lanzmann, Gertrude Koch) η ταινία αυτή, όπως εξάλλου και η ταινία της Agnieszka Holland *Europa, Europa* (1991), σηματοδοτούν μια σημαντική τομή στη σύγχρονη ιστορική νοηματοδότηση του Ολοκαυτώματος, διότι ενσαρκώνουν το πνεύμα της μεταστροφής του ενδιαφέροντος της κοινής γνώμης από τη διαδικασία της εξόντωσης, τις γενοκτονικές πρακτικές, το αόρητο πένθος, τα απωθημένα ενοχικά συμπλέγματα και το τραύμα της συλλογικής μνήμης στην αισιοδόξια της βούλησης, η οποία εκφράζεται με τον ατομικό αγώνα των παρ' όλιγον θυτών που κατορθώνουν να διασώσουν τα παρ' ολίγον θύματα τους.⁵⁵

54. Στο ίδιο, σ. 149.

55. Miriam Bratu Hansen, «Schindler's List is not Shoah: The Second Commandment, Popular Modernism, and Public Memory», in: Mar-

Πέντε είναι οι κύριες ενστάσεις που διατυπώνονται για τη *Λίστα του Σίντλερ*: 1) η οργανική σχέση της ταινίας με τη βιομηχανία του θεάματος και τη λεγόμενη «βιομηχανία του Ολοκαυτώματος» [Finkelstein], καθώς και η εξ αυτών απορρέουσα αφηγηματική συμβατικότητα που αλλοιώνει τον τρόπο αναπαράστασης της ιστορικής πραγματικότητας· 2) η επιλογή της μυθοπλασίας σε συνάρτηση με τη χρήση της συμβατικής ρεαλιστικής γλώσσας, που δημιουργεί την ψευδαίσθηση της αληθοφάνειας και της αδιαμεσολάβητης αναπαράστασης· 3) η στρατηγικής σημασίας επικέντρωση του ενδιαφέροντος στην «ηρωική εξάιρεση» και όχι στον κανόνα· 4) το γεγονός ότι η αφήγηση συμπέπτει με την οπτική γωνία των θυτών, ενώ τα θύματα αντιμετωπίζονται μάλλον ως καρικατούρες, πάντως στις οποίες προβάλλονται οι ρατσιστικές προκαταλήψεις και τα ιστορικά στερεότυπα σε βάρος των Εβραίων· τέλος, 5) η διαπίστωση ότι η ταινία παραβιάζει το (εβραϊκό) ταμπού της απαγόρευσης αναπαράστασης του μη αναπαράστάσιμου, ενώ, συγχρόνως, οι συντελεστές της καταβάλλουν προσπάθεια για να εξαλείψουν από την κινηματογραφική εικόνα κάθε αίσθηση διαμεσολάβησης ώστε να δημιουργείται η ψευδαίσθηση της απόλυτης συμπτώσεως κινηματογραφικής αφήγησης και βιωμένης εμπειρίας.⁵⁶

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι στην ταινία αυτή εξιδανικεύεται και ομογενοποιείται η σύνθετη και πολύπλοκη ιστορική πραγματικότητα των στρατοπέδων καταναγκαστικής εργασίας και του Ολοκαυτώματος. Αυτό είναι απόρροια τόσο της πλασματικής εναρμόνισης και σύνθεσης αντιτιθέμενων και αλληλοαποκλειόμενων ιστορικών εμπειριών και ερμηνευτικών

cia Landy (ed.), *The Historical Film. History and Memory in Media*, Rutgers University Press, 2001, σ. 205.

56. Στο ίδιο, σσ. 204-207.

προοπτικών όσο και του υπερτονισμού μεμονωμένων και διόλου ενδεικτικών γεγονότων,⁵⁷ που η ανάδειξή τους διαστρεβλώνει την ιστορική αλήθεια, υποτάσσοντας την κινηματογραφική αφήγηση στην ανάγκη απο-δαιμονοποίησης και εξιλέωσης του γερμανικού λαού.

Η *Shoah* του Claude Lanzmann προβλήθηκε το 1985. Αν και διαπερνάται από την ίδια ηθική μέριμνα με αυτή του Spielberg, αντίκειται, ωστόσο, στην αφηγηματική λογική της *Λίστας του Στίντλερ*. Συγκεκριμένα, στην ταινία αυτή απορρίπτεται η μυθοπλαστική αναπαράσταση και επιλέγονται αντ' αυτής αφενός μεν προφορικές μαρτυρίες-αφηγήσεις ζωής, αφετέρου δε η ντοκουμενταρίστικη αφήγηση. Έχοντας επίγνωση της οριακότητας και της μοναδικότητας του Ολοκαυτώματος, ο σκηνοθέτης της ταινίας θεώρησε την ίδια τη μυθοπλασία ως μη δραστική, μάλλον ως ουσιαστικά αδύνατη, δηλαδή το ίδιο το γεγονός και τη βιωματική εμπειρία του ως μη αναπαράστασιμα.⁵⁸ Πάντως, στην πραγματικότητα, και η ταινία *Shoah* υπόκειται σε μια λανθάνουσα έστω, αλλά, παρά ταύτα, ενεργή «ρητορική πάθους, ειρωνείας και επηρεασμού» του θεατή.⁵⁹ Εγγράφεται δηλαδή και αυτή σε ένα υπόρρητο πλαίσιο μυθοπλασίας.

Τέλος, η αμερικανική τηλεοπτική σειρά *Ολοκαύτωμα*, δημιουργός της οποίας ήταν ο Marvin Chomsky, εμφανίστηκε στις τηλεοπτικές οθόνες το 1978 και δέχθηκε καταγιμιστική κριτική μετά την προβολή της στην τηλεόραση της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας με κεντρικό επιχείρημα

57. Dominique LaCapra, *Writing History, Writing Trauma*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001, σ. 99 και υποσημείωση 12.

58. Elsaesser, *ό.π.*, σ. 149.

59. Στο ίδιο, σ. 150.

ότι αποπειράθηκε να μιλήσει για το ανείπωτο με κραυγαλέο, συναισθηματικό τρόπο.⁶⁰ Οι βασικοί συντελεστές της σειράς είχαν επιλέξει τη στρατηγική της προσωποποίησης των εξιστορούμενων ιστορικών δρωμένων, της ανάδειξης του ατομικού βιώματος δηλαδή, χρησιμοποίησαν τους αφηγηματικούς κώδικες της αμερικανικής κινηματογραφικής βιομηχανίας με σκοπό τη χειραγώγηση του θεατή και την πρόκληση σε αυτόν έντονης συναισθηματικής φόρτισης ώστε να καταστεί δύνατη η ταύτιση με τα θύματα. Και αυτή η σειρά βασίστηκε στο στρατήγημα της μελοδραματικής αφήγησης μιας ιστορίας αίματος, πόνου και δακρύων». Η ιστοριογραφική λογική που την υποστυλώνει είναι αυτή του οικουμενισμού, δηλαδή της ανάδειξης του Ολοκαυτώματος σε πανανθρώπινη αρνητική ιστορική κληρονομιά. Δυστυχώς, όμως η ερμηνευτική και αξιακή αυτή επιλογή συνοδεύεται από την εσκεμμένη συσκότιση σε ό,τι αφορά τα ιδιαίτερα ιστορικά συμφραζόμενα της μεσοπολεμικής γερμανικής κοινωνίας, την αιτιώδη συνάφεια του ναζιστικού ολοκληρωτισμού με τον επιστημονικοφανή ρατσισμό, τον κοινωνικό δαρβινισμό, την αρνητική ευγονική και τις γενοκτονικές πρακτικές.⁶¹ Είναι ευνόητο ότι το πρόταγμα της οικουμενικής σημασίας του Ολοκαυτώματος, τοποθετημένο σε ένα τέτοιο ανελαστικό και απο-ιστορικοποιημένο αφηγηματικό πλαίσιο, εξυπηρετεί μια ανθρωπολογίζουσα, ηθικολογική, φρονηματιστική και, σε τελική ανάλυση, σχετικά ανώδυνη προβληματική, που εξάγει την παραδειγματική σημασία του Ολοκαυτώματος για την άντληση «αιώνιων» διδαγμάτων και κανονιστικών προτύπων βίου, περιθωριοποιώντας, ωστόσο, τα γενεσιουργά του αίτια.

60. Στο ίδιο, σσ. 158-159.

61. Στο ίδιο, σ. 162.

Ο κινηματογράφος και το Ολοκαύτωμα στη Γερμανία πριν και μετά την επανένωση

Κατά τη μεταπολεμική περίοδο, μόνο 10%-20% του κινηματογράφου κοινού στη Δυτική Γερμανία προσελκυστόταν από εγχώριες παραγωγές της δυτικογερμανικής κινηματογραφικής βιομηχανίας.⁶²

Αν και γυρίστηκαν κινηματογραφικές ταινίες με θέμα τον ναζισμό και το Ολοκαύτωμα ευθύς αμέσως μετά το πέρας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (π.χ. *Lang ist der Weg* (1948), δεν είλκυσαν, ωστόσο, την προσοχή του γερμανικού κοινού ή, σε ορισμένες περιπτώσεις, αντιμετώπισαν ακόμα και την εχθρότητά του. Οι τελευταίες μόνο σποραδικά επαναπροβάλλονταν στις κινηματογραφικές αίθουσες.⁶³ Δεν πρέπει άλλωστε να λησμονούμε ότι ακόμα και το 1979, πριν από την προβολή του αμερικανικού σίριαλ «Ολοκαύτωμα» στη γερμανική τηλεόραση, μόνο ποσοστό 51% της γερμανικής κοινής γνώμης δεν θεωρούσε προδοτική ενέργεια την απόπειρα δολοφονίας του Χίτλερ στις 20 Ιουλίου 1944. Το εντυπωσιακό αυτό εύρημα αποδεικνύει —με όλες τις επιφυλάξεις που ενδέχεται να διατυπωθούν και με επίγνωση των μεταβολών που έκτοτε έχουν προκύψει στις συλλογικές αναπαραστάσεις και την αυτοεικόνα του γερμανικού λαού— τον βαθύ διχασμό της σύγχρονης γερμανικής κοινωνίας αναφορικά με το επίμαχο παρελθόν της, δηλαδή την ελλιπή συλλογική επεξεργασία του τραύματος και την εξακολούθητική επιρροή αμυντικών μηχανισμών που κα-

62. Mark A. Wollgram, «*Getting History Right*». *East and West German Collective Memories of the Holocaust and War*, Lewisburg: Bucknell University Press, 2014, σ. 90.

63. Wollgram, ό.π., σ. 91.

τατείνουν στην ιστορική αμνησία, τον συμψηφισμό των δεινών, την αυτο-θυματοποίηση και, σε τελική ανάλυση, την ίδια την απο-ενοχοποίηση. Όντως, η πλειονότητα της γερμανικής κοινής γνώμης, στον αστερισμό της ιδεολογικής ηγεμονίας των συντηρητικών πολιτικών δυνάμεων, εξακολουθούσε να θεωρεί αδιαμφισβήτητους τους γερμανικούς εθνικούς μύθους: ότι δεν υπήρχε σύμπτωση πρακτικών και ιδεολογίας μεταξύ *Wermacht* και SS και ότι οι γερμανοί στρατιώτες προς το τέλος του πολέμου δεν πολέμησαν για τα εθνικοσοσιαλιστικά ιδεώδη, αλλά για την υπεράσπιση της πατρίδας, των αμάχων και του ευρωπαϊκού πολιτισμού από τη «λαίλαπα» της ασιατο-μολοσεβικικής βαρβαρότητας.⁶⁴ Παρά ταύτα, η ίδια η ύπαρξη αυτών των ολιγάριθμων ταινιών που αποτόλμησαν την ιστορική αυτογνωσία και την απομυθοποίηση εν μέσω των ερειπίων που είχε επισκρεήσει στο γερμανικό έδαφος ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, αποδεικνύει πως είναι αναληθής ο ισχυρισμός ότι ολόκληρη η γερμανική κοινωνία επιχείρησε να απωθήσει βία το συλλογικό τραύμα της ευθύνης της για τον πόλεμο και κυρίως για το Ολοκαύτωμα και με τον τρόπο αυτό να αποσείσει από τους ώμους της την ενοχή για τις αδιανόητες πράξεις συγκεκριμένων ομάδων του πληθυσμού ή κρατικών οργάνων. Απεναντίας μάλιστα, οι ταινίες αυτές μαρτυρούν ότι, σε αντίθεση με τους κοινούς τόπους που εξακολουθούν να κυριαρχούν, υπήρξαν ήδη από πολύ νωρίς οι υποδοχές, έστω και περιθωριακές, για την κριτική προσέγγιση και την ιστορική διάγνωση του πρόσφατου γερμανικού παρελθόντος.⁶⁵

Το ειδοποιό γνώρισμα αυτών των πρώτων ταινιών που οι συντελεστές και οι παραγωγοί τους τόλμησαν να «βάλουν το δάχτυλο στην πληγή» ήταν ότι διαπερνούνταν από ηθικά δι-

64. Wollgram, σ. 94.

65. Στο ίδιο, σ. 92.

λήμματα αναφορικά με το εάν έπρεπε να παρασχεθεί βοήθεια στους κατατρεγμένους Εβραίους (και συνήθως αυτή παρέχονταν από ηθικά ακέραιους και γενναίους Γερμανούς σε πείσμα του ολοκληρωτικού τρόμου). Παράλληλα όμως, το ζήτημα της ευθύνης της Εκκλησίας για την ανοχή που επέδειξε απέναντι στα ναζιστικά μαζικά εγκλήματα δεν θιγόταν καθόλου.⁶⁶

Στην πραγματικότητα η ουσιαστική ενεργοποίηση ισχυρών κριτικών και αυτοκριτικών αντανακλαστικών στη δυτικο-γερμανική κοινωνία (έναντι του αντισημιτισμού και του Ολοκαυτώματος) κάνει την εμφάνισή της μόλις κατά τη δεκαετία του 1960. Οπωσδήποτε αυτή συνδέεται με το διεθνές —πόσο μάλλον το γερμανικό— ενδιαφέρον που δημιουργήσαν αφενός μεν η σύλληψη, η δίκη και η εκτέλεση του Άιχμαν (1961-1963), αφετέρου δε οι δίκες που διεξήχθησαν στη Φρανκφούρτη σε βάρος των υπευθύνων των μαζικών εγκλημάτων (Δεκέμβριος 1963 - Αύγουστος 1965).⁶⁷ Παραπέμπει επίσης στο κίνημα αμφισβήτησης της γερμανικής νεολαίας, που κλιμακώθηκε προς τα τέλη της δεκαετίας του 1960, όπως και στη γένεση και τη δυναμική του ίδιου του νέου γερμανικού κινηματογράφου (Μαϊνφρόστο του Oberhausen 1962). Οι σκηνοθέτες αυτής της τάσης έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση σε ιστορίες δραπέτευσης και σωτηρίας Εβραίων ή σε ιστορίες αυτοθυσίας αντιστασιακών Γερμανών. Αυτό σημαίνει ότι οι μαζικές εξοντωτικές πρακτικές των ναζιστών εξακολουθούσαν να παραμένουν στη σκιά και δεν είχαν ακόμα προκαλέσει την προσοχή των γερμανών σκηνοθετών και της κινηματογραφικής βιομηχανίας. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα της ταινίας του Rolf Busch *Wie ein hirschberger dänisch lernte* (1968), το θέμα της οποίας είναι η προσπάθεια μιας ομάδας Δανών να σώσουν Εβραίους

66. Στο ίδιο, σ. 90.

67. Στο ίδιο, σσ. 96-97.

στην κατεχόμενη χώρα τους,⁶⁸ όπως επίσης της ταινίας του Ottokar Runze *Stern ohne Himmel* (1980) [Άστρο χωρίς ουρανό], που περιγράφει τη διάσωση ενός εβραϊόπουλου από στρατόπεδο συγκέντρωσης, της ταινίας *Blutiger Schnee* (1984), στην οποία Χριστιανοί κρύβουν Εβραίους, ή της ταινίας του Anthony Page *Versteckt* (1984), η οποία βασίζεται στην αληθινή ερωτική ιστορία μεταξύ μιας Εβραίας και ενός Γερμανού.⁶⁹ Ιδιαίτερης μνείας αξίζει η ταινία του Zinonad Mitrovic *Zeugin aus der Hölle* (Μάρτυρας από την κόλαση). Αξιοσημείωτη είναι και η σειρά με τον τίτλο *Heimat* (Πατρίδα) [1984], που σκηνοθέτησε ο Edgar Reitz, στην οποία παραδόξως η γερμανική επαρχία φαντάζει αλώβητη από το μικρόβιο του εθνικοσοσιαλισμού και περιγράφεται μόνο ως θύμα του πολέμου.⁷⁰ Εντύπωση όμως προξενεί το γεγονός ότι αρκετές από τις ταινίες του νέου γερμανικού κινηματογράφου εξακολουθούν να παρουσιάζουν μια εξ ορισμού ιδεολογική και μερικευτική άποψη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, σύμφωνα με την οποία η Γερμανία προσεγγίζεται αποκλειστικά και μόνο σαν ένα έθνος-θύμα της Ιστορίας. Η στρατηγική αυτή επιλογή γίνεται πραγματικά τητα είτε μέσω της αναγωγής γυναικών σε πρωταγωνιστικά πρόσωπα των υποθέσεων των ταινιών είτε μέσω της αλληγορικής αντιμετώπισης της Γερμανίας ως τρωτού θηλυκού σώματος, που υφίσταται τη βία, το άγχος και το άγος της Ιστορίας.

Όμως, μια τέτοια στρατηγική επιλογή αναπαράστασης και ερμηνείας «δεν αφήνει χώρο για τα άλλα θύματα της Ιστορίας», δεν επιμερίζει τις ευθύνες και δεν διακρίνει τις επιμέρους ομάδες-θύματα.⁷¹ Ειδικά η ταινία του Φασμπίντερ *Λιλή*

68. Στο ίδιο, σσ. 97-98.

69. Wolfgram, σ. 98.

70. Στο ίδιο, σ. 102.

71. Πρόκειται για άποψη του Eric Rentschler την οποία παραθέτει ο Thomas Elsaesser, ό.π., σ. 171.

Μαρλέν έχει μια ιδιαίτερη ιστορική σημασία, που προκύπτει από τον τρόπο αντιμετώπισης του επίμαχου και τραυματικού παρελθόντος. Σε αυτή κάνει την εμφάνισή του ένας αντεστραμμένος αριστερίστικος ρατσισμός σε βάρος του «ισχυρού και πάλι Εβραίου», ο οποίος απεικονίζεται στην ταινία σαν ισχυρότερος, σε τελική ανάλυση, από τους Ναζί, σαν θύμα-θύτης, σαν αυτός δηλαδή που, παρά την απόπειρα ριζικής εξόντωσής του στα ναζιστικά στρατόπεδα θανάτου, όχι μόνο επέζησε αλλά και κυριάρχησε, όντας ο ουσιαστικός —και όχι μόνο ηθικά—, σύμφωνα πάντοτε με τον Φασισμό, νικητής του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Ο νικητής-επιζών Εβραίος γίνεται στη συνέχεια η δεσπόζουσα φυσιογνωμία της δημοκρατικής πλέον Ομοσπονδιακής Γερμανίας. Όμως, πώς εξηγείται αυτή η μεταστροφή, αυτή η αποκαρδιωτική συνέχεια των προκαταλήψεων και των αρνητικών στερεοτύπων μέσα στο σύστημα σκέψης της γερμανικής εξεγερμένης αντικοινοβουλευτικής Αριστεράς, θέσεις της οποίας, ως γνωστόν, εξέφραζε, αλλά και διαμόρφωνε με τον τρόπο του ο ρηξικέλευθος γερμανός σκηνοθέτης; Όπως εξηγεί ο Postone, «καμιά δυτική Αριστερά δεν ήταν τόσο φιλοσημιτική [...] όσο η γερμανική Αριστερά πριν το 1967. Και πιθανόν, καμιά άλλη Αριστερά δεν ταυτίστηκε επακόλουθα τόσο πολύ με τον παλαιστινιακό σκοπό (μετά το 1967). Η νίκη του Ισραήλ στον πόλεμο του 1967 βοήθησε στην ανάδυση μιας διαδικασίας ψυχολογικής αντιστροφής: οι Εβραίοι, όχι πια θύματα, αλλά θύτες, έγιναν αντικείμενο ταύτισης με το ναζιστικό παρελθόν, και οι Παλαιστίνιοι υπήρξαν αντικείμενο ταύτισης με τους “Εβραίους”» που εξοντώθηκαν στα ναζιστικά στρατόπεδα.⁷²

72. Moishe Postone, *Οι ιστορικοί και το Ολοκαύτωμα*, μτφρ. Αχίλλεας Φωτιάκης, επιμ. - επίμετρο Σάββας Μιχαήλ, Ιωάννινα: Ινάφι, 2006, σ. 74, υποσημείωση 61. Για τις «εικόνες» του Εβραίου στον αμερικανικό

Το ενδιαφέρον για τα ζητήματα αυτά φθάνει στην αποκορύφωσή του από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 όταν αρχίζουν να εκδίδονται συστηματικά μαρτυρίες θυμάτων του εθνικοσοσιαλισμού, οι οποίες ενίοτε αποτελούσαν και το πλαίσιο για τη συγγραφή κινηματογραφικών σεναρίων.⁷³ Γενικότερα, από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και κυρίως στη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 παρατηρείται μια κάποια διάθεση πένθους εκ μέρους της γερμανικής κοινωνίας για τους Εβραίους-θύματα του εθνικοσοσιαλισμού, στοιχείο που δείχνει τη μετατόπιση του κέντρου βάρους των σχετικών μνημονικών πρακτικών από την αφηρημένη κατηγορία «θύματα του φασισμού», που είχε δεσπόζοντα χαρακτηρισμό κατά τις δεκαετίες 1950 και 1960, στη συγκεκριμένη ομάδα-θύμα, τους Εβραίους, διαφοροποίηση που σηματοδοτεί μια αρχόμενη ικανότητα αντιμετάθεσης ρόλων και επομένως ιστορικής ενσυναίσθησης.⁷⁴ Πά-ντως, μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1990, οι Εβραίοι εξα-

και τον ευρωπαϊκό κινηματογράφο βλέπε: α) Omer Bartov, *The «Jew» in Cinema. From «The Golem» to «Don't Touch My Holocaust»*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2005, β) Annette Insdorf, *Indelible Shadows. Film and the Holocaust* (γ' έκδοση), New York: Cambridge University Press, 2009. Ειδικότερα, για τους τρόπους αναπαράστασης και ερμηνείας του Ολοκαυτώματος και τον κινηματογραφικό προβληματισμό αναφορικά με τις δυνατότητες και τα όρια της αναπαράστασής του στην οθόνη βλ. Anton Kaes, «Holocaust and the End of History: Postmodern Historiography in Cinema», στο: Saul Friedlander (ed.), *Probing the Limits...*, ό.π., σσ. 206-222. Τέλος, αναφορικά με τις οπτικές αποτυπώσεις του Ολοκαυτώματος στον κινηματογράφο της Δυτικής Γερμανίας, αλλά και την απήχυσή του στο κοινό από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια βλ. Mark A. Wolfgram, «Getting History Right». *East and West German Collective Memories of the Holocaust and War*, ό.π., σσ. 90-103.

73. Wolfgram, ό.π., σ. 99.

74. Στο ίδιο, σ. 93.

φανίζονται εκ νέου αιφνιδίως από τον γερμανικό κινηματογράφο.⁷⁵ Και αυτό παρά το γεγονός ότι την *Λίστα του Σέντλερ* του Steven Spielberg παρακολούθησαν πάνω από 6.000.000 Γερμανοί.⁷⁶ Στο πλαίσιο αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία η ταινία του Heinz Schirk *Die Wannseekonferenz* (1984), στην οποία, με σεβασμό προς τα ιστορικά ντοκουμέντα, επιχειρείται πρώτη φορά η αποτύπωση στη μεγάλη οθόνη των διεργασιών που οδήγησαν τον Ιανουάριο του 1942 στην απόφαση της βιομηχανοποιημένης και γραφειοκρατικά οργανωμένης εξόντωσης των Εβραίων της Ευρώπης και στους τρόπους υλοποίησής της. Η ιδιάζουσα σημασία της ταινίας αυτής έγκειται στο γεγονός ότι το Ολοκαύτωμα τίθεται πλέον στο κέντρο της δημόσιας συζήτησης για τον εθνικοσοσιαλισμό.⁷⁷

Η ταινία *Lang ist der Weg*, την οποία σκηνοθέτησε ο Herbert B. Fredersdorf σε συνεργασία με τον Marek Goldstein, βγήκε στις αίθουσες στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1948. Ήταν η πρώτη γερμανική ταινία που αντιμετώπισε τον εθνικοσοσιαλισμό και το Ολοκαύτωμα από την οπτική γωνία των εβραίων θυμάτων, της αντίστασης που προέβαλαν, των εκτοπισμών τους και των στρατοπέδων θανάτου. Προβλήθηκε για μικρό χρονικό διάστημα στο West Berlin Marmorhaus στην Kurfürstendamm και παράλληλα σε άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες (Παρίσι, Βιέννη), όπως και στη Νέα Υόρκη. Στην Ανατολική Γερμανία δεν είχε επίσης ιδιαίτερη τύχη, καθώς η προβολή της στο δυτικό Βερολίνο συνέπεσε με τις αντισημιτικές εκκαθαρίσεις που είχε αποφασίσει το κομμουνιστικό καθεστώς. Μάλιστα από τις στήλες της εφημερίδας *Berliner Zeitung* αποδόθηκε στην ταινία τεχνηέντως η μομφή ότι λειτουργούσε ως προπαγαν-

75. Στο ίδιο, σ. 91.

76. Στο ίδιο, σσ. 90-91.

77. Στο ίδιο, σ. 98.

διστικό όργανο της σιωνιστικής πολιτικής.⁷⁸ Η ταινία των Fredersdorf και Goldstein δεν βρήκε γερμανό διανομέα και λόγω του ελάχιστου ενδιαφέροντος που προκάλεσε στο γερμανικό κοινό αποσύρθηκε σύντομα από τις αίθουσες του δυτικού Βερολίνου.⁷⁹ Ανακαλύφθηκε εκ νέου στη δεκαετία του 1990 και επαναπροβλήθηκε το 1996 με πρωτοβουλία της εβραϊκής κοινότητας του Βερολίνου.⁸⁰ Με ήρωα τον David Jedin, η ταινία παρουσιάζει την άθλια ζωή στο γκέτο της Βαρσοβιάς, τη δραπέτευση του Jedin κατά τη διάρκεια του εκτοπισμού του (και των γονέων του) προς τα στρατόπεδα θανάτου, την θανάτωση του πατέρα του στους θαλάμους αερίων, την απροσδόκητη βοήθεια που του προσφέρει ένας πολωνός χωρικός, την προσχώρησή του στην αντίσταση, την επάνοδό του στην Βαρσοβία μετά το τέλος του πολέμου, την αναζήτηση των γονιών του και την απροσδόκητη σωτηρία της μητέρας του, τον γάμο του με την αρχικά αμφιταλαντευόμενη Dora, γεγονός που σηματοδοτεί την αναγκαία λήθη/απόβληση του τραύματος ώστε να υπάρξει προσδοκία για μια νέα ζωή, τέλος τη μετανάστευση του νόπαντρου ζευγαριού στην Παλαιστίνη.⁸¹

Κατά τη δεκαετία του 1950 βγήκαν στις αίθουσες των δυτικογερμανικών πόλεων και μερικές ακόμα κινηματογραφικές ταινίες, οι οποίες, ενώ από τη μια πλευρά έθιγαν εν μέρει το επίμαχο και τραυματικό γεγονός του Ολοκαυτώματος, από την άλλη άφηναν τους θύτες στη σιά ή στο απυρόβλητο, προσεγγίζοντάς τους είτε σαν μια αφηρημένη κατηγορία προσώπων είτε διακρίνοντας τους δαιμονοποιημένους εθνικοσοσιαλιστές και ειδικότερα τα SS από την υπόλοιπη γερμανική κοι-

78. Στο ίδιο, σ. 92.

79. Στο ίδιο, σ. 92.

80. Στο ίδιο, σ. 91.

81. Στο ίδιο, σσ. 94-96.

ωνία.⁸² Οι ταινίες αυτές ήταν οι εξής: α) *Ich weiss, wofür ich lebe* [Γνωρίζω για ποιον λόγο ζω], (1955), που σκηνοθέτησε ο Paul Verhoeven, στην οποία μια νοσοκόμα του Ερυθρού Σταυρού σώζει δυο εβραίοπουλα στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, β) *Friederike von Barring* (1956) του Rolf Thiele, με θέμα τον έρωτα μιας Γερμανίδας για έναν Εβραίο σκηνοθέτη, τη φυγή της μαζί του στις ΗΠΑ και την επάνοδό της στην πατρίδα μετά τον θάνατό του, γ) *Haie und kleine Fische* [Καρχαρίες και μικρά ψάρια] (1957) του Frank Wisbar και δ) *Nacht fiel über Götterhafen* [Η νύχτα πέφτει πάνω από το Γκότενχάφεν] (1959) του ίδιου σκηνοθέτη.

Μετά την επανένωση της Γερμανίας οι γερμανικές ταινίες που η θεματολογία τους επικεντρώνεται στην προσέγγιση του εθνικοσοσιαλισμού και του Ολοκαυτώματος είναι οι εξής: α) *Mutters Courage* (1996) του Michael Verhoeven, το κοινό της οποίας υπήρξε εξαιρετικά μικρό· β) *Auf Wiedersehen Amerika* (1993) του Jan Schutte, σχετικά με τον επαναπατρισμό από τις ΗΠΑ δυο πολωνοεβραίων μεταναστών που εξακολουθούν να κατατρύχονται από τον φόβο και το μίσος για οτιδήποτε γερμανικό· γ) *Leni* (1994) του Leo Hiemer, αναφορικά με την οδυνηρή τύχη ενός υιοθετημένου εβραίοπουλου που με την παρότρυνση του καθολικού ιερέα της περιοχής και την ασφυκτική πίεση της τοπικής κοινωνίας καταλήγει, παρά τη θέληση των θετών γερμανών γονέων του, στα στρατόπεδα θανάτου· δ) *Aimée und Jaguar* (1998) του Max Färberböck, ταινία που βασίζεται στο ομώνυμο ευπώλητο μυθιστόρημα της Erica Fischer και παραδόξως για γερμανική παραγωγή παρakoλύθησαν πάνω από 1.000.000 θεατές. Η ταινία αφορά την εκδίωξη των Εβραίων από το Βερολίνο κατά τη διάρκεια του πολέμου με καμβά την εκτύλιξη της ερωτικής ιστορίας που

82. Στο ίδιο, σ. 92.

συνάπτεται μεταξύ μιας Εβραίας (που δεν αποκαλύπτει στην αρχή τη φυλετική της ταυτότητα) και μιας γερμανίδας μητέρας που εμφορείται από την εθνικοσοσιαλιστική ιδεολογία· τέλος, ε) *Η Πτώση* (Der Untergang), που σκηνοθέτησε ο Oliver Hirschbiegel και βασίζεται στο ομότιτλο βιβλίο του συγγραφέα γερμανού ιστορικού και δημοσιογράφου Joachim Fest. Η ταινία αυτή προβλήθηκε στις κινηματογραφικές αίθουσες τον Σεπτέμβριο του 2004 και δίνει την εντύπωση ότι στη γερμανική κοινωνία δεν έχει συμβεί καμιά ριζική λύση συνέχειας ανάμεσα στον κυρίαρχο κατά την περίοδο του εθνικοσοσιαλισμού ηθικό κώδικα, άξονας του οποίου ήταν η έννοια της πολιτικής νομιμοφροσύνης (τυφλή υποταγή και αφοσίωση στον χαρισματικό αρχηγό, πειθαρχία, αφοσίωση στην ιδέα του Τρίτου Ράιχ, καθώς και στα γερμανικά ιδεώδη και στην ιδέα της εθνικής καθάρτητας και υπεροχής) και στον ηθικό κώδικα της μεταπολεμικής γερμανικής κοινωνίας. Παράλληλα, η ταινία αυτή αποδεικνύει ότι εξακολουθούν να λειτουργούν μηχανισμοί αποσιώπησης επίμαχων γεγονότων. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο προσωπικός γιατρός του Hitler, καθηγητής Ernst Günter Schenk, παρουσιάζεται σε αυτήν μονοδιάστατα σαν ο εκφραστής του συλλογικού συμφέροντος, που απαιτεί να μην καταστραφεί ολοκληρωτικά η Γερμανία χάριν της απόλυτης αφοσίωσης στον «Αρχηγό» και όχι, ταυτόχρονα, και σαν αυτός που διέπραξε «ανατριχιαστικά διατροφικά πειράματα» με θύματα τρόφιμους του στρατοπέδου συγκέντρωσης Mauthausen, για τα οποία αργότερα και καταδικάστηκε.⁸³

83. Raphael Gross, «“Loyalty” in National Socialism: A Contribution to the Moral History of the National Socialist Period», *History of European Ideas* (2007), doi:10.1016/j.histeuroideas.2007.07.006, σ. 14.

ωνία.⁸² Οι ταινίες αυτές ήταν οι εξής: α) *Ich weiss, wofür ich lebe* [Γνωρίζω για ποιον λόγο ζω], (1955), που σκηνοθέτησε ο Paul Verhoeven, στην οποία μια νοσοκόμα του Ερυθρού Σταυρού σώζει δυο εβραίοπουλα στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, β) *Friederike von Barring* (1956) του Rolf Thiele, με θέμα τον έρωτα μιας Γερμανίδας για έναν Εβραίο σκηνοθέτη, τη φυγή της μαζί του στις ΗΠΑ και την επάνοδό της στην πατρίδα μετά τον θάνατό του, γ) *Haie und kleine Fische* [Καρχαρίες και μικρά ψάρια] (1957) του Frank Wisbar και δ) *Nacht fiel über Gotenhafen* [Η νύχτα πέφτει πάνω από το Γκότενχάφεν] (1959) του ίδιου σκηνοθέτη.

Μετά την επανένωση της Γερμανίας οι γερμανικές ταινίες που η θεματολογία τους επικεντρώνεται στην προσέγγιση του εθνικοσοσιαλισμού και του Ολοκαυτώματος είναι οι εξής: α) *Mutters Courage* (1996) του Michael Verhoeven, το κοινό της οποίας υπήρξε εξαιρετικά μικρό· β) *Auf Wiedersehen Amerika* (1993) του Jan Schutte, σχετικά με τον επαναπατρισμό από τις ΗΠΑ δυο πολωνοεβραίων μεταναστών που εξακολουθούν να κατατρύχονται από τον φόβο και το μίσος για οτιδήποτε γερμανικό· γ) *Leni* (1994) του Leo Hiemer, αναφορικά με την οδυνηρή τύχη ενός υιοθετημένου εβραίοπουλου που με την παρότρυνση του καθολικού ιερέα της περιοχής και την ασφυκτική πίεση της τοπικής κοινωνίας καταλήγει, παρά τη θέληση των θετών γερμανών γονέων του, στα στρατόπεδα θανάτου· δ) *Aimée und Jaguar* (1998) του Max Färberböck, ταινία που βασίζεται στο ομώνυμο ευπώλητο μυθιστόρημα της Erica Fischer και παραδόξως για γερμανική παραγωγή παρakoλύθησαν πάνω από 1.000.000 θεατές. Η ταινία αφορά την εκδίωξη των Εβραίων από το Βερολίνο κατά τη διάρκεια του πολέμου με καμβά την εκτύλιξη της ερωτικής ιστορίας που

82. Στο ίδιο, σ. 92.

συνάπτεται μεταξύ μιας Εβραίας (που δεν αποκαλύπτει στην αρχή τη φυλετική της ταυτότητα) και μιας γερμανίδας μητέρας που εμφορείται από την εθνικοσοσιαλιστική ιδεολογία· τέλος, ε) *Η Πτώση* (Der Untergang), που σκηνοθέτησε ο Oliver Hirschbiegel και βασίζεται στο ομότιτλο βιβλίο του συντηρητικού γερμανού ιστορικού και δημοσιογράφου Joachim Fest. Η ταινία αυτή προβλήθηκε στις κινηματογραφικές αίθουσες τον Σεπτέμβριο του 2004 και δίνει την εντύπωση ότι στη γερμανική κοινωνία δεν έχει συμβεί καμιά ριζική λύση συνέχειας ανάμεσα στον κυρίαρχο κατά την περίοδο του εθνικοσοσιαλισμού ηθικό κώδικα, άξονας του οποίου ήταν η έννοια της πολιτικής νομιμοροσύνης (τυφλή υποταγή και αφοσίωση στον χαρισματικό αρχηγό, πειθαρχία, αφοσίωση στην ιδέα του Τρίτου Ράιχ, καθώς και στα γερμανικά ιδεώδη και στην ιδέα της εθνικής καθαρότητας και υπεροχής) και στον ηθικό κώδικα της μεταπολεμικής γερμανικής κοινωνίας. Παράλληλα, η ταινία αυτή αποδεικνύει ότι εξακολουθούν να λειτουργούν μηχανισμοί αποσιώπησης επίμαχων γεγονότων. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο προσωπικός γιατρός του Hitler, καθηγητής Ernst Günter Schenk, παρουσιάζεται σε αυτήν μονοδιάστατα σαν ο εκφραστής του συλλογικού συμφέροντος, που απαιτεί να μην καταστραφεί ολοκληρωτικά η Γερμανία χάριν της απόλυτης αφοσίωσης στον «Αρχηγό» και όχι, ταυτόχρονα, και σαν αuctός που διέπραξε «αναρριχιαστικά διατροφικά πειράματα» με θύματα τρόφιμους του στρατοπέδου συγκέντρωσης Mauthausen, για τα οποία αργότερα και καταδικάστηκε.⁸³

83. Raphael Gross, «“Loyalty” in National Socialism: A Contribution to the Moral History of the National Socialist Period», *History of European Ideas* (2007), doi:10.1016/j.histeuroideas.2007.07.006, σ. 14.

ΝΕΦΕΛΗ/ΙΣΤΟΡΙΑ

Μπένεντικτ Άντερσον: Φαντασιακές κοινότητες — Στοχασμοί για τις
απαρχές και τή διάδοση του εθνικισμού / 2

Υπεύθυνος σειράς: Αντώνης Λιάκος
Επιμέλεια σειράς: Έφη Γαζή

Μπένεντικτ Άντερσον

ΦΑΝΤΑΣΙΑΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ

Στοχασμοί για τις απαρχές και
τη διάδοση του εθνικισμού

Μετάφραση: ΠΟΘΗΤΗ ΧΑΝΤΖΑΡΟΥΛΑ

© Για την ελληνική γλώσσα Εκδόσεις ΝΕΦΕΛΗ,
Ασκληπιοῦ 6, Αθήνα 106 80 - Τηλ. 3607744; Fax 3623093

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ
ΑΘΗΝΑ 1997

Ο ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΑΦΕΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΑΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ήταν οι πρόσφατοι πόλεμοι μεταξύ της Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας του Βιετνάμ, της Δημοκρατικής Καμπότζης και της Λαϊκής Δημοκρατίας της Κίνας· αρμόζει επομένως να επιστρέψουμε εκεί απ' όπου ξεκινήσαμε. Μας βοηθούν, άραγε, όσα έχουν στο μεταξύ ειπωθεί στη βαθύτερη κατανόηση των αιτιών που οδήγησαν στο ξέσπασμα του πολέμου;

Ο Τομ Ναιρν, στο *The Break-up of Britain*, προδίνει σε ορισμένες σημαντικές διαπιστώσεις για τη σχέση του πολιτικού συστήματος της Αγγλίας με τα πολιτικά συστήματά του υπόλοιπου σύγχρονου κόσμου!

Μόνο [το βρετανικό σύστημα] παρουσιάζε μια «αργή, συμβατική ανάπτυξη, σε αντίθεση με τα άλλα, η οποία ήταν προϊόν σκόπιμης επινόησης, που απέρρεε από μια «θεωρία». Τα πολιτικά συστήματα που εμφανίστηκαν αργότερα «επιχείρησαν να καρπωθούν μονομιάς τη συνολική εμπειρία του κράτους, οι συνταγματικές αρχές του οποίου χρειάστηκαν αιώνες προκειμένου να εξελιχθούν»... Καθώς η αγγλική εμπειρία –αργότερα βρετανική– ήταν πρώτη, παρέμεινε κάτι ξεχωριστό. Επειδή οι επόμενες αστικές κοινωνίες δημιουργήθηκαν σ' έναν κόσμο όπου η Αγγλική Επανάσταση είχε ήδη συντελεστεί και εξαπλωθεί, δεν μπορούσαν να επαναλάβουν αυτή την πρώτη ανάπτυξη. Η μελέτη και η μίμηση τους γέννησε κάτι διαφορετικό στην ουσία του: το νεωτερικό πράγματι δόγμα του αφηρημένου και «απρόσωπου» κράτους, το οποίο, εξαιτίας

της αφηρημένης του φύσης, μπορούσε πλέον να αποτελέσει παράδειγμα προς μίμηση για τους επόμενους.

Αυτό μπορεί φυσικά να θεωρηθεί ότι αποτελεί τη συνηθισμένη λογική της εξελικτικής διαδικασίας. Ήταν ένα πρώιμο αντιπροσωπευτικό δείγμα αυτού που αργότερα θα αποκτούσε κύρος με τίτλους όπως «νόμος της άνισης και μεικτής ανάπτυξης». Πιστή επανάληψη και μίμηση σπάνια είναι ποτέ δυνατή, είτε σε πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό ή τεχνολογικό επίπεδο, επειδή το σύμπαν έχει ήδη υποστεί πολλές αλλαγές μέσα από την αντιγραφή πρωτοφανέρωτων καταστάσεων.

Αυτό που ο Ναιρν λέει για το σύγχρονο κράτος ισχύει και για τις έννοιες της επανάστασης και του εθνικισμού. Οι τρεις σοσιαλιστικές χώρες που έχουν εμπλακεί στον πόλεμο αποτελούν σύγχρονες πραγματώσεις αυτού του ζεύγους των εννοιών. Έχουμε την τάση να ξεχνούμε ότι αυτό το ζεύγος εννοιών, όπως ο καπιταλισμός και ο μαρξισμός, αποτελούν επινοήσεις, οι οποίες δεν προστατεύονται ως ευρεσιτεχνίες. Βρίσκονται εκεί, θα μπορούσαμε να πούμε, ανοιχτές σε πειρατικές χρήσεις. Απ' αυτές τις πειρατικές χρήσεις και μόνο μέσα απ' αυτές, προκύπτει μια πασίνγωστη ανωμαλία: κοινωνίες όπως η Κούβα, η Αλβανία και η Κίνα, οι οποίες, στο βαθμό που ορίζονται ως επαναστατικές-σοσιαλιστικές, θεωρούν ότι βρίσκονται «μπροστά» από τη Γαλλία, την Ελβετία και τις Ηνωμένες Πολιτείες, αλλά που, στο βαθμό που χαρακτηρίζονται από χαμηλή παραγωγικότητα, χαμηλό βιοτικό επίπεδο και τεχνολογική καθυστέρηση, θεωρούνται σίγουρα ότι είναι «πίσω». (Εξ ου και το μελαγχολικό όνειρο του Τσου-Εν-λάι να φτάσει την καπιταλιστική Βρετανία μέχρι το 2000.)

Όπως τονίσαμε προηγουμένως, η παρατήρηση του Χόμπσμπουμ, ότι «η Γαλλική Επανάσταση δεν έγινε ή δεν καθοδηγήθηκε από ένα διαμορφωμένο κόμμα ή κίνημα με τη σύγχρονη έννοια, ούτε από ανθρώπους που αποπειράθηκαν να εφαρμόσουν

ένα συστηματικό πρόγραμμα», είναι σωστή. Όμως, χάρη στον έντυπο καπιταλισμό, η γαλλική εμπειρία δε θα μείνει απλώς βαθιά ριζωμένη στην ανθρώπινη μνήμη αλλά και θα χρησιμοποιηθεί ως διδαχή. Μέσα από έναν αιώνα σχεδόν συστηματικής θεωρητικής διαπραγματεύσης και πρακτικού πειραματισμού παρουσιάστηκαν οι Μπολσεβίκοι, που έκαναν την πρώτη επιτυχημένη «σχεδιασμένη» επανάσταση (έτσι κι αν δε θα μπορούσε να πετύχει χωρίς τους προηγούμενους θριάμβους του Χίντεμπουργκ* στο Τάνεμπεργκ** και στις Μαζουριανές Λίμνες) και αποπειράθηκαν να εφαρμόσουν ένα συστηματικό πρόγραμμα (ακόμα κι αν στην πράξη ο αυτοσχεδιασμός ήταν στην ημερήσια διάταξη). Είναι επίσης ξεκάθαρο ότι χωρίς τέτοια σχέδια και προγράμματα η επανάσταση σε μια περιοχή που μόλις έμπαινε στην εποχή του βιομηχανικού καπιταλισμού δε θα ήταν δυνατή. Το μοντέλο της επανάστασης των Μπολσεβίκων είχε αποφασιστική σημασία για όλες τις επαναστάσεις του εικοστού αιώνα επειδή έκανε δυνατή τη σύλληψή τους σε κοινωνίες που ήταν ακόμα πιο καθυστερημένες απ' αυτή. (Έδωσε τη δυνατότητα, κατά κάποιον τρόπο, να αλλάξει η πορεία της ιστορίας). Οι πρώτοι δεξιοτεχνικοί πειραματισμοί του Μάο Τσετούνγκ επιβεβαίωσαν τη χρηστικότητα του μοντέλου έξω από την Ευρώπη. Στην περίπτωση της Καμπότζης η εφαρμογή του μοντέλου έφτασε, κατά κάποιον τρόπο, στο αποκορύφωμά της, καθώς το 1962 λιγότερο από το 2,5% του ενήλικου εργατικού δυναμικού που αριθμούσε δύνامي εκατομμύρια ανήκε στην «εργατική τάξη» και λιγότερο από 0,5% ήταν «καπιταλιστές»³.

Με ανάλογο τρόπο, από το τέλος του δέκατου όγδοου αιώνα και μετά, ο εθνικισμός έχει περάσει από μια διαδικασία κανονικοποίησης και προσαρμογής σύμφωνα με τις περιόδους, τα πολιτικά καθεστώτα, τις οικονομίες και τις κοινωνικές δομές. Η

* Γερμανός στρατιωτικός και πολιτικός (Σ.τ.Μ.).

** Μάχη του Τάνεμπεργκ το 1914, μεταξύ Ρώσων και Γερμανών (Σ.τ.Μ.).

«φανταστική κοινότητα» έχει, ως αποτέλεσμα, εξαπλωθεί σε κάθε σύγχρονη κοινωνία. Εάν είναι θεμιτό να χρησιμοποιήσουμε τη σύγχρονη Καμπότζη για να καταδείξουμε μιαν ακραία μεταφορά του μοντέλου της «επανάστασης», είναι εξίσου θεμιτό να χρησιμοποιήσουμε το Βιετνάμ για να παρουσιάσουμε μια μεταφορά στο όνομα αυτού του έθνους.

Ο Γιά Λονγκ, κατά τη στέψη του το 1802, εξέφρασε την επιθυμία να ονομαστεί το βασίλειό του «Ναμ Βιέτ» κι έστειλε αντιπροσώπους για να αποσπάσει τη συγκατάθεση του Πεκίνου. Ο Μαντσού Γιός του Ουρανού, όμως, επέμεινε στην ονομασία «Βιέτ Ναμ». Ο λόγος αυτής της αντιστροφής είναι ο ακόλουθος: «Βιέτ Ναμ» (ή στα κινεζικά Γυέ Ναν) σε γενικές γραμμές σημαίνει «στα νότια του Βιέτ (Γυέ)», μιας περιοχής που καταντήθηκε πριν από δεκαεπτά αιώνες από τους Χαν και φερόταν να καλύπτει τις σημερινές κινεζικές επαρχίες Κουαντούνγκ και Κουόνγκ-σι, όπως και την κοιλάδα του Κόκκινου Ποταμού. Το «Ναμ Βιέτ», όμως, του Γιά-Λονγκ σήμανε «Νότιο Βιέτ/Γυέ», ονομασία που σηματοδοτούσε ουσιαστικά διεκδικήσεις στην παλιά περιοχή. Σύμφωνα με τα λόγια του Alexander Wootside, «πριν από έναν αιώνα, όλο μαζί το όνομα “Βιετνάμ” δεν έχαιρε της εκτίμητης των Βιετναμέζων ηγετών, όπως συμβαίνει σήμερα, επειδή πήγαζε από το Πεκίνο. Καθώς τότε αποτελούσε μια τεχνητή ονομασία, δε χρησιμοποιήθηκε ευρέως ούτε από τους Κινέζους ούτε από τους Βιετναμέζους. Οι Κινέζοι επέμεναν στην υποτιμητική λέξη “Ανάμ” της διαλέκτου Γ’ ang... Η βιετναμική αυλή, από την άλλη μεριά, εφήμε μόνη της ένα άλλο όνομα για το βασίλειό της το 1938-1939 και δεν μπήκε στον κόπο να πληροφορήσει τους Κινέζους. Το νέο όνομα Ντάι Ναμ, ο “Μεγάλος Νότος” ή “Αυτοκρατορικός Νότος” εμφανιζόταν τακτικά σε δικαστικά έγγραφα και σε επίσημες ιστορικές συλλογές. Δεν επιβίωσε όμως στο παρόν»³. Αυτό το νέο όνομα παρουσιάζει ενδιαφέρον για δύο λόγους. Πρώτον, δεν περιλαμβάνει το «Βιετ»-ναμέζικο συστατικό. Δεύτερον, η εδαφική αναφο-

ρά δε δηλώνεται σχετικά με κάτι άλλο — «νότος» (του Μέσου Βασιλείου)⁴.

Το γεγονός ότι σήμερα οι Βιετναμέζοι υπερασπίζονται με περηφάνια το όνομα Βιέτ Ναμ, που επινοήθηκε περιφρονητικά από ένα δυνάστη Μαντσού το δέκατο ένατο αιώνα, μας φέρνει στο μυαλό τη ρήση του Ρενάν ότι τα έθνη πρέπει «να λησμονούν πολλά», αλλά επίσης, παράδοξα, τη δύναμη της φαντασίας του εθνικισμού.

Αν κοιτάξει κανείς το Βιετνάμ της δεκαετίας του 1930 ή την Καμπότζη της δεκαετίας του 1960, θα βρει, τηρουμένων των αναλογιών, πολλές ομοιότητες: ένα μεγάλο αριθμό αγράμματων αγροτών που ήταν αντικείμενο εκμετάλλευσης, μια μικροσκοπική εργατική τάξη, μια κατακερματισμένη αστική τάξη και μια ασθμαντη σε μέγεθος, διασπασμένη διανόηση⁵. Κανένας σύγχρονος μερισπαθής αναλυτής, διέποντας αυτές τις συνθήκες αντικειμενικά, δε θα μπορούσε να προβλέψει σε καμιά περίπτωση τις επαναστάσεις που γρήγορα θα ακολουθούσαν ή τους ναυαγισμένους θριάμβους τους. (Στην πραγματικότητα, πολλά απ' αυτά μπορούν να επτωθούν, και για τους ίδιους λόγους σε μεγάλο βαθμό, για την Κίνα του 1910.) Αυτό που έδωσε, τελικά, τη δυνατότητα πραγμάτωσης αυτών των επαναστάσεων ήταν η «σχεδιασμένη επανάσταση» και η «φανταστική σύλληψη του έθνους»⁶.

Οι πολιτικές του καθεστώτος του Πολ Ποτ μπορούν μόνο με μια πολύ περιορισμένη έννοια να αποδοθούν στην παραδοσιακή κουλτούρα των Χμερ ή στην ωμότητα, την παράνοια και τη μεγαλομανία των ηγετών του. Οι Χμερ είχαν αρκετούς μεγαλομανείς δεσπότες: κάποιοι από αυτούς, όμως, ήταν υπεύθυνοι για το Ανγκόρ. Πολύ πιο σημαντικά είναι τα μοντέλα που ορίζουν τι έχουν, μπορούν, πρέπει ή δεν πρέπει να κάνουν οι επαναστάσεις, και που προέρχονται από τη Γαλλία, την ΕΣΣΔ, την Κίνα και το Βιετνάμ — και όλα τα σχετικά διδλία που έχουν γραφτεί στα γαλλικά⁷.

Το ίδιο περίπου ισχύει για τον εθνικισμό. Ο σύγχρονος εθνι-

κισμός είναι κληρονόμος δύο αιώνων ιστορικής αλλαγής. Για όλους τους λόγους που προσπαθήσα να σκιαγραφήσω, οι κληρονομίες έχουν πραγματικά το πρόσωπο του Ιανού. Γιατί στους κληροδότες δεν περιλαμβάνονται μόνον ο Σαν Μαρτίν και ο Γαριβάλδης, αλλά ο Ουάροφ και ο Μακόλεϊ. Όπως είδαμε, ο «επίσημος εθνικισμός» ήταν από την πρώτη στιγμή μια συνειδητή, αυτοπροστατευτική πολιτική, στενά συνδεδεμένη με τη διαφύλαξη των ιμπεριαλιστικών και δυναστικών συμφερόντων. Από τη στιγμή όμως που «βρισκόταν εκεί πέρα και ήταν ορατός από όλους», μπορούσε να αντιγραφεί όπως ακριβώς οι στρατιωτικές μεταρρυθμίσεις των αρχών του δεκατου ένατου αιώνα στην Πρωσία και από μια μεγάλη ποικιλία πολιτικών και κοινωνικών συστημάτων. Το μόνιμο χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτού του τύπου εθνικισμού ήταν, και είναι, ότι είναι επίσημος — που σημαίνει ότι εκπορεύεται από το κράτος και εξυπηρετεί πρώτα απ' όλα τα συμφέροντα του κράτους.

Επομένως το μοντέλο του επίσημου εθνικισμού αναδεικνύεται κυρίως τη στιγμή που οι επαναστάτες καταφέρνουν να αποκτήσουν τον έλεγχο του κράτους κι είναι για πρώτη φορά σε θέση να χρησιμοποιήσουν την εξουσία του κράτους για να πραγματοποιήσουν τα οράματά τους. Η σχέση με τις επαναστάσεις είναι ακόμα μεγαλύτερη εφόσον ακόμα και οι πιο αποφασιστικοί ριζοσπάστες επαναστάτες κληρονομούν πάντα το κράτος από το καθεστώς που κατέρρευσε. Κάποιοι απ' αυτές τις κληρονομίες είναι συμβολικές, αυτό όμως δεν τις κάνει λιγότερο σημαντικές. Παρά την ανησυχία του Τρότσκι, η πρωτεύουσα της ΕΣΣΔ, μεταφέρθηκε πάλι στη Μόσχα, την παλιά τσαρική πρωτεύουσα. Για περισσότερο από εξήντα πέντε χρόνια οι ηγέτες του ΚΚΣΕ σχεδίαζαν την πολιτική τους στο Κρεμλίνο, το αρχαίο οχυρό της τσαρικής εξουσίας, χωρίς να αναζητήσουν άλλες πιθανές τοποθεσίες στις τεράστιες εκτάσεις του σοσιαλιστικού κράτους. Με τον ίδιο τρόπο, η πρωτεύουσα της ΔΔΚ είναι ίδια με την πρωτεύουσα των Μαντσού (ενώ ο Τσιανγκ Κάι-σεκ την είχε μεταφέρει στο Νανκίγκ) και οι αρχηγοί του ΚΚΚ πραγματοποιού-

σαν τις συναντήσεις τους στην Απαγορευμένη Πόλη των Υιών του Ουρανού. Στην πραγματικότητα, υπάρχουν ελάχιστες, ίσως και καμία, σοσιαλιστικές ηγεσίες που δεν έχουν αναρριχηθεί σε τέτοια τριμμένα, ζεστά καθίσματα. Σ' ένα λιγότερο άμεσα αντιληπτό επίπεδο, οι επιτυχημένοι επαναστάτες κληρονομούν και τα πληροφοριακά δίκτυα του παλιού κράτους: μερικές φορές λειτουργούς και πληροφοριοδότες, αλλά πάντοτε έγγραφα, φακέλους, αρχεία, νόμους, οικονομικά αρχεία, απογραφές, χάρτες, συμφωνίες, αλληλογραφία, υπομνήματα και ούτω καθ' εξής. Όπως συμβαίνει με το περίπλοκο σύστημα ηλεκτροδότησης σε κάθε μέγαρο που ο ιδιοκτήτης το έχει δάλει στα πόδια, το κράτος περιμένει τον καινούργιο του ιδιοκτήτη που θα γυρίσει το διακόπτη για να βρει ξανά τον παλιό καλό εαυτό του.

Δε θα έπρεπε επομένως κανείς να εκπλήσσεται ιδιαίτερα αν οι επαναστατικές ηγεσίες, συνειδητά ή ασυνείδητα, παίζουν τελικά το ρόλο του μεγάλου γαιοκτήμονα. Δεν πρόκειται εδώ απλώς για την ταύτιση του Ντζουνγκασίλι (Σπάιν) με τον Ιβάν Γκόρνι, ή το ρητό θαυμασμό του Μάο για τον Σιν Σι Χουάνγκ-τι, ή την αναδίωξη του ρουιτανικού μεγαλείου και τελετουργίας από τον Ιωσήφ Μπρόζ (Τίτο)⁸. Ο «επίσημος εθνικισμός» εισχωρεί στις μετεπαναστατικές ηγετικές μορφές μ' έναν πολύ πιο υπόγειο τρόπο. Μ' αυτό εννοώ ότι τέτοιες ηγεσίες καταφέρνουν να υιοθετήσουν με ευκολία την υποτιθέμενη *patio-palnost* [εθνικότητα] των παλιών δυναστών και του δυναστικού κράτους. Με μια εντυπωσιακή αναδρομική ισχύ, οι δυνάστες που δεν είχαν ιδέα για «Κίνα», «Γουγκοσλαβία», «Βιετνάμ» ή «Καμπότζη» γίνονται εθνικοί (ακόμα κι αν δεν «άξιζαν» να φέρουν αυτόν τον τίτλο). Αυτή η διευθέτηση κατ'αρχήν πάντοτε σ' έναν «κρατικό» μακιαβελισμό που αποτελεί ένα ιδιαίτερα εντυπωσιακό χαρακτηριστικό των μετεπαναστατικών καθεστώτων, σε αντίθεση με τα επαναστατικά εθνικιστικά κινήματα. Όσο περισσότερο το παλιό δυναστικό κράτος πολιτογραφείται, τόσο περισσότερο τυλίγεται γύρω από τους επαναστατικούς ώμους ο παλιός μανδύας. Η εικόνα του Ανγκόρ στα

χρόνια του Ζαγκαβαρμάν Ζ', που κοσμούσε τη σημαία της μαρξιστικής Δημοκρατικής Καμπότζης (όπως κοσμούσε εκείνες της δημοκρατίας των ανδρειέλων του Λον Νολ* και της μοναρχικής Καμπότζης του Σιχανούκ) δεν είναι ένα έμβλημα ευσεβείας αλλά ισχύος⁹.

Δίνω τόση έμφαση στις ηγεσίες, επειδή είναι αυτές και όχι οι λαοί που κληρονομούν τα συστήματα ελέγχου και τα παλάτια. Κανείς δε φαντάζεται, υποθέτω, ότι οι πλατιές μάζες του κινεζικού λαού ενδιαφέρονται για το τι συμβαίνει στα αποικιακά σύνορα μεταξύ Καμπότζης και Βιετνάμ. Ούτε ότι υπάρχει καμία πιθανότητα οι Χμερ και οι Βιετναμέζοι χωρικοί να ήθελαν τον πόλεμο μεταξύ των λαών τους ή ότι ζητήθηκε η γνώμη τους γι' αυτό το ζήτημα. Κυριολεκτικά, αυτοί ήταν «πόλεμοι της καγκελαρίας», στους οποίους ο λαϊκός εθνικισμός κινήτοποιήθηκε πολύ μετά το γεγονός και πάντα στη γλώσσα της αυτοάμυνας. Σ' αυτό οφείλεται και η περιορισμένη ανταπόκριση της Κίνας, η οποία δρῆκε τη γλώσσα αυτή ελάχιστα πειστική, έστω και αν περιβλήθηκε το σύνθημα «του σοβιετικού ηγεμονισμού»¹⁰.

Αναφορικά μ' αυτή τη συλλογιστική, η Κίνα, το Βιετνάμ και η Καμπότζη δεν αποτελούν ούτε κατά διάνοια μοναδικές περιπτώσεις¹¹. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο υπάρχουν ελάχιστες ελπίδες ότι οι συνθήκες που ώθησαν σε ενδο-σοσιαλιστικούς πολέμους δε θα συνεχιστούν ή ότι η φαντασιακή κοινότητα του σοσιαλιστικού κράτους θα χάσει την αρχική της αξία. Ο πιο αποτελεσματικός τρόπος για να περιοριστούν ή να αποτραπούν τέτοιοι πόλεμοι είναι η εγκατάλειψη μύθων, όπως «οι γνήσιοι μαρξιστές δεν είναι εθνικιστές» ή «ο-εθνικισμός είναι η παθολογία της σύγχρονης αναπτυξιακής ιστορίας». Αντί γι' αυτό, είναι προτιμότερο να κάνουμε ό,τι μπορούμε με σταθερότητα για να

* Με αφορμή την είσοδο στρατευμάτων του Β. Βιετνάμ στην Καμπότζη, ο στρατηγός Λον Νολ έκανε πράξη κόπημα το 1970 και καθάρισε τον Σιχανούκ (Σ.τ.Μ.).

μάθουμε την ελθινή, και φανταστική, εμπειρία του παρελθόντος.

Για τον Άγγελο της Ιστορίας, ο Μπένγκιαμν έγραψε¹²:

(Το πρόσωπό του είναι στραμμένο προς το παρελθόν) Εκεί που εμείς διακρίνουμε μια αλυσίδα γεγονότων, εκείνος βλέπει μια και μοναδική καταστροφή που σπαιδάξει τα συντρίμια το ένα πάνω στ' άλλο, και τα ρίχνει μπροστά στα πόδια του) Ο άγγελος θα ήθελε να μείνει, να ζυγνήσει τους πεθαμένους και να φτιάξει απ' την αρχή ό,τι έσπασε. Μια καταγίδα, όμως, έρχεται με βία απ' τον Παράδεισο. Πέφτει με τόση δύναμη στα φτερά του, που δεν μπορεί πια να τα κλείσει. Η καταγίδα τον σπρώχνει ασυγκράτητα προς το μέλλον προς το οποίο έχει την πλάτη γυρισμένη, ενώ ο σωρός των ερειπίων μπαράτα του συνεχίζει να υψώνεται στον ουρανό. Η καταγίδα είναι αυτό που ονομάζουμε εξέλιξη.

Όμως ο Άγγελος είναι αθάνατος και τα πρόσωπά μας είναι στραμμένα μπροστά, στο άγνωστο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. σ. 17-18. Η υπογράμμιση δική μου. Το εσωτερικό παράθεμα είναι από το Charles Frederick Strong, *Modern Political Constitutions*, σ. 28.

2. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Edwin Wells, με βάση τον Πίνακα 9 στην Καμπότζη, Ministère du Plan et Institut de la Statistique et des Recherches Economiques, *Résultats finals du Recensement Général de la Population 1962*. Ο Wells διαφέρει τον υπόλοιπο ενεργό πληθυσμό ως εξής: κυβερνητικοί αξιωματούχοι και νέα μικραστική τάξη 8%· παραδοσιακή μικράστική τάξη (έμποροι, κ.λπ. 7.5%· αγροτικό προλεταριάτο 1.8%· αγρότες 78.3%). Ήταν λιγότερο από 1300 οι καπιταλιστές που κατείχαν πραγματικές βιομηχανικές επιχειρήσεις.

3. *Vietnam and the Chinese Model*, σ. 120-121.

4. Αυτό δεν προκαλεί γενικά έκπληξη. «Ο Βιετναμέζος γραφειοκράτης έμοιαζε με Κινέζο· ο Βιετναμέζος χωρικός έμοιαζε με Νοτιοανατολικοασιάτη. Ο γραφειοκράτης έπρεπε να μιλάει κινεζικά, να φοράει κινεζικά ενδύματα, να ζει σε κινεζικό σπίτι, να κάθεται σε κινεζική σένια και να ακολουθεί ακόμα και τις κινεζικές ιδιορρυθμίες της επιδεικτικής κατανάλωσης, όπως να διατηρεί λήμνη με χρυσόψαρα στον νοτιοασιατικό κήπο του». Στο ίδιο, σ. 19.

5. Σύμφωνα με την απογραφή του 1937, το 93%-95% του διεθνικού πληθυσμού ζούσε ακόμα σε αγροτικές περιοχές. Εκείνοι που χρησιμοποιούσαν οποιοδήποτε είδος γραφής δεν ξεπενούσαν το 10% του πληθυσμού. Οι άνθρωποι που είχαν παρακολουθήσει τις τελευταίες βαθμίδες του δημοτικού σχολείου (τάξη 7-10) δεν ξεπενούσαν τους 20.000 μεταξύ των ετών 1920 και 1938. Και ό,τι οι Βιετναμέζοι μαρξιστές αποκάλεσαν «ντόπια αστική τάξη» —και στην οποία σύμφωνα με την περιγραφή του Mao ανήκουν κτηματίες που δε διαμένουν στην ιδιοκτησία τους, κάποιοι επιχειρηματίες και μερικοί υψηλόβαθμοι λειτουργοί— περιλαμβάνει συνολικά 10.500 οικογένειες ή περίπου το 0,5% του πληθυσμού. *Vietnamese Tradition*, 25-26, 34 και 37. Σύμφωνα με τα δεδομένα στη Σημ. 2 παραπάνω.

6. Επίσης, όπως στην περίπτωση των Μπολσεβίκων, λειτουργήσαν ευτυχώς, έστω και καταστροφικές, συγκυρίες: η εισβολή της Ιαπωνίας το 1937, για την Κίνα· η συντριβή της Γραμμής Μαζινό και η σύντομη κατοχή της από τους Ιάπωνες, για το Βιετνάμ· η μαζική επέκταση του αμερικανικού πολέμου στα ανατολικά εδάφη του Βιετνάμ μετά το Μάρτιο του 1970, για την Καμπότζη. Σε όλες τις περιπτώσεις, το υπάρχον *ancien régime*, είτε Κουομιντάγκ*, γαλλοαποικιακό ή φεουδαρχικό-μοναρχικό, υπονομεύτηκε μοιραία από εξωτερικές δυνάμεις.

7. Στην περίπτωση της Γαλλίας, θα μπορούσε να πει κανείς «να» στο *levée en masse*** και στην Τρομοκρατία, «όχι» στον Θερμιδώρ και στο δοναπαρτισμό. Στην περίπτωση της Σοβιετικής Ένωσης, «να» στον Πολεμικό Κομμουνισμό, στην κολεκτιβοποίηση και

* «Εθνικό Κόμμα του Λαού», ιδρύθηκε το 1912 από τον Σουν Γιατ-σεν (Σ.τ.Μ.).

** Μαζική στρατολόγηση (Σ.τ.Μ.).

στις Δίκες της Μόσχας, «όχι» στη ΝΕΠ (Νέα Οικονομική Πολιτική) και στην απο-σταλινόποίηση. Στην περίπτωση της Κίνας, «ναι» στον ανταρτοπόλεμο των κομμουνιστών αγροτών, στο Μεγάλο Άλμα και στην Πολιτιστική Επανάσταση, «όχι» στην Ολομέλεια του Lushan*. Στην περίπτωση του Βιετνάμ, «ναι» στην Επανάσταση του Αυγούστου και στην επίσημη διάλυση του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ινδοκίνας το 1945, «όχι» στις καταστροφικές παραχωρήσεις στα «γρηαίότερα» κομμουνιστικά κόμματα, όπως έγινε στη Συνθήκη της Γενεύης.

8. Βλέπε τον εντυπωσιακό απολογισμό, με κανένα τρόπο ολοκληρωτικά επικριτικό, στο Milovan Djilas, *Tito: the Story from Inside*, κεφ. 4, ιδιαίτερα σ. 133 κ.ε.

9. Προφανώς, οι τάσεις που περιγράφηκαν παραπάνω δε χαρακτηρίζουν με κανέναν τρόπο μόνο τα επαναστατικά μαρξιστικά καθεστώτα. Εστιάζω σ' αυτά τα καθεστώτα για δύο λόγους: εξαιτίας της ιστορικής αφοσίωσης του μαρξισμού στον προλεταριακό διεθνισμό και στην κατάλυση των φεουδαλικών και καπιταλιστικών κρατών και εξαιτίας των νέων πόλεμων στην Ινδοκίνα. Για μια αποκρυπτογράφηση της αρχαϊζουσας εικονογραφίας του δεξιού καθεστώτος του Σουχάρτο στην Ινδονησία, βλέπε το βιβλίο μου, *Language and Power: Exploring Political Cultures in Indonesia*, κεφ. 5.

10. Η διαφορά μεταξύ των επινοήσεων του «επίσημου εθνισμού» και των άλλων επινοήσεων είναι συνήθως η διαφορά μεταξύ ψεύδους και μύθου.

11. Από την άλλη πλευρά, είναι πιθανόν ότι στο τέλος αυτού του αιώνα οι ιστορικοί ίσως αποδώσουν τις καταχρήσεις του «επίσημου εθνικισμού» που διαπράχθηκαν από μετεπαναστατικά σοσιαλιστικά καθεστώτα, κυρίως στην ασυμβατότητα του σοσιαλιστικού μοντέλου με την αγροτική πραγματικότητα.

12. *Illuminations*, σ. 259. Το μάτι του αγγέλου είναι αυτό της κινηματογραφικής κάμερας του *Weekend* που κινείται προς τα πίσω και που μπροστά της ξεπροβάλλει στιγμιαία η μια καταστροφή μετά την άλλη σε μια ατέλειωτη λεωφόρο πριν χαθεί στον ορίζοντα.

* Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος Κίνας το 1957 που εμφάνισε «δεξιές» τάσεις (Σ.τ.Μ.).

Παλιός και νέος χώρος

NEW YORK, NUEVA LEON, Nouvelle Orléans, Nova Lisboa, Nieuw Amsterdam. Ήδη από το δέκατο έκτο αιώνα οι Ευρωπαίοι είχαν τη συνήθεια να δίνουν ονόματα σε απομακρυσμένους τόπους, πρώτα στην αμερικανική ήπειρο και στην Αφρική, αργότερα στην Ασία, στην Αυστραλία και στην Ωκεανία, που αποτελούσαν «νέες» εκδοχές «παλαιών» (ως εκ τούτου) τοπωνυμίων του τόπου καταγωγής τους. Επιπλέον, κράτησαν αυτή την παράδοση ακόμα κι όταν αυτά τα μέρη πέρασαν στον έλεγχο άλλων αυτοκρατοριών, έτσι ώστε η Nouvelle Orléans να γίνει ομαλά New Orleans και η Nieuw Zeeland New Zealand.)

Η απόδοση του χαρακτηρισμού («νέος») σε ονομασίες πολιτικών ή θρησκευτικών χώρων δεν αποτελούσε η ίδια νέα διαδικασία. Στη νοτιοανατολική Ασία, για παράδειγμα, συναντά κανείς πόλεις αρκετά παλιές τα ονόματα των οποίων επίσης περικλείουν έναν όρο που δηλώνει κάτι νέο: Chiangmai (Νέα Πόλη), Kota Bahru (Νέα Πόλη), Pekanbaru (Νέα Αγορά). Σ' αυτά τα ονόματα όμως το «νέο» είχε πάντα την έννοια του «διαδόχου» ή του «εληγονόμου» ενός πράγματος που είχε χαθεί. «Νέο» και «παλαιό» συνδέονται στη διαχρονία και το νέο παρουσιάζεται πάντα να επικαλείται την αμφίβολη ευλογία του νεκρού. Εκείνο που είναι εντυπωσιακό στις αμερικανικές ονομασίες από το δέκατο έκτο ως το δέκατο όγδοο αιώνα είναι ότι το «νέο» και το «παλαιό» γίνονταν αντιληπτά συγχρονικά, συνυπάρχοντας μέσα στον ομοιογενή, κενό χρόνο. Το Vizcaya υπάρχει παράλληλα με τη Nueva Vizcaya, το Νέο Λονδίνο παράλ-

ληλα με το Λονδίνο: ένα ιδίωμα αδελφικής αναμέτρησης παρά κληρονομιάς.

Αυτός ο νεωτερισμός της συγχρονικότητας θα εμφανιζόταν ιστορικά μόνο όταν μεγάλες ομάδες ανθρώπων θα ήταν σε θέση να συλλάβουν τους εαυτούς τους ως ζωντανές υπάρξεις που υπάρχουν παράλληλα με άλλες ομάδες ανθρώπων που αν και δε θα γνωριστούν ποτέ, παρ' όλα αυτά σίγουρα ακολουθούν την ίδια τροχιά. Μεταξύ του 1500 και του 1800 αυτός ο τύπος φανταστικής σύλληψης μπόρεσε να υπάρξει εξαιτίας της συσσώρευσης τεχνολογικών εφευρέσεων στους τομείς της ναυπηγικής, της ναυσιπλοΐας, της χρονομετρίας και της χαρτογραφίας, με τη διαμεσολάβηση του έντυπου καπιταλισμού¹. Ήταν πλέον δυνατό να κατοικεί κάποιος στα περουδιανά υψίπεδα, στις πάμπας της Αργεντινής ή στα λιμάνια της «Νέας» Αγγλίας, και παρ' όλα αυτά να αισθάνεται συνδεδεμένος με συγκεκριμένες περιοχές ή κοινότητες, χιλιάδες μίλια μακριά, στην Αγγλία ή στην Ιβηρική χερσόνησο. Μπορούσε να έχει κανείς πλήρη επίγνωση ότι χρησιμοποιεί την ίδια γλώσσα ή ότι έχει την ίδια θρησκεία ήθη και παραδόσεις, χωρίς να προσδοκά ότι θα γνωρίσει κάποτε αυτούς με τους οποίους είχε κοινά τα παραπάνω².

Για να προκύψει αυτή η αίσθηση του παράλληλου ή της συγχρονικότητας αλλά και για να αποκτήσει πλαστιές πολιτικές προεκτάσεις, ήταν απαραίτητο να είναι μεγάλη η απόσταση μεταξύ των παράλληλων ομάδων, οι νεότερες ομάδες να έχουν σημαντικό μέγεθος και μόνιμη εγκατάσταση και να είναι σταθερά υποταγμένες στις παλαιές. Αυτές οι προϋποθέσεις πληρούνταν στην αμερικανική ήπειρο σε βαθμό που δεν είχε προηγουμένως. Κατ' αρχήν, η τεράστια έκταση του Ατλαντικού Ωκεανού και οι εντελώς διαφορετικές γεωγραφικές συνθήκες που υπήρχαν σε κάθε πλευρά του έκαναν αδύνατη τη σταδιακή απορόφηση των πληθυσμών σε μεγαλύτερα πολιτικο-πολιτισμικά σύνολα, όπως αυτή που μετασχημάτισε τη Las Españas σε España και ενσωμάτωσε τη Σικασία στο Ηνωμένο Βασίλειο. Δεύτερον, όπως σημειώσαμε στο Τέταρτο Κεφάλαιο, η ευρωπαϊκή μετανάστευ-

ση στην αμερικανική ήπειρο πήρε πολύ μεγάλες διαστάσεις. Μέχρι τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα υπήρχαν 3.200.000 «λευκοί» (συμπεριλαμβανομένων και 150.000 *peninsulares*) σε πληθυσμό 16.900.000 στη Δυτική αυτοκρατορία των Ισπανών Βουρβόνων³. Το απόλυτο μέγεθος αυτής της κοινότητας μεταναστών, και η συντριπτική στρατιωτική, οικονομική και τεχνολογική δύναμή της έναντι των ιθαγενών πληθυσμών, εξασφάλιζε τη διατήρηση της δικής της πολιτισμικής συνοχής και της τοπικής πολιτικής υπεροχής⁴. Τρίτον, η αυτοκρατορική μητρόπολη διέθετε γιγάντιους γραφειοκρατικούς και ιδεολογικούς μηχανισμούς που της επέτρεψαν για πολλούς αιώνες να επιβάλλει τη θέλησή της στους κρεολούς. (Όταν κάποιος σκεφτεί τα αμυγώς λογιστικά προβλήματα που εμπλέκονται, εντυπωσιάζει ιδιαίτερα η ικανότητα του Λονδίνου και της Μαδρίτης να συνειχίζουν τους μακροχρόνιους αντι-επαναστατικούς πολέμους εναντίον των ανταρτών Αμερικανών αποικιοκρατών.)

Ο νεωτερισμός όλων αυτών των προϋποθέσεων αναδεικνύεται στη σύγκρισή τους με τις μεγάλες (και σε γενικές γραμμές σύγχρονες) κινεζικές και αραβικές μεταναστεύσεις στη νοτιοανατολική Ασία και στη Νότια Αφρική. Αυτές οι μεταναστεύσεις σπάνια είχαν «προγραμματιστεί» από τη μητρόπολη και ακόμα πιο σπάνια παρήγαγαν σταθερές σχέσεις υποτελή. Στην περίπτωση της Κίνας, η μόνη μικρή αντιστοιχία είναι οι ασυνήθιστα μεγάλες σερφές ταξιδιών στον Ινδικό Ωκεανό που καθοδηγήθηκαν στις αρχές του δέκατου πέμπτου αιώνα από τον περίφημο εunucho ναύαρχο Τσενγκ-χο. Αυτές οι πολμηρές επιχειρήσεις, που διεξήχθησαν κάτω από τις διαταγές του αυτοκράτορα Γιουνγκ-λο, γίνονταν με σκοπό να ενισχυθεί το μονοπώλιο της αυλής στο εξωτερικό εμπόριο με τη νοτιοανατολική Ασία και τις περιοχές προς τα δυτικά και να σταματήσουν οι λεηλασίες των ιδιωτών Κινέζων εμπόρων⁵. Μέχρι τα μέσα του αιώνα είχε φανεί η αποτυχία αυτής της πολιτικής. Τότε οι Μινγκ εγκατέλειψαν τις υπερπόντιες περιπέτειες και έκαναν ό,τι μπορούσαν για να εμποδίσουν τη μετανάστευση από το Κεντρικό Βασίλειο. Η

άλωση της νότιας Κίνας από τους Μαντσού το 1645 προκάλεσε ένα μεγάλο κύμα μετανάστευσης προς τη νοτιοανατολική Ασία: γι' αυτούς τους μετανάστες κάθε πολιτικός δεσμός με τη νέα δυναστεία ήταν αδιανόητος. Η πολιτική των Τσινγκ που επακολούθησε δεν είχε ουσιαστικές διαφορές από την πολιτική των τελευταίων Μινγκ. Το 1712, για παράδειγμα, ο αυτοκράτορας Κουάνγκ-σι απαγόρευσε εντελώς με διάταγμα το εμπόριο με τη νοτιοανατολική Ασία και διακήρυξε ότι η κυβέρνηση του θα «απαίτουσε από τις ξένες κυβερνήσεις τον επαναπαρισμό των Κινέζων που βρίσκονταν στο εξωτερικό έτσι ώστε να καταστεί δυνατό να τους εκτελέσουν»⁶. Το τελευταίο μεγάλο κύμα υπερπόντιας μετανάστευσης έλαβε χώρα το δέκατο ένατο αιώνα με τη διάλυση της δυναστείας και με την τεράστια ζήτηση ανειδίκευτων Κινέζων εργατών που δημιουργήθηκε στην αποικιακή νοτιοανατολική Ασία και στο Σιάμ. Καθώς όλοι σχεδόν οι μετανάστες είχαν αποκοπεί πολιτικά από το Πεκίνο και επειδή επρόκειτο επίσης για ανθρώπους αναλφάβητους που μιλούσαν αμοιβαία ακατανόητες γλώσσες, είτε απορροφήθηκαν λίγο ως πολύ από τις τοπικές κοινότητες ή υποτάχτηκαν οριστικά στους ανερχόμενους Ευρωπαίους⁷.

Όσο για τους Άραβες, οι μεγαλύτερες μεταναστεύσεις ξεκίνησαν από το Hadramaut, το οποίο ωστόσο δεν υπήρξε ποτέ πραγματική μητρόπολη την εποχή της Οθωμανικής και της Μογγολικής Αυτοκρατορίας. Μεμονωμένοι επιχειρηματίες ίσως να έβρισκαν τρόπο να εγκαθιδρύσουν τοπικές ηγεμονίες, όπως ο έμπορος που ίδρυσε το βασίλειο του Ποντιανάκ στη δυτική Βόρνεο το 1722. Παντρεύτηκε όμως εκεί, σύμφωνα με τα τοπικά έθιμα, έχασε γρήγορα την «αραβικότητα» του (αυ όχι και τη θρησκεία του, και βρέθηκε κάτω από την εξουσία των ανερχόμενων ολλανδικών και αγγλικών αυτοκρατοριών της νοτιοανατολικής Ασίας, χάνοντας κάθε επαφή με την Εγγύς Ανατολή. Το 1832 ο Σαΐντ Σαΐντ, κύριος του Muscat, εγκατέστησε μια ισχυρή βάση στην ακτή της Ανατολικής Αφρικής και εγκαταστάθηκε στη Ζανζιβάρη, η οποία έγινε κέντρο μιας ανθούσας,

οικονομίας που στηρίζονταν στην καλλιέργεια γαριφαλού. Οι Βρετανοί όμως χρησιμοποιήσαν στρατιωτικά μέσα για να τον αναγκάσουν να διαρρήξει τους δεσμούς του με το Muscat⁸. Επομένως ούτε οι Άραβες ούτε οι Κινέζοι, αν και δοκίμασαν την τύχη τους στο εξωτερικό σε πολύ μεγάλους αριθμούς τους ίδιους πάνω κάτω αιώνες με τους Δυτικοευρωπαίους, δεν κατάφεραν να εγκαθιδρύσουν με επιτυχία συνεκτικές και εύρωστες κοινότητες χρεολών με συνείδηση του εαυτού τους και υποταγμένες σ' ένα σημαντικό μητροπολιτικό κέντρο. Ως εκ τούτου ο κόσμος δεν είδε ποτέ τη δημιουργία New Bastas και New Wuhan.

Το διπλό πρόσωπο της αμερικανικής ηπείρου και οι αιτίες που το δημιούργησαν, όπως περιγράφηκαν παραπάνω, βοηθούν στο να εξηγήσουμε γιατί ο εθνικισμός εμφανίστηκε πρώτα στο Νέο Κόσμο και όχι στον Παλαιό⁹. Διαφωτίζουν επίσης δύο ιδιόμορφα γνωρίσματα των (επαναστατικών πολέμων) που μαίνονταν στο Νέο Κόσμο μεταξύ του 1776 και του 1825. Από τη μια, κανείς από τους χρεολούς επαναστάτες δεν ονειρεύτηκε να ανατρέψει την αυτοκρατορία αλλά μάλλον να διευθετήσει εκ νέου την εσωτερική κατανομή της εξουσίας, αντιστρέφοντας την προηγούμενη σχέση υποταγής με τη μεταφορά της μητρόπολης από την Ευρώπη στον αμερικανικό χώρο¹⁰. Μ' άλλα λόγια, ο στόχος δεν ήταν το Νέο Λονδίνο να διαδεχθεί, να ανατρέψει ή να καταστρέψει το Παλαιό Λονδίνο, αλλά μάλλον να διασφαλίσει τη συνέχεια της παράλληλης ύπαρξής τους. (Το κατά πόσο ήταν νέος αυτός ο τρόπος σχέψης μπορεί να εξαχθεί από την ιστορία των προηγούμενων αυτοκρατοριών στην περίοδο της παρακμής τους, όπου συχνά υπήρχε το όνειρο της αντικατάστασης του παλιού κέντρου.) Από την άλλη, παρόλο που αυτοί οι πόλεμοι προκάλεσαν μεγάλη δυστυχία και σηματοδεύθηκαν από μεγάλη βαρβαρότητα, μ' έναν περίεργο τρόπο, δεν άλλαξαν πολλά πράγματα. Ούτε στη Νότια ούτε στη Βόρεια Αμερική είχαν να φοβηθούν οι χρεολοί τη φυσική εξόντωση ή ότι θα κατέληγαν σκλάβοι, όπως τόσο άλλοι λαοί που βρέθηκαν στο δρόμο της καταστροφικής δύναμης του ευρωπαϊκού ιμπερια-

σμού. Ήταν τέλος πάντων «λευκοί», χριστιανοί, και ισπανόφωνοι ή αγγλόφωνοι: ήταν ακόμα διαμεσολαγητές, απαραίτητοι στη μητρόπολη για να συνεχίσει ο πλούτος των Δυτικών αυτοκρατοριών να δρίσκεται κάτω από τον έλεγχο της Ευρώπης. Ως εκ τούτου ήταν η πιο σημαντική εξω-ευρωπαϊκή ομάδα, η οποία, αν και δρισκεύονταν κάτω από τον έλεγχο της Ευρώπης, δεν είχε ανάγκη να φοβάται απειπιστικά την Ευρώπη. Οι επαναστατικοί πόλεμοι, οδυνηροί καθώς ήταν, εξακολουθούσαν να διαδεχόντουσαν ότι ήταν πόλεμοι μεταξύ συγγενών¹¹. Ο συγγενικός δεσμός διασφάλιζε ότι μετά από μια περίοδο όξυνσης, οι στενοί πολιτισμικοί και μερικές φορές πολιτικοί και οικονομικοί δεσμοί θα αποκαθιστούσαν την ένωση μεταξύ των πρώην μητροπόλεων και των νέων εθνών.

Νέος και παλιός χρόνος

Ενώ για τους χρεολούς του Νέου Κόσμου τα παράξενα τοπωνύμια που αναφέρθηκαν παραπάνω αντιπροσώπευαν συμβολικά την καινοφανή ικανότητά τους να φαντάζονται τους εαυτούς τους ως κοινότερες παράλληλες και συγγρίσιμες με εκείνες της Ευρώπης, μεγάλης σημασίας γεγονότα το τελευταίο τέταρτο του δέκατου όγδου αιώνα έδωσαν σ' αυτόν το νεωτερισμό, καθώς ξαφνικά, μια εντελώς καινούργια σημασία. Το πρώτο από αυτά τα γεγονότα ήταν βέβαια η Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας (των Δεκατριών Αποικιών) το 1776 και η επιτυχής στρατιωτική υπεράσπιση της διακήρυξης στα χρόνια που ακολούθησαν. Η ανεξαρτησία, καθώς και το γεγονός ότι ήταν μια ρεπουμπλικανική ανεξαρτησία, έγινε αντιληπτή ως κάτι που δεν είχε προηγούμενο, αν και ταυτόχρονα, από τη στιγμή που υπήρξε, ως κάτι απόλυτα λογικό. Γι' αυτόν το λόγο, όταν έγινε ιστορικά δυνατό, το 1811, να συντάξουν οι επαναστάτες της Βενεζουέλας ένα Σύνταγμα της Πρώτης Δημοκρατίας της Βενεζουέλας, δε θεώρησαν καθόλου δολοφονικές τις δανειστούς αυτολεξεί από

το Σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής¹². Γιατί αυτά τα οποία είχαν γράψει οι άνθρωποι στη Φιλαδέλφεια δεν ήταν για τους Βενεζουελανούς κάτι βορειοαμερικανικό αλλά περισσότερο αποτελούσαν μια καθολική αλήθεια και αξία. Λίγο αργότερα, το 1789, η αναταραχή στο Νέο Κόσμο έφτασε το παράλληλό της στον Παλαιό στην ηφαιστειακή έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης¹³.

Είναι δύσκολο σήμερα να αναπλάσουμε στη φαντασία μια κατάσταση στην οποία το έθνος εξαλαμβάνονταν ως κάτι εντελώς καινούργιο. Έτσι συνέβαινε όμως εκείνη την εποχή. Η Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας του 1776 δεν έκανε απολύτως καμία αναφορά στον Χριστόφορο Κολόμβο, στο Roanoke ή στους Προσκυνητές, ούτε πρόβαλλε στοιχεία για να δικαιολογήσει, κατά κάποιον τρόπο, «ιστορικά» την ανεξαρτησία, τονίζοντας την αρχαιότητα των Αμερικανών. Μάλιστα, είναι εκπληκτικό ότι δε γίνεται καν αναφορά στο αμερικανικό έθνος. Ένα έντονο συναισθηματικό ότι αυτό που συνέβαινε αποτελούσε μια ριζική ρήξη με το παρελθόν — «ένα ρήγμα στη συνεχή ροή της ιστορίας» — απλώθηκε εξαιρετικά γρήγορα. Κανένα παράδειγμα δεν εικονογραφέι καλύτερα αυτό το αίσθημα από την απόφαση, η οποία πάρθηκε από την Εθνοσυνέλευση στις 5 Οκτωβρίου 1793, να αποσυρθεί το παλιό χριστιανικό ημερολόγιο και να εγκατασταθεί μια νέα παγκόσμια εποχή με το Έτος Ένα, ξεκινώντας από την κατάρρευση του *ancien régime* και την αναγέννηση της Δημοκρατίας στις 22 Σεπτεμβρίου του 1792¹⁴. (Καμία επανάσταση μετά απ' αυτή δεν πίστεψε στο νεωτερισμό, και εξάλλου η Γαλλική Επανάσταση θεωρούνταν πάντοτε ως πρόγονος όλων των μετέπειτα.)

Μέσα από την έντονη αυτή αίσθηση του καινούργιου ήρθε και η *puesta santa revolución*, αυτό ο υπέρχος νεολογισμός που ήταν δημόσιο έργο του José María Morelos y Pavón (που διακήρυξε το 1813 τη Δημοκρατία του Μεξικού), λίγο πριν από την εκτέλεσή του από τους Ισπανούς¹⁵. Μέσα απ' αυτή προέκυψε επίσης το διάταγμα του Μαρτίν το 1821 σύμφωνα με το οποίο

«στο μέλλον οι ιθαγενείς δε θα αποκαλούνται Ινδιάνοι ή ντόπιοι, αλλά θα θεωρούνται πέρνα και πολίτες του Περου και θα αναγνωρίζονται ως Περουδιανοί¹⁶». Αυτή η πρόταση σήμαινε για τους «Ινδιάνους» και/ή «ντόπιους» ότι σήμαινε η Συνέλευση στο Παρίσι για το χριστιανικό ημερολόγιο — κατάργησε την παλαιά ονομασία που είχε καταστεί επονειδιστική και εγκαίνιασε μια εντελώς νέα εποχή. «Περουδιανοί» και «Έτος Ένα» επόμενως σηματοδοτούν εκφραστικά μια έντονη ρήξη με τον τότε υπαρκτό κόσμο.

Τα πράγματα βέβαια δεν μπορούσαν να μείνουν έτσι για πολύ — για τους ίδιους ακριβώς λόγους που είχαν προξενήσει σ' ένα πρώτο επίπεδο την αίσθηση της ρήξης. Στο τελευταίο τέταρτο του δέκατου όγδου αιώνα, η Βρετανία μόνο κατασκέυαζε 150.000 με 200.000 ρολόγια κάθε χρόνο, πολλά από τα οποία προορίζονταν για εξαγωγή. Η συνολική ευρωπαϊκή παραγωγή πρέπει να ~~απερχόταν~~ εφμερίδες που εκδίδονταν σε συνέχεια αποτελούσαν ένα οικείο τμήμα του αστικού πολιτισμού. Το ίδιο και το μυθιστόρημα με την εντυπωσιακή δυνατότητά του να αναπαριστά πάμπολλες πράξεις στον ομοιογενή κενό χρόνο¹⁸. Η κοσμική μέτρηση του χρόνου με το ρολόι μέσω της οποίας είχαν γίνει καταννητές οι συγχρονικές υπερωκεάνειες συζεύξεις θεωρήθηκε ολένια και περισσότερο ότι συνεπάγεται μια εντελώς εγκόσμια, σειραϊκή οπτική της κοινωνικής αιτιότητας και αυτή η αίσθηση του κόσμου αποκτούσε ολοένα και μεγαλύτερη επιρροή στη Δυτική φαντασία. Είναι λοιπόν ευνόητη η εγκαθίδρυση της πρώτης ακαδημαϊκής έδρας της Ιστορίας, σε λιγότερο από δύο δεκαετίες μετά την Αναγέννηση του Έτους Ένα, το 1810 στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου και το 1812 στη Σορβόνη επί Ναπολέοντα. Μέχρι το δεύτερο τέταρτο του δέκατου ένατου αιώνα η Ιστορία είχε επίσημα θεσμοθετηθεί ως «επιστημονικός κλάδος» με μια σειρά προσεγμένα επαγγελματικά περιοδικά¹⁹. Σύντομα το Έτος Ένα έδωσε τη θέση του στο 1792 μ.Χ. και οι επαναστατικές ρήξεις του 1776 και του 1789 επρόκειτο να

ενσωματωθούν στην ιστορική συνέχεια και επομένως να αναπα-
 ρασταθούν ως ιστορικά προγενέστερα και μοντέλα²⁰.

Ως εκ τούτου, τα μέλη των «δεύτερης γενιάς» όπως
 μπορούμε να τα αποκαλέσουμε, (εθνικιστικών κινήματων) που
 αναπτύχθηκαν στην Ευρώπη μεταξύ του 1815 και του 1850,
 περίπου, καθώς επίσης και η γενιά που κληρονόμησε τα ανεξάρ-
 τητα εθνικά κράτη της αμερικανικής ηπείρου, δεν ήταν πλέον
 δυνατό να «ξενααδρούν/Γην πρώτη ωραία ξέγνοιαστη μέθη» των
 επαναστατών προκατόχων τους. Για διαφορετικούς λόγους και
 με διαφορετικές συνέπειες, οι δύο ομάδες μπήκαν στη διαδικασία
 να διαδίδουν τον εθνικισμό γενεαλογικά – ως έκφραση μιας
 ιστορικής παράδοσης με σφαιρική συνέχεια.

Στην Ευρώπη, οι νέοι εθνικισμοί άρχισαν σχεδόν αμέσως να
 φαντάζονται ότι «αφυπνίζονταν» νέας τρόπος έκφρασης εντε-
 λώς ξένος στην αμερικανική ήπειρο. Ήδη το 1803 (όπως έχουμε
 δει στο Πέμπτο Κεφάλαιο) ο νεαρός Έλληνας εθνικιστής Αδα-
 μάντιος Κοραής έλεγε στο παρισινό κοινό που έδειχνε συμπάθεια
 στην ελληνική υπόθεση: «Για πρώτη φορά το [ελληνικό] έθνος
 παρατηρεί την απεχθή εικόνα της αμάθειάς του και φοικιά με-
 τρώντας με το μάτι την απόσταση που το χωρίζει από τους
 δοξασιμένους προγόνους του». Εδώ φαίνεται περίφημα η μετά-
 δαση από τον Νέο Χρόνο στον Παλαιό. Αυτό το «για πρώτη
 φορά» απηχεί τις ρήξεις του 1776 και του 1789 (αλλά το γλυκό
 βλέμμα του Κοραή δεν είναι στραμμένο μπροστά, προς το μέλ-
 λον, όπως του Σαν Μαρίν, αλλά πίσω, ριγώντας, στις προγο-
 νικές δόξες). Δεν ήταν μακριά ο καιρός που αυτή η ιλαρή διπλή
 υπόσταση θα ξεθωριαζε και θα αντικαθιστώνταν από μια πρό-
 τυπη, «συνεχή» αφύπνιση από μια λανθάνουσα κατάσταση που
 είχε υπολογιστεί χρονολογικά με το μ.Χ.: μια εγερνητική επι-
 στρόφη σε μια προγονική ουσία.

Αναμφίβολα, πολλά διαφορετικά στοιχεία συνέβαλαν στην
 εκπληκτική δημοτικότητα αυτού του εκφραστικού τρόπου²¹. Για
 τις παρούσες ανάγκες, θα αναφερθώ σε δύο μόνο. Κατ' αρχήν,
 αυτός ο εκφραστικός τρόπος έλαβε υπόψη την αίσθηση του

παράλληλου μέσα από την οποία γεννήθηκαν οι αμερικανικοί
 εθνικισμοί και η οποία ενσχυήθηκε στην Ευρώπη σε μεγάλο
 βαθμό χάρη στην επιτυχία των αμερικανικών εθνικιστικών επα-
 ναστάσεων. Φαινόταν να εξηγεί για ποιο λόγο τα εθνικιστικά
 κινήματα ξεφύτρωναν τόσο απρόσμενα στον πολιτισμένο Παλαιό

Κόσμο ολοφάνερα αργότερα από ό,τι στο βάραθρο Νέο Κόσμο²².
 Καθώς θεωρήθηκε μια (αργοπορημένη) αφύπνιση, ακόμα κι αν
 επρόκειτο για μια αφύπνιση που υποκινήθηκε από μακριά, άνοιξε
 το δρόμο σε μια (εξίστη αργαίτη) πίσω από τη χειμερία
 νάρκη. Ένα δεύτερο επίπεδο, ο εκφραστικός τρόπος παρείχε
 ένα σημαντικό συμβολικό δεσμό μεταξύ των νέων ευρωπαϊκών

εθνικισμών και της γλώσσας. Όπως παρατηρήσαμε νωρίτερα,
 τα κυριότερα κράτη του δέκατου ένατου αιώνα στην Ευρώπη
 ήταν απέραντες πολύγλωσσες πολιτικές οντότητες, τα σύνορα
 των οποίων δε συνέπιπταν ποτέ με τις γλωσσικές κοινότητες.

Τα περισσότερα από τα εγγράμματα μέλη τους είχαν κληρονο-
 μήσει τη συνήθεια από τους μεσαιωνικούς χρόνους να θεωρούν
 κάποιες συγκεκριμένες γλώσσες (αν όχι πλέον τη λατινική,
 τότε τη γαλλική, την αγγλική, την ισπανική ή τη γερμανική)
 ως γλώσσες του πολιτισμού. Οι πλούσιοι Ολλανδοί του δέκατου
 όγδου αιώνα ήταν περήφανοι που μιλούσαν μόνο γαλλικά στον
 τόπο τους· η γερμανική ήταν η γλώσσα των καλλιεργημένων
 στο μεγαλύτερο μέρος της δυτικής τσαρικής αυτοκρατορίας,
 όπως και στην «τσεχική» Βοημία. Μέχρι τα τέλη του δέκατου
 όγδου αιώνα κανείς δε θεωρούσε ότι αυτές οι γλώσσες ανήκαν
 σε κάποια εδαφικά προσδιορισμένη ομάδα. Όμως λίγο μετά, για

τους λόγους που αναφέραμε στο 3. «Οι απαρχές της εθνικής
 συνείδησης», «απολύτως» καθομιλούμενες γλώσσες άρχισαν
 να αποκτούν πολιτική λειτουργία, όπως είχε συμβεί νωρίτερα
 στον Ατλαντικό Ωκεανό: δηλαδή «αποδέσμευσαν» τις υποταγ-
 μένες εθνικές κοινότητες από τα παλαιά δυναστικά βασίλεια.
 Και επειδή στην εμπροσθοφυλακή των περισσότερων λαϊκών
 εθνικιστικών κινήματων βρίσκονταν πάντοτε εγγράμματοι άν-
 θρωποι που δεν ήταν συνηθισμένοι να χρησιμοποιούν τις καθο-

μιλούμενες γλώσσες, αυτή η ανωμαλία χρειάστηκε αιτιολόγηση. Καμία αιτιολόγηση δε φάνηκε καλύτερη από την «αφύπνιση», αφού επέτρεψε στους διανοούμενους και στους αστούς που άρχισαν να έχουν συνείδηση του εαυτού τους ως Τσέχοι, Ούγγροι ή Φινλανδοί, να παρουσιάσουν τη μελέτη των τσέχικων, ουγγρικών ή φινλανδικών γλωσσών, λαϊκών παραδόσεων και μουσικών, σαν «επανανακάλυψη» πραγμάτων που ήταν πάντοτε γνωστά κατά βάθος. Επιπλέον, από τη στιγμή που κάποιος αρχίζει να εκλαμβάνει την εθνικότητα με όρους συνέχειας, ελάχιστα πράγματα φαίνονται τόσο βαθιά ριζωμένα στο παρελθόν όσο οι γλώσσες, για τις οποίες είναι αδύνατο να δοθούν ημερομηνίες γέννησης²³.

Στην αμερικανική ήπειρο το πρόβλημα είχε τεθεί διαφορετικά. Από τη μια, η εθνική ανεξαρτησία είχε διεθνώς αναγνωριστεί μέχρι τη δεκαετία του 1830. Αποτελούσε λοιπόν πλέον κληρονομιά, και ως κληρονομιά εισήχθη στις γενεαλογικές σειρές. Όμως οι ευρωπαϊκές μέθοδοι δεν είχαν ακόμα αναπτυχθεί. Η γλώσσα δεν είχε απασχολήσει ποτέ τα αμερικανικά εθνικιστικά κινήματα. Όπως έχουμε ήδη δει, το γεγονός ότι είχαν την ίδια γλώσσα (και θρησκεία και κουλτούρα) με τη μητρόπολη έκανε εφικτές τις πρώτες εθνικές φαντασιακές συλλήψεις. Αντιθέτως, υπάρχουν κάποιες ενδιαφέρουσες περιπτώσεις όπου μπορεί κανείς να εντοπίσει αρκετά νωρίς ένα είδος «ευρωπαϊκής» σχέσης. Για παράδειγμα, το *American Dictionary of the English Language* του Noah Webster το 1828 («δεύτερης γενιάς» δηλαδή) στόχευε να επισφραγίσει την ύπαρξη μιας αμερικανικής γλώσσας, η οποία διέφερε από την αγγλική. Στην Παράγουάι, η παράδοση των Ιησουιτών του δέκατου όγδου αιώνα που χρησιμοποιούσαν τη Guaraní έδωσε τη δυνατότητα σε μια μη ισπανική «ντόπια» γλώσσα να γίνει εθνική γλώσσα κατά τη διάρκεια της μακράς και ξενόφοβης δικτατορίας του José Gaspar Rodríguez de Francia (1814-1840). Όμως, συνολικά, κάθε απόπειρα να δοθεί ιστορικό βάθος στην εθνικότητα με γλωσσικά μέσα, αντιμετωπίσε ανυπέδλητα εμπόδια. Σχεδόν κάθε κρεολός

χρησιμοποιούσε σε θεσμικό επίπεδο (μέσω των σχολείων, του Τύπου, των διοικητικών κανόνων, και ούτε καθ' εξής) ευρωπαϊκές παρά γηγενείς αμερικανικές γλώσσες. Κάθε υπερβολική έκφραση στις γλωσσικές ρίζες απειλούσε να συσκοτίσει τη μνήμη της ανεξαρτησίας που ήταν πολύ σημαντική να διατηρηθεί.

Η λύση, που τελικά εφαρμόστηκε και στο Νέο και στον Παλαιό Κόσμο, δόθηκε από την Ιστορία, ή μάλλον η Ιστορία εμπλέχτηκε με διάφορους τρόπους. Είδαμε την ταχύτητα της διαδοχής των Εδρών της Ιστορίας το Έτος Ένα. Όπως παρατηρεί ο Hayden White, είναι επίσης εντυπωσιακό το γεγονός ότι και οι πέντε προεξάρχουσες μεγαλοφυΐες της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας γεννήθηκαν μέσα στο τέταρτο του αιώνα που ακολούθησε τη ρήξη στο χρόνο που δημιούργησε η Συνέλευση: ο Ράνκε το 1795, ο Μισελέ το 1798, ο Τοκβίλ το 1805 και ο Μαρέ και ο Μπούρκχαρτ το 1818²⁴. Απ' αυτούς τους πέντε, είναι φυσικό ότι ο Μισελέ, αυτόκλητος ιστορικός της Επανάστασης, αποτελεί το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα της εθνικής φαντασίωσης στη γέννησή της, καθώς ήταν ο πρώτος που έγραψε συνειδητά εξ ονόματος των νεκρών²⁵. Η παράγραφος που ακολουθεί είναι χαρακτηριστική:

Oui, chaque mort laisse un petit bien, sa mémoire, et demande qu'on la soigne. Pour celui qui n'a pas d'amis, il faut que le magistrat y supplée. Car la loi, la justice, est plus sûre que toutes nos tendresses oubliées, nos larmes si vite séchées. Cette magistrature, c'est l'Histoire. Et les morts sont, pour dire comme le Droit romain, ces *miserabiles personae* dont le magistrat doit se préoccuper. Jamais dans ma carrière je n'ai pas perdu de vue ce devoir de l'historien. J'ai donné à beaucoup de morts trop oubliés l'assistance dont moi-même j'aurai besoin. Je les ai exhumés pour une seconde vie... Ils vivent maintenant avec nous qui nous sentons leurs parents, leurs amis. Ainsi se fait une famille, une cité commune entre les vivants et les morts²⁶.

Michelle
χρειάζονται
πνεύμα
και ιστορία
για να πετύχουν

(«Ναι, κάθε θάνατος αφήνει πίσω του ένα μικρό καλό, τη μνήμη του, και ζητάει τη φροντίδα μας. Γι' αυτόν που δεν έχει φίλους, οι αρχές πρέπει να φροντίσουν. Γιατί ο νόμος, η δικαιοσύνη, ξέρουν ότι η τρυφερότητά μας θα ξεχαστεί και τα δάκρυά μας σύντομα θα στεγνώσουν. Αυτή η αρχή είναι η Ιστορία. Και οι νεκροί είναι, για να χρησιμοποιήσουμε όρους του ρωμαϊκού Δικαίου, *misetabiles personae*, για τους οποίους οι αρχές πρέπει να ενδιαφερθούν. Ποτέ στη σταδιοδρομία μου δεν ξέχασα αυτό το καθήκον του ιστορικού. Έδωσα σε πολλούς λησμονημένους νεκρούς τη δόξη που εγώ ο ίδιος θα αποζητούσα. Τους ανέσυρα από τον τάφο για μια δεύτερη ζωή... Ζουν τώρα ανάμεσά μας και τους νιώθουμε γονείς μας, φίλους μας. Έτσι γίνεται μια οικογένεια, μια κοινή πόλη ζωντανών και νεκρών».)

Εδώ όπως και αλλού ο Μισελέ ξεκαθαρίζει ότι αυτοί τους οποίους ανέσυρε από τον τάφο δεν ήταν με κανέναν τρόπο μια τυχαία συγγέντρωση ξεχασμένων, ανώνυμων νεκρών. Ήταν εκείνοι που με τις θυσίες τους, στο πέρασμα της Ιστορίας, δημιούργησαν την ρήξη του 1789 και την ενσυνειδητή εμφάνιση του γαλλικού έθνους, ακόμα κι όταν αυτές οι θυσίες δεν εκλάμβανονταν ως πέποιες από τα θύματα. Το 1842 έγραψε γι' αυτούς τους νεκρούς: «Il leur faut un Oedipe qui leur explique leur propre énigme dont ils n'ont pas eu le sens, qui leur apprenne ce que veulent dire leurs paroles, leurs actes, qu'ils n'ont pas compris. (Τους πρέπει ένας Οιδίποδας, για να τους εξηγήσει το αίνιγμα που δεν ξέρουν τη λύση του, για να τους μάθει αυτό που ήθελαν να πουν με τα λόγια και τις πράξεις τους, και που οι ίδιοι δεν είχαν καταλάβει)»²⁷.

Αυτή η διατύπωση δεν έχει πιθανώς προηγουμένο. Ο Μισελέ όχι μόνο ισχυρίστηκε ότι μιλάει εξ ονόματος ενός μεγάλου αριθμού ανώνυμων νεκρών, αλλά επέμεινε, με θλιβερό κύρος, ότι θα μπορούσε να πει τι ακριβώς αυτοί «πραγματικά» εννοούσαν και τι «πραγματικά» ήθελαν, αφού οι ίδιοι «δεν καταλάβαιναν».

Από τότε και στο εξής, η σιωπή των νεκρών δεν αποτελούσε εμπόδιο στην ανάσχυση των βαθύτερων επιθυμιών τους.

Όλο και περισσότεροι «δεύτερης γενιάς» εθνικιστές, στην αμερικανική ήπειρο και αλλού, έμαθαν να μιλούν σ' αυτό το ύφος «εξ ονόματος» νεκρών με τους οποίους δεν μπορούσαν ή δεν ήθελαν να εγκαθιδρύσουν μια γλωσσική σύνδεση. Αυτή η ανεστραμμένη εγκαστημυθία άνοιξε το δρόμο σε μια ενσυνειδητή *indigenismo*^{*}, ιδιαίτερα στη Νότια Αμερική. Στην άκρη αυτού του δρόμου: οι Μεξικάνοι μιλώντας στα ισπανικά «για λογαριασμό» των προ-κολομβιανών «ινδιάνικων» πολιτισμών τις γλώσσες των οποίων δεν καταλάβαιναν²⁸. Πόσο επαναστατική ήταν αυτού του είδους η εκταφή φαίνεται καθαρά αν την αντιπαραβάλουμε με τη διατύπωση του Φερμίν ντε Βάργκας, που παρατίθεται στο 2. «Πολιτισμικές ρίζες». Γιατί όταν ο Φερμίν σκεφτόταν ακόμα με χαρά να «εξολοθρεύσει» τους επιβίσαντες Ινδιάνους, πολλά από τα εργόνια του στην πολιτική επέμεναν να τους «θυμούνται», στην πραγματικότητα να «μιλούν εξ ονόματος τους», ίσως επειδή ακριβώς είχαν, μέχρι τότε, τόσο συχνά εξολοθρευτεί.

Η πιστοποίηση της αδελφοκτονίας

Είναι εντυπωσιακό ότι στις «δεύτερης γενιάς» διατυπώσεις του Μισελέ η προσοχή είναι πάντα στραμμένη στην εκταφή νεκρών και γεγονότων που αντιμετωπίζουν το κίνδυνο της λήθης²⁹. Δε θεωρεί, όμως, ότι υπάρχει λόγος να μιλήσει για «τη λήθη». Όταν όμως, το 1882 —περισσότερο από έναν αιώνα μετά τη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας στη Φιλαδέλφεια και οκτώ χρόνια μετά το θάνατο του ίδιου του Μισελέ— ο Ρενάν εξέδωσε το έργο του *Qu'est-ce qu'une nation?*, αυτό ακριβώς που τον απασχολούσε ήταν η ανάγκη να ξεχαστούν κάποια πράγματα. Ας δούμε

* Ιθαγένεια (Σ.τ.Μ.).

ζανά, για παράδειγμα, τη διατύπωση που παραθέσαμε προηγου-
μένως στην Εισαγωγή³⁰.

«Or, l'essence d'une nation est que tous les individus aient
beaucoup de choses en commun et aussi que tous aient oublié
bien des choses...
Tout citoyen français doit avoir oublié la Saint-
Barthélemy, les massacres du Midi au XIIIe siècle».
(«Η ουσία του έθνους βρίσκεται στο ότι οι άνθρωποι έχουν
πολλά πράγματα κοινά και έχουν λησμονήσει εξίσου πολ-
λά...
Κάθε Γάλλος πολίτης οφείλει να έχει ξεχάσει την
νύχτα του Αγίου Βαρθολομαίου, τις σφαγές του Midi το
δέκατο τρίτο αιώνα».)

Εκ πρώτης όψεως αυτές οι δύο φράσεις μπορεί να φαίνονται
απλές³¹. Όμως μερικών λεπτών περισυλλογή αποκαλύπτει πόσο
αλλοκοτες είναι. Παρατηρεί κανείς, για παράδειγμα, ότι ο Ρενάν
δε θεώρησε απαραίτητο να εξηγήσει στους αναγνώστες του τι
σήμαινε ο «Άγιος Βαρθολομαίος» ή οι «σφαγές του Midi το
δέκατο τρίτο αιώνα». Όμως ποιι άλλοι εκτός από «Γάλλους»,
τρόπος του λέγειν, θα καταλάβαιναν αμέσως ότι ο «Άγιος Βαρ-
θολομαίος» αναφερόταν στο θηριώδη διωγμό των Ουγενότων
που έλαβε χώρα στις 24 Αυγούστου του 1572 από το δυνάστη
Κάρολο Θ' Βαλουά και τη Φλωρεντινή μητέρα του; Ή ότι με
τις «σφαγές του Midi το δέκατο τρίτο αιώνα» υπαινισσόταν την
εξόντωση των Αλβιγηνών σε όλη την περιοχή που εκτείνεται
από τα Πυρηναία ως τις Νότιες Άλπεις, που υποκινήθηκε από
τον Ιννοκέντιο Γ', έναν από τους πιο ένοχους στη μεγάλη αλυσίδα
των ένοχων πατών; Ούτε ο Ρενάν έβρισκε παράξενο το να θεω-
ρεί δεδομένες τις «μνήμες» στο μυαλό των αναγνωστών του
ακόμα κι αν τα ίδια τα γεγονότα συνέβησαν τριακόσια ή εξα-
κόσια χρόνια πρωτότερα. Εκπληρσεται επίσης κανείς από την
κατηγορηματική σύνταξη του *doit avoir oublié* (όχι *doit oublier*)

—«υποχρωμένος να έχει ήδη ξεχάσει»— που υπονοεί, με τον
απελπιτικό τόνο των κωδίκων του ετήσιου κρατικού εισοδήμα-
τος και των νόμων για την υποχρεωτική στράτευση, ότι «το να
έχουν ήδη ξεχάσει» παλιές τραγωδίες είναι ένα πρώτιστο σύγ-
χρονο πολιτικό καθήκον. Ουσιαστικά, όταν ο Ρενάν έλεγε στους
αναγνώστες του να «έχουν ήδη ξεχάσει», τα ίδια τα λόγια του
προϋπέθεταν ότι αυτοί φυσικά θυμούνταν!

Πώς, λοιπόν, θα καταλάβουμε αυτό το παράλογο; Θα μπο-
ρούσαμε να ξεκινήσουμε παρατηρώντας ότι ο ενικός του γαλλι-
κού ουσιαστικού «la Saint-Barthélemy» περικλείει και αυτούς
που σκότωσαν και αυτούς που σκοτώθηκαν — δηλαδή, τους
Καθολικούς και τους Προτεστάντες — οι οποίοι έπαιξαν έναν το-
πικό ρόλο στον τεράστιο ανιέρω Ιερό Πόλεμο που μαινόταν στην
κεντρική και τη νότια Ευρώπη το δέκατο έκτο αιώνα και οι
οποίοι σίγουρα δεν αισθάνονταν μεταξύ τους άνετα κάτω από
την κοινή κατηγορία «Γάλλος». Με τον ίδιο τρόπο, η φράση «οι
σφαγές του Midi το δέκατο τρίτο αιώνα» συσκοτίζει θύματα και
δολοφόνους πίσω από τη γνήσια γαλλικότητα του «Midi». Δεν
υπήρχε λόγος να υπενθυμίζει στους αναγνώστες του ότι οι πε-
ρισσότεροι από τους Αλβιγηνούς που δολοφονήθηκαν μολούσαν
(προδοχησαν) ή (καταλανικά) και ότι οι δολοφόνοι τους προέρχο-
νταν από διαφορετικά μέρη της δυτικής Ευρώπης. Το αποτέλε-
σμα αυτών των εκφραστικών σχημάτων είναι ότι απεικονίζουν
τα επεισόδια στις κολοσσικές θρησκευτικές διαμάχες της με-
σαιωνικής και πρώιμης νεότερης Ευρώπης πιστοποιώντας ότι
πρόκειται για αδελφοκτόνους πολέμους μεταξύ —ποιων άλλων;—
Γάλλων συντρόφων. Εφόσον μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι,
χωρίς τέτοιες παρεμβάσεις, η συντριπτική πλειονότητα των
Γάλλων συγχρόνων του Ρενάν δε θα είχε ακούσει ποτέ για τον
«Άγιο Βαρθολομαίο» ή για τις «σφαγές του Midi», αρχίζουμε
να συνειδητοποιούμε πην υπαρέχ μιας απστηγματικής ιστοριογρα-
φικής καμπάνιας, η οποία αναπτύχθηκε από το κράτος κυρίως
μέσω του δημόσιου σχολικού συστήματος, για να «υπενθυμίσει»
σε κάθε νεαρό Γάλλο και Γαλλίδα τις διαδοχές παλιών σφαγών

που εγγράφονταν τώρα ως «οικογενειακή ιστορία». Το να είναι κανείς υποχρεωμένος να «έχει ήδη ξεχάσει» πραγματικά γεγονότα τα οποία διαρκώς πρέπει να του «υπενθυμίζονται», αποδεικνύεται ένα χαρακτηριστικό τέχνασμα της πρόσφατης συγκρότησης των εθνικών γενεαλογιών. (Είναι χαρακτηριστικό το ότι ο Ρενάν δεν αναφέρει ότι κάθε Γάλλος πολίτης είναι υποχρεωμένος να «έχει ήδη ξεχάσει» την Παρισινή Κοιμούνα. Το 1882 η ανάμνησή της ήταν ακόμα πραγματική και δεν είχε προσλάβει ακόμα μυθικές διαστάσεις, και αρκετά οδυνηρή ώστε να μπορεί να διαδίδεται με τον τίτλο «υπιοτοποιημένης αδελοφονίας».)

Είναι αυτονόητο ότι σε όλα αυτά δεν υπήρχε ούτε υπάρχει κάτι ειδικά γαλλικό. Μια απέραντη παιδαγωγική διομηχανία εργάζεται ακατάπαυστα για να υποχρεώσει νεαρούς Αμερικανούς να θυμηθούν ή να ξεχάσουν τις εχθροπραξίες της περιόδου 1861-1865 ως έναν «εμφύλιο» πόλεμο μεταξύ «αδελφών» παρά μεταξύ —όπως ήταν για λίγο— δύο κυρίαρχων εθνικών κρατών. (Είναι βέβαιο, όμως, ότι, αν η Ομοσπονδία είχε καταφέρει να διατηρήσει την ανεξαρτησία της, αυτός ο «εμφύλιος πόλεμος» θα είχε αντικατασταθεί στη μνήμη από κάτι που δε θα εμπειριείχε και τόσο αδελοφονία.) Τα αγγλικά εγχειρίδια ιστορίας προσφέρουν το διασκεδαστικό θέμα ενός σπουδαίου Πατέρα του Έθνους* τον οποίο κάθε σχολιαρόπαιδο μαθαίνει να αποκαλεί Γουλιέλμο Κατακτητή. Αυτά τα παιδιά δε μαθαίνουν όμως ότι ο Γουλιέλμος δε μίλουσε αγγλικά, κάτι που δεν ήταν δυνατό ούτως ή άλλως (αφού η αγγλική γλώσσα δεν υπήρχε εκείνη την εποχή). Επίσης δεν εξηγούν «κατακτητής τίπος;» Γιατί η μόνη κατανοητή σύγχρονη απάντησή θα έπρεπε να είναι «κατακτητής των Άγγλων» η οποία θα μετέβαλε τον παλιό Νορμανδό άρπαγα σε έναν πιο πετυχημένο πρόδρομο του Ναπολέοντα και του Χίτλερ. Επομένως «ο Κατακτητής» λειτουργεί με την ίδια ελλειπτικότητα που λειτουργεί και ο «Άγιος Βαρθολομαίος», για

* Founding Father: μέλος του σώματος, το οποίο συνέταξε το Σύνταγμα του 1787 των ΗΠΑ (Σ.τ.Μ.).

να υπενθυμίσει σε κάποιον κάτι που είναι υποχρεωτικό να ξεχάσει αμέσως. Ο Νορμανδός Γουλιέλμος και ο Σάξωνας Χάρολντ συναντώνται, λοιπόν, στο πεδίο του Hastings, αν όχι σαν χρεωπτικό ζευγάρι, τουλάχιστον σαν αδέρφια.

Είναι όμως σίγουρα πολύ εύκολο να αποδώσουμε αυτές τις πιστοποιήσεις παλαιών αδελοφονιών απλώς στους ψυχρούς υπολογισμούς των κρατικών λειτουργών. Σε ένα άλλο επίπεδο αντανακλούν ένα βαθύ μετασχηματισμό της φαντασίας, τον οποίο το κράτος αγνούσε σε μεγάλο βαθμό, ενώ ασκούσε και ακόμα ασκεί πολύ μικρό έλεγχο πάνω του. Τη δεκαετία του 1930 άνθρωποι από πολλές εθνικότητες πήγαν να πολεμήσουν στην Ιβηρική Χερσόνησο επειδή τη θείωσαν ως την αρένα όπου δυνάμεις και υποθέσεις παγκόσμιας ιστορικής σημασίας διέτρεχαν άμεσο κίνδυνο. Όταν το μακρόβιο καθεστώς του Φράνκο κατασκέυασε την Κολάδα των Πεσόντων, περιόρισε τη συμμετοχή στη ζοφερή αυτή νεκρόπολη σ' εκείνους οι οποίοι, στα δικά του μάτια, είχαν δώσει τη ζωή τους για τον παγκόσμιο αγώνα εναντίον του μπόλσεβικισμού και του αθεϊσμού. Όμως, στο περιθώριο του κράτους, έκανε ήδη την εμφάνισή της η «μνήμη» ενός «ισπανικού» Εμφύλιου Πολέμου. Μόνο μετά το θάνατο του πανούργου τυράννου και το ακόλουθο εντυπωσιακά ομαλό πέραςμα στην αστική δημοκρατία —στην οποία έπαιξε και ο ρόλος αυτή η «μνήμη» έγινε επίσημη. Με τον ίδιο σχεδόν τρόπο, ο κολοσσικός ταξικός πόλεμος, ο οποίος από το 1918 ως το 1920 μαινόταν μεταξύ των Pamirs και των Vistula μνημονεύονταν στο σοβιετικό κινηματογράφο και στη λογοτεχνία ως ο εμφύλιος πόλεμος «μας», ενώ το σοβιετικό κράτος, στο σύνολό του, έμενε προσκολλημένο σε μια ορθόδοξη μαρξιστική ανάλυση της πάλης.

Απ' αυτή την άποψη, οι εθνικισμοί των κρεολών στην αμερικανική ήπειρο είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικοί. Γιατί, από τη μια, τα αμερικανικά κράτη ήταν αδύναμα και ουσιαστικά αποκεντρωμένα, και οι φιλοδοξίες τους όσον αφορά στην εκπαίδευση περιοριζόμενες. Από την άλλη, οι αμερικανικές κοινωνίες, στις

οποίες «λευκοί» άποικοι αντιπαρατίθενταν με «μαύρους» σκλάβους και ημι-έξολοθρευμένους «ιθαγενείς» ήταν κατακερματισμένες εσωτερικά σε βαθμό που δεν υπήρχε αντίστοιχό τους στην Ευρώπη. Όμως η φαντασιακή σύλληψη αυτής της αδειλφότητας, χωρίς την εμφάνισή της πολύ νωρίς και με μίαν αυθεντική δημοτικότητα. Στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής αυτό το παράδοξο μπορεί να φανεί πολύ καθαρά.

Το 1840, κατά τη διάρκεια του βίαιου οκταετούς πολέμου εναντίον των Seminoles της Φλόριντα (και με τον ίδιο τρόπο που ο Μισελέ επικαλούνταν τον Οιδίποδα), ο Τζέιμς Φένιμορ Κούπερ εξέδωσε το *The Pathfinder* (Ο Ιχνηλάτης), την τέταρτη από τις πέντε, εξαιρετικά δημοφιλείς *Leatherstocking Tales* (Ιστορίες της Δερμάτινης Κάλτσας). Το κεντρικό χαρακτηριστικό αυτής της ιστορίας (το οποίο χαρακτηρίζει και όλες τις υπόλοιπες εκτός από την πρώτη) είναι αυτό που ο Leslie Fiedler αποκαλεί «η αυστηρή, που δεν έχει σχεδόν ποτέ ειπωθεί αλλά αδιαμφισβήτητη αγάπη» που δίνει το «λευκό» υλοτόμο Νάτυ Μπαμπού και τον ευγενή Ντελαγουέαρ, φύλαρχο του Τσινγκαγκκούκ («Σινάγκρο»!)³². Όμως το σκηνικό της σύμφωνης με το πνεύμα του Ρενάν αδελοποίησης δεν είναι η δολοφονική δεκαετία του 1830 αλλά τα τελευταία λησμονημένα/χαραγμένα στη μνήμη χρόνια της βρετανικής ιμπεριαλιστικής αρχής. Και οι δύο άνδρες απεικονίζονται σαν «Αμερικανοί» που αγωνίζονται για την επιβίωσή τους —εναντίον των Γάλλων, των «εγγήριων» συμμάχων (των «σατανικών Μίνγκος») και των επικίνδυνων πρακτόρων του Γεωργίου Γ'.

Όταν, το 1851, ο Χέρμαν Μέλδελ περιέγραψε ένα τρυφερό στιγμιότυπο με τον Ισμαήλ και τον Κούκουεγκ στο κρεβάτι του *Πανδοχείου του Φουστηέρα* («ήμασαν ξαπλωμένοι έτσι, εγώ και ο Κούκουεγκ, με τις καρδιές μας σαν σε μήνα του μέλιτος»), ο ευγενής Πολυμήσιος άγριος αμερικανοποιήθηκε με σαρδόνειο τρόπο ως εξής³³:

«...είναι σίγουρο ότι το κεφάλι του ήταν, από φρενολογική άποψη, σε εξαιρετική κατάσταση. Μπορεί να φαίνεται γελοίο, αλλά μου έφερε στο νου το κεφάλι του Τζορτζ Ουάσινγκτον, όπως το ξέρουμε από τις δημοφιλείς προτομές. Είχε την ίδια έντονη κλίση που έσθηνε ομαλά πάνω από τα φρύδια, και τα έκανε να φαίνονται προτεταμένα, σαν δύο προεξοχές δασωμένες στην κορυφή τους. Ο Κούκουεγκ ήταν η κανιβαλική εξέλιξη του Τζορτζ Ουάσινγκτον» (σ. 94).

Το 1881, αρκετά μετά τον «Εμφύλιο Πόλεμο» και τη Διαχύση της Απελευθέρωσης των σκλάβων από τον Λίνκολν, ο Μαρκ Τουάιν έμειλε να δημιουργήσει την πρώτη ανεξίτηλη εικόνα των μαύρων και λευκών ως Αμερικανών «αδελφών»: ο Τζιμ και ο Χοκ πλέουν παρά στον πλατύ Μισισσιππί³⁴. Όμως το πλαίσιο αυτής της σκηνής είναι ένας προπολεμικός ξεχασμένος/χαραγμένος στη μνήμη τόπος, όπου οι μαύροι είναι ακόμα σκλάβοι.

Αυτές οι εντυπωσιακές φαντασιακές συλλήψεις της αδελφότητας που αναδύθηκαν «φυσικά» σε μια κοινωνία που κατατρυχόταν από τους πιο βίαιους φυλετικούς, ταξικούς και τοπικούς ανταγωνισμούς, δείχνουν καθαρά ότι εθνικισμός της εποχής του Μισελέ και του Ρενάν εξέφραζε μια νέα μορφή συνείδησης — μιας συνείδησης η οποία αναδύθηκε σε μια στιγμή κατά την οποία δεν ήταν πλέον δυνατό το έθνος να γίνει αντιληπτό ως κάτι «νέο», σε μια στιγμή όπου η ρήξη είχε φτάσει στο απόγειό της.

Η βιογραφία των Εθνών

Όλοι οι προφανείς μετασχηματισμοί της συνείδησης, από τη φύση τους, έχουν σαν τυπικό χαρακτηριστικό την αμνησία. Μέσα από τη λήθη, σε συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές, ξεπηδούν αφηγήσεις. Βιώνοντας κανείς τις βιολογικές και συναισθηματικές αλλαγές που φέρνει μαζί της η εφηβεία, δεν είναι πια

δυνατό να «θυμάται» τη συνείδηση της παιδικής ηλικίας. Πόσες χιλιάδες μέρες που πέρασαν μεταξύ της βρεφικής ηλικίας και της πρώιμης ενηλικίωσης δε χάθηκαν ανεπιστρεπτά! Πόσο παράξενο να ζητάς τη δόχεια των άλλων για να μάθεις ότι το γυμνό μαρό στην κτριναμένη φωτογραφία, που ξαπλώνει χα-
ρούμενο στην κούνια του, είσαι εσύ. Η φωτογραφία, γνήσιο
τέκνο της εποχής της μηχανικής αναπαραγωγής, είναι μονάχα
 η πιο κατηγορηματική από τον τεράστιο σωρό των μαρτυριών
 (ληξιαρχικές πράξεις γέννησης, ημερολόγια, έγγραφοι, επιστολές,
 ιατρικοί φακέλοι και τα σχετικά). Ταυτόχρονα καταγράφει μια
 συγκεκριμένη οφθαλμοφανή συνέχεια και τονίζει την απώλειά
 της στη μνήμη. Μέσα απ' αυτή την αποξένωση προκύπτει η
σύλληψη του προσώπου, της ταυτότητας (ναι, εσύ και το γυμνό
μαρό είστε το ίδιο πρόσωπο) την οποία ειδεί δεν είναι δυνατό
 να «ανακαλέσουμε» πρέπει να μας την αφηγηθούν. Αντίθετα με
τα πορίσματα της (βιολογίας), σύμφωνα με τα οποία κάθε κύτ-
ταρο του ανθρώπινου οργανισμού αντικαθίσταται κάθε επτά
χρόνια, κάθε χρόνο οι αυτοβιογραφίες και οι βιογραφίες πλημμυ-
ρίζουν τις αγορές που έντυπο καπιταλισμού.

Αυτές οι αφηγήσεις, όπως και τα μυθιστορήματα και οι
 εφημερίδες, στα οποία αναφέρθηκαν στο 2. «Πολιτισμικές ρί-
ζες», είναι εγκατεστημένες στον ομοιογενή, κενό χρόνο. Γι' αυτό
 και το πλάιστό τους είναι ιστορικό και ο τόπος τους κοινωνικός.
 Αυτός είναι ο λόγος που οι περισσότερες αυτοβιογραφίες έχουν
 ως αφετηρία τους γονείς και τους παππούδες, για τους οποίους
 ο αυτοβιογράφος μπορεί να έχει μόνο περιστασιακές, κειμενικές
πηγές. Κι αυτός είναι επίσης ο λόγος που ο βιογράφος ενδιαφέ-
ρεται τόσο να καταγράφει τις ημερολογιακές, μ.Χ. χρονολογίες
δύο βιογραφικών γεγονότων, αυτών που τα υποκειμένα είναι
αδύνατο να θυμούνται: την ημερομηνία γέννησης και θανάτου. Η
αρχή του Κατά Ματθαίου Ευαγγελίου μάς υπενθυμίζει καλύτε-
ρα από οτιδήποτε άλλο τη βιωτική αυτής της αφήγησης.
 Ο Ευαγγελιστής παραθέτει έναν αυτό κατάλογο τριάντα διαδο-
χικών γεννητόρων από τον πατριάρχη Αβραάμ μέχρι τον Ιησού

Χριστό. (Μόνο μία φορά γίνεται αναφορά σε γυναίκα, κι αυτό
όχι επειδή είναι γεννήτωρ αλλά επειδή είναι μία Μοαβίτισσα που
δεν είναι Εβραία.) Δε δίνεται καμία χρονολογία για τους προγό-
νους του Ιησού ούτε φυσικά κοινωνιολογικές, πολιτισμικές, βιο-
λογικές ή πολιτικές πληροφορίες. Αυτό το είδος αφήγησης (το
οποίο υπενθυμίζει ότι η ρωγή της Βηθλεέμ γίνεται μνήμη)
ήταν εντελώς λογικό για τον καθαγιασμένο καταγرافέα επειδή
δεν αντιλαμβάνονταν τον Χριστό ως ιστορική «προσωπικότητα»
αλλά ως Υίο του Θεού.

Όσα ισχύουν για το σύγχρονο άνθρωπο ισχύουν και για το
έθνος. Η επίγνωση της εγκατάστασης στον κοσμικό, σειραϊκό
χρόνο, που υπονοεί τη συνέχεια αλλά και τη λήθη της εμπειρίας
της συνέχειας — πρόϊον των ρήξεων του τέλους του δέκατου
όγδου αιώνα — γεννά την ανάγκη για μια αφήγηση της «ταυ-
τότητας». Αυτό ήταν το καθήκον της επιστήμης του Μισελέ.
 Όμως υπάρχει μια σημαντική διαφορά ανάμεσα σε αφηγήσεις
που αφορούν σε άτομα και σε έθνη. Στην κοσμική ιστορία του
 «ατόμου» υπάρχει αρχή και τέλος. Ξεκινάει από τα πατρικά
γονίδια και τις κοινωνικές συνθήκες μιας σύγχρονης ιστορικής
σκηνης, στοιχεία που θα παίζουν το ρόλο τους μέχρι το θάνατο.
 Μετά απ' αυτό δεν υπάρχει τίποτα εκτός από τη σχιά της
παρατεταμένης δόξας ή επιφροής. (Ας φανταστούμε πόσο παρα-
ξενο θα ήταν, σήμερα, να τελειώσει μια βιογραφία του Χίτλερ
με την παρατήρηση ότι στις 30 Απριλίου του 1946 πήγε κα-
τευθείαν στην Κόλαση.) Όμως η γέννηση των εθνών δεν μπορεί
να προσδιοριστεί με σιγουριά και οι θάνατοί τους, αν κάποτε
επέλθουν, δεν είναι ποτέ φυσικοί³⁵. Καθώς δεν υπάρχει γενάρ-
χης, η βιογραφία του έθνους δεν μπορεί να βραφεί με τον ευαγ-
γελικό τρόπο, «προς τα πίσω», μέσω μια μακράς αλυσίδας
γεννητόρων. Ο μόνος εναλλακτικός τρόπος είναι να γραφτεί
«προς τα εμπρός» — προς τον άνθρωπο του Πεκίνου, της Ιάβας,
το βασίλειά Αρθούρο, στους οποίους η αρχαιολογία ρίχνει το φως
που τους αμύλλει. Αυτός ο τρόπος, όμως, σηματοδοτείται από
θανάτους, οι οποίοι με μια περίεργη αντιστροφή της συμβατικής,

γενεαλογίας ξεκινούν από ένα παρόν που αποτελεί τη γένεση. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος (γεννάει) τον Α' Παγκόσμιον Πόλεμο. Το Αουστερλίτς ακολουθεί το Σεντάν. Ο πρόγονος της Εξέγερσης της Βασιλείας είναι το Κράτος του Ισραήλ.

Οι θάνατοι που συγκαταλαμβάνει η βιογραφία του έθνους έχουν μια ιδιαίτερη υφή. Στις 1.200 σελίδες του αξιοσημείωτου έργου του Φερνάν Μπροντέλ, *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'Epoque de Philippe II* δε γίνεται μνεία του «Αγίου Βαρθολομαίου», παρόλο που το γεγονός έλαβε χώρα την περίοδο της βασιλείας του Φίλιππου Β'. Για τον Μπροντέλ, οι θάνατοι που έχουν σημασία είναι τα χιλιάδες ανώνυμα γεγονότα, που, καθώς αθροίζονται και υπολογίζονται με δέχτες θνησιμότητας, του δίνουν τη δυνατότητα να παρακολουθήσει τις αλλαγές στις συνθήκες ζωής εκατομμυρίων ανώνυμων ανθρώπων. Η εθνικότητα αυτών των ανθρώπων είναι το τελευταίο που τον απασχολεί.

Όμως, από τη μακροχρόνια συσσώρευση νεκροταφείων του Μπροντέλ, η βιογραφία του έθνους αδράχνει, αντίθετα με τρις δείκτες της θνησιμότητας, παραδειγματικές αστοκτονίες φρικτά μαρτυρία (δολοφονίες, εκτελέσεις, πολέμους και ολοκαυτώματα). Όμως, για να εξυπηρετήσουν τους στόχους της αφήγησης, αυτοί οι βίαιοι θάνατοι πρέπει να μνημονεύονται/ληγμονούνται σαν «δικοί μας».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η συσσώρευση απέκτησε φρενήρη ρυθμό στη «διεθνή» (δηλαδή ευρωπαϊκή) ανάζητηση μιας ακριβούς μέτρησης του γεωγραφικού μήκους, που εξιστορήθηκε με χιούμορ στο *Landes, Revolution in Time*, Ένατο Κεφάλαιο. Το 1776, όταν οι Δεκαπλείς Αποικίες διακήρυξαν την ανεξαρτησία τους, το *Gentleman's Magazine* συμπεριέλαβε αυτή τη σύντομη νεκρολογία για τον John Harrison: «Ήταν ένας εξαφαντικά ευφυής μηχανικός και έλαβε 20.000 λίρες ως βραβείο [από το Γουέστμινστερ] για την ανακάλυψη του γεωγραφικού μήκους [sic]».

2. Για την καθυστέρηση της εξάπλωσης αυτής της συνείδησης στην Ασία γίνεται σύντομος υπαινιγμός στις πρώτες σελίδες του σπουδαίου ιστορικού μυθιστορήματος του Pramodha Ananta Toer *Bumi Manisia* [Γη της Ανθρωπότητας]. Ο νεαρός εθνικιστής ήρωας συλλογίζεται ότι γεννήθηκε την ίδια χρονολογία με τη μέλλουσα βασίλισσα Wilhelmina —στις 31 Αυγούστου 1880. «Ενώ όμως το νησί μου ήταν τυλιγμένο στο σκοτάδι της νύχτας, η χώρα της ήταν λουσμένη στον ήλιο» και όποτε η χώρα της ήταν στην αγκαλιά των σκοταδιών της νύχτας, το νησί μου έλαμπε από το μεσημέρι του ισημερινού» (σ. 4).

3. Περνιτεύει να πούμε ότι η ιδιότητα του να είναι κανείς «λευκός» ήταν μια νομική κατηγορία που είχε μια διακριτή σχέση με σύνθετες κοινωνικές πραγματικότητες. Όπως το έθεσε ο ίδιος ο Έλεν-θερωτής, «Εμείς είμαστε οι ευτελείς απόγονοι των αρπακτικών Ισπανών που ήρθαν στην Αμερική για να την αραιώσουν οικονομικά και να ζευγαρώσουν με τα θύματά τους. Αργότερα ο παράνομος καρπός της ένωσης τους ενώθηκε με τα παιδιά των σκλάβων που μεταφέρθηκαν από την Αφρική». Η υπογράμμιση δική μου. Lynch, *The Spanish-American Revolution*, σ. 249. Θα πρέπει να είναι κανείς επιφυλακτικός στο να αποδώσει οτιδήποτε «αιώνια ευρωπαϊκό» σ' αυτό τον *criollismo*. Φέρνοντας κανείς στη μνήμη του όλους τους αφοσιωμένους Βουδιστές-Σιγκαλέζους Da Souza, τους πιστούς Καθολικούς-Florinese Da Silva και τους κυνικούς Καθολικούς-Manileño Sorianos, οι οποίοι έπαιζαν με άνεση κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό ρόλο στη σύγχρονη Κεϊλάνη, Ινδονησία και στις Φιλιππίνες, δοιβά κάποιον να αναγνωρίσει ότι κάτω από ευνοϊκές συνθήκες, οι Ευρωπαίοι είναι δυνατό να απορροφηθούν από μη ευρωπαϊκές κουλτούρες.

4. Παράβαλε τη μοίρα του τεράστιου πληθυσμού των Αφρικανών μεταναστών. Οι δάναυσοι μηχανισμοί της δουλείας εξασφάλιζαν όχι μόνο τον πολιτικο-πολιτισμικό κατακερματισμό του αλλά και πολύ γρήγορα του στέρησαν τη δυνατότητα να φαντάζεται κοινότητες Μαύρων στη Βενεζουέλα και στη Δυτική Αφρική που κινούνται σε παράλληλη τροχιά.

5. Βλέπε O. W. Wolters, *The Fall of Srivijaya in Malay History*, Παράρτημα Γ.

6. Παράθ. στο G. William Skinner, *Chinese Society in Thailand*, σ. 15-16.

7. Οι υπερπόντιες κινεζικές κοινότητες αποκτούσαν σημαντικό

μέγεθος, ώστε να προκαλέσουν στους Ευρωπαίους παρανοϊκές αντιδράσεις ως τον δέκατο όγδοο αιώνα, όταν σταμάτησαν εντελώς οι βίαιοι διωγμοί των Κινέζων από τους Δουτικούς. Έκτοτε αυτή η άχαρη παράδοση άρχισε να εφαρμόζεται στους ιθαγενείς πληθυσμούς.

8. Βλέπε Marshall G. Hodgson, *The Venture of Islam*, τόμ. 3ος, σ. 233-235.

9. Το γεγονός ότι τόσο πολλοί Ευρωπαίοι διανοητές επιμένουν, αντίθετα με όλα τα στοιχεία, να θεωρούν τον εθνικισμό ευρωπαϊκή επινόηση αποτελεί μια αξιοσημείωτη απόδειξη του πόσο βαθιά ριζωμένος είναι ο ευρωκεντρισμός.

10. Ας παρακολουθήσουμε όμως την ειρηνεία στην περίπτωση της Βραζιλίας. Το 1808, ο βασιλιάς Χουάν ΣΤ΄ κατέφυγε στο Ρίο ντε Τζανέιρο για να αποφύγει το στρατό του Ναπολέοντα. Παρόλο που ο Ουέλινγκτον είχε εκδιώξει τους Γάλλους ως το 1811, ο εμυρκής μόναρχης, φοβούμενος την εξέγερση των δημοκρατικών στην πατρίδα του, παρέμεινε στη Νότια Αμερική μέχρι το 1822, με αποτέλεσμα, μεταξύ του 1808 και 1822, το Ρίο να είναι το κέντρο μιας παγκόσμιας αυτοκρατορίας που περιλάμβανε την Αγκόλα, τη Μοζαμβίκη, το Μακάο και το Ανατολικό Τιμόρ. Αυτή όμως η αυτοκρατορία κυβερνιόταν από έναν Ευρωπαίο και όχι Αμερικανό.

11. Αναμφίβολα αυτή η αντίληψη υπέθεσε στη ρήση του Ελευθερωτή ότι μια νέγκρικη εξέγερση, δηλαδή μια εξέγερση των σκλάβων, θα ήταν «χίλιες φορές χειρότερη από μια ισπανική εισβολή». Μια εξέγερση σκλάβων, αν πετύχανε, θα σήμανε ίσως τη φυσική εξόντωση των κρεολών.

12. Βλέπε Masur, *Bolívar*, σ. 113.

13. Η Γαλλική Επανάσταση παράλληλίσταν στο Νέο Κόσμο με την εξέγερση του Toussaint L'Ouverture το 1791, η οποία είχε σαν αποτέλεσμα, το 1806, να δημιουργήσουν οι πρώην σκλάβοι της Αϊτής τη δεύτερη ανεξάρτητη δημοκρατία στο δυτικό ημισφαίριο.

14. Ο νεαρός Wordsworth ήταν στη Γαλλία το 1791-1792 και αργότερα, στο *The Prelude*, έγραφε αυτούς τους περίφημους στίχους:

Τι ευδαιμονία εκείνη την αυγή να είσαι ζωντανός,
Το να είσαι όμως νέος ήταν κάτι μαγικό!

Η υπογράμμιση δική μου.

15. Lynch, *The Spanish-American Revolutions*, σ. 314-315.

16. Βλ. παραθ. στο Τέταρτο Κεφάλαιο.

17. Landes, *Revolution in Time*, σ. 230-231, 442-443.

18. Βλέπε παραπάνω στο 2. «Πολυτισμικές ρίζες».

19. Βλέπε Hayden White, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, σ. 135-143 για μια σύνθετη και επεξεργασμένη ανάλυση αυτού του μετασχηματισμού.

20. Ήταν όμως μ.Χ. με μια διαφορά. Πριν από τη ρήξη διατηρούνταν ακόμα, έστω και σπασμωδικά σε πεφωτισμένες περιοχές, μια θεολογική αύρα που αναδύονταν από τη μεσαιωνική λατινική. Το Anno Domini έφερε στη μνήμη την εισβολή της αθανασίας στον επίγειο χρόνο που έλαβε χώρα στη Βηθλεέμ. Μετά τη ρήξη, καθώς περιορίστηκε μονογραμματικά σε Α.Δ., συνόδεψε το Β.Χ. της (αγγλικής) καθολικότητας, προ Χριστού, που περιέκλειε μια συνεχή κοσμολογική ιστορία (στην οποία η νέα επιστήμη της γεωλογίας είχε σημαντική συνεισφορά). Μπορούμε ίσως να κρίνουμε πόσο βαθιά ήταν η άδυσσος που ανοιγόταν μετάξυ του Anno Domini και του Α.Δ./Β.Χ., τονίζοντας ότι ούτε ο βουδιστικός ούτε ο ισλαμικός κόσμος, ακόμα και σήμερα, φαντάζεται κάποια εποχή που να σηματοδοτείται ως «Πριν από τον Gautama Βούδα» ή «Πριν από την Εγίρα». Και οι δύο δεν τα πάνε καλά με το ξένο μονόγραμμα Β.Χ.

21. Αργά, το 1951, ο εύστοχος Ινδονήσιος σοσιαλιστής Lintong Mulia Sitorus μπορούσε ακόμα να γράφει ότι: «Μέχρι τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, οι έγχρωμοι άνθρωποι κοιμόνταν ακόμα δαριά, ενώ οι λευκοί δρούσαν πυρετωδώς σε κάθε τομέα». *Sedjalah Pergerakan Kebangsaan Indonesia* [Ιστορία του Ινδονησιακού Εθνικιστικού Κινήματος], σ. 5.

22. Θα μπορούσε ίσως κανείς να πει ότι αυτές οι επαναστάσεις ήταν, για τους Ευρωπαίους, τα πρώτα πραγματικά σημαντικά πολιτικά γεγονότα που συνέβησαν ποτέ στην άλλη μεριά του Ατλαντικού.

23. Εν τούτοις, το ιστορικό βάθος δεν είναι απερίοριστο. Σε κάποιο σημείο τα αγγλικά χάνονται στα νορμανδικά γαλλικά και στα αγγλοσαξονικά· τα γαλλικά στα λατινικά και στα φράγκικα «γερμανικά»· και ούτω καθ' εξής. Θα έχουμε την ευκαιρία πιο κάτω να δούμε πόσο επιπλέον βάθος πεδίου κερδήθηκε.

24. *Metahistory*, σ. 140. Ο Χέγκελ, γεννημένος το 1770, ήταν ήδη στο τέλος της εφηβείας του όταν ξέσπασε η Επανάσταση,

ωστόσο το έργο του *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte* δεν εκδόθηκε παρά το 1837, έξι χρόνια μετά το θάνατό του.

25. White, *Metahistory*, σ. 159.

26. Jules Michelet, *Oeuvres Complètes*, XXI, σ. 268, στην εισαγωγή του 2ου τόμου («Jusqu'au 18e Brumaire») της ατελείωτης *Histoire du XIXe Siècle* του. Οφείλω αυτή την παραπομπή στο *Metahistory*, η μετάφραση όμως του White δεν είναι ικανοποιητική.

27. Παραβ. στο Roland Barthes (εκδ.), *Michelet par lui-même*, σ. 92. Ο τόμος του *Oeuvres Complètes* που περιλαμβάνει το παράθεμα δεν έχει ακόμα εκδοθεί.

28. Αντίθετα, σε ολόκληρο το Μεξικό υπάρχει μόνο ένα άγαλμα του Hernán Cortés. Αυτό το μνημείο, που το είχαν παραχωώσει σε μια γωνιά στην Πόλη του Μεξικού, το ξανάστησε στο τέλος του 1970 το απεχθές καθεστώς του José López Portillo.

29. Αναμφίβολα επείδη για μεγάλη περίοδο της ζωής του υπέφερε κάτω από παλινδροβόμενες ή επίπλαστες νομιότητες. Η συγκινητική αφοσίωσή του στο 1789 και στη Γαλλία φάνηκε από την άρνησή του να δώσει όρκο αφοσίωσης στον Ναπολέοντα. Όταν τον απομάκρυναν αιφνιδιαστικά από τη θέση του ως Εθνικού Αρχαιοφύλακα, έζησε στη φτώχεια μέχρι το θάνατό του το 1874 – αρκετά αργά για να προστάσει να δει την πτώση του αγύρτη και την αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών.

30. Ο Ρενάν γεννήθηκε το 1823, είκοσι πέντε χρόνια μετά από τον Μισελέ και πέρασε μεγάλο διάστημα της νεότητάς του κάτω από το κυνικό καθεστώς του επισήμου εθνικισμού που εξεδίωξε τον Μισελέ.

31. Δυστυχώς, έτσι τους θεώρησα το 1983.

32. Βλέπε του ίδιου, *Love and Death in the American Novel*, σ. 192. Ο Fiedler ερμηνεύει αυτή τη σχέση με ψυχολογικούς όρους και ανιστορικό τρόπο. Σύμφωνα με την άποψή του, επρόκειτο για μια στιγμή όπου το αμερικανικό μυθιστόρημα απέτυχε να διαπραγματευτεί τον ενήλικο ετεροφυλόφιλο έρωτα και τις εμμονές του στο θάνατο, την αμαρτία και τον αβίο ομοερωτισμό. Υποπτεύομαι ότι δεν πρόκειται για έναν εθνικό ερωτισμό, αλλά μάλλον για έναν εθνικισμό με τη μορφή του ερωτισμού. Οι δεσμοί μεταξύ ανδρών στην προτεσταντική κοινωνία, στην οποία ανέκαθεν απαγορεύονταν αυστηρά οι επιμειξίες, παραλληλίζονται με την «ιερή» αγάπη μεταξύ άνδρα-γυναίκας στην εθνικιστική μυθοπλασία της Λατινικής Αμερικής, όπου ο Καθολικισμός επέτρε-

ψε την ανάπτυξη ενός μεγάλου πληθυσμού μεστίτισο. (Είναι χαρακτηριστικό ότι οι Άγγλοι δανείστηκαν τη λέξη «mestizo» από τα ισπανικά.)

33. Herman Melville, *Moby Dick*, σ. 71. Ο συγγραφέας πρέπει να απολάμβανε την τελευταία μοχθηρή φράση.

34. Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι η έκδοση του *Huckleberry Finn* προηγήθηκε μόλις μερικούς μήνες της επαναφοράς του «Αγίου Βαρθολομαίου» στη μνήμη από τον Ρενάν.

35. Ο νεολογισμός «γενοκτονία» γι' αυτές τις στιγμές της αποκαλύψης είναι αρκετά πρόσφατη επινόηση.

Τίτλος πρωτοτύπου: MARTHA C. NUSSBAUM
with Respondents
For Love of Country:
Debating the Limits of Patriotism

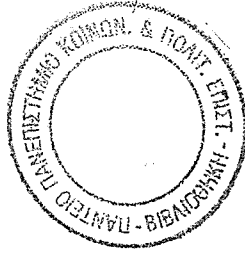
Πρώτη έκδοση: 1996
Copyright © 1996, Martha C. Nussbaum και Joshua Cohen
All rights reserved

MARTHA C. NUSSBAUM
κ.ά.

ΥΠΕΡ ΠΑΤΡΙΔΟΣ

Πατριωτισμός ή κοσμοπολιτισμός;

Μετάφραση:
ΑΛΙΚΗ ΤΣΟΥΣΟΡΟΥ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΜΥΣΤΑΚΑΣ

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ – ΚΡΙΤΙΚΗ

MARTHA C. NUSSBAUM: Υπέρ πατρίδος
Πατριωτισμός ή κοσμοπολιτισμός;

© Για την ελληνική γλώσσα, κατόπιν συμφωνίας με τον εκδοτικό οίκο
Beacon Press, Βοστώνη, εκδόσεις SCRIPTA
Ασκληπιδίου 10, Αθήνα 106 80, τηλ.: 3616528, fax: 3616529

ISBN 960-7909-16-X

ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA
ΑΘΗΝΑ 1999

Judith Butler

Η ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ

Ας σκεφτούμε ότι μπορεί να είναι λάθος να δηλώνει κανείς τους δεσμούς του διακηρύσσοντας μια σειρά προτεραιοτήτων: Είμαι πρώτα Χ και μετά Ψ. Ίσως γιατί η ιεράρχηση τέτοιων ταυτοτήτων αποτελεί ακριβώς ένα πρόβλημα το οποίο προκύπτει από μια σύζηση για την πολιτισμική ποικιλία η οποία δεν γνωρίζει ακόμη πώς να συσχετίσει τους απριθμώμενους όρους. Θα ήταν μεγάλη παρηγοριά, υποθέτω, να τους υποχρεώσουμε όλους να ταυτισθούν με μια οικουμενική ηθική στάση πριν αναλάβουν τις ποικίλες ιδιότητες και τοπικιστικές υποθέσεις τους. Το πρόβλημα αναφέρεται, ωστόσο, όταν η σημασία του «οικουμενικού» αποδεικνύεται ότι έχει μια πολιτισμική ποικιλία, και ότι οι ιδιαίτερες πολιτισμικές διατυπώσεις της οικουμενικότητας απεργάζονται τη διεκδικησή της για ένα υπερπολιτισμικό καθεστώς.

Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν θα έπρεπε να υπάρχει καμιά αναφορά στην οικουμενικότητα, ότι έχει γίνει, για μας, κάτι το αδύνατο — αντιθέτως. Σημαίνει μόνο ότι υπάρχουν οι πολιτισμικές προϋποθέσεις για την άρθρωση της οικουμενικότητας οι οποίες δεν είναι πάντοτε ίδιες, και ότι ο όρος αποκτά τη σημασία του για εμάς ακριβώς μέσω αυτών των πολιτισμικών προϋποθέσεων πολύ λιγότερο από ό,τι μέσω των οικουμενικών. Αυτό αποτελεί ένα παράδοξο το οποίο θα πρέπει να λάβει υπόψη της κάθε προσπάθεια για να υιοθετηθεί μια οικουμενική στάση. Γιατί μπορεί σε έναν πολιτισμό μια σειρά δικαιωμάτων να θεωρούνται καθολικώς αποδεκτά, και σε έναν άλλο αυτά τα ίδια ακριβώς δικαιώματα να δείχνουν τα όρια στη δυνατότητα της παγκοσμιοποίησης — μ' άλλα λόγια: «Αν παράσχουμε σε αυτούς τους ανθρώπους εκείνα τα δικαιώματα θα υποσκάψουμε τα θεμέλια του οικουμενικού όπως το γνωρίζουμε». Σ' εμένα αυτό έχει καταστεί ιδιαιτέρως σαφές στον χώρο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των ομοφυλοφι-

λων, όπου η οικουμενικότητα αποτελεί όρο αμφισβητούμενο, και όπου οι διάφοροι πολιτισμοί και η επικρατούσα τάση των διαφόρων ομάδων για τα ανθρώπινα δικαιώματα εκφράζουν αμφιβολίες για το κατά πόσον οι λεσβίες και οι ομοφυλόφιλοι θα έπρεπε να συμπεριλαμβάνονται κανονικά στον όρο «άνθρωπος» και αν τα υποτιθέμενα δικαιώματά τους ταυρίζουν με τις υπάρχουσες συμβάσεις οι οποίες διέπουν την οπτική των θεωρουμένων οικουμενικών δικαιωμάτων.

Σκεφθείτε ότι το να ισχυρισθεί κανείς ότι υπάρχουν συμβάσεις οι οποίες διέπουν το πεδίο των θεωρουμένων οικουμενικών δικαιωμάτων δεν σημαίνει ότι ισχυρίζεται πως αυτό το πεδίο έχει αποφασισθεί άπαξ δια παντός. Στην πραγματικότητα, ίσως το οικουμενικό να έχει διατυπωθεί μόνο εν μέρει, και να μη γνωρίζουμε ακόμη τι μορφές μπορεί να πάρει. Ο τυχαίος πολιτισμικός χαρακτήρας των υπαρχουσών συμφωνιών οι οποίες ρυθμίζουν τη σκοπιά της οικουμενικότητας, δεν αρνείται τη χρησιμότητα ή τη σημασία του όρου οικουμενικός. Σημαίνει απλώς ότι η διεκδικησή της οικουμενικότητας δεν έχει διατυπωθεί ακόμη πλήρως και οριστικώς και ότι απομένει να δούμε αν και πώς θα διατυπωθεί περαιτέρω. Όντως, είναι ίσως από πολιτική άποψη πολύ σημαντικό να ισχυρισθούμε ότι μια δεδομένη σειρά δικαιωμάτων εξακολουθούν να είναι οικουμενικά και όταν ακόμη οι υπάρχουσες συμβάσεις οι οποίες ρυθμίζουν το πεδίο της οικουμενικότητας αποκλείουν ακριβώς μια τέτοια διεκδίκηση. Μια τέτοια διεκδίκηση επιτελεί σαφώς τον κίνδυνο να προκαλέσει μια ριζική αναδιατύπωση της ίδιας της οικουμενικότητας. Το κατά πόσον η διεκδίκηση είναι εξωφρενική, προκλητική, ή αποτελεσματική, εξαρτάται από τη συλλογική δύναμη με την οποία εκφέρεται, από τις θεσμικές συνθήκες της παρουσίας και της υποδοχής της, και τις απρόβλεπτες και τυχαίες εν ενεργεία πολιτικές δυνάμεις. Αλλά η αβεβαιότητα της επιτυχίας δεν αποτελεί αρκετό λόγο για να μας αναχαιτίσει από την προβολή της διεκδίκησης.

Η Mari Matsuda έχει πρόσφατα υποστηρίξει ότι ο λόγος του μίσους —και ιδιαιτέρως, ο λόγος που εξευτελίζει φυλετικά— θα έπρεπε να θεωρείται προστατευμένος λόγος ακριβώς επειδή στέλνει

ένα μήνυμα φυλετικής κατωτερότητας, και ότι το μήνυμα αυτό έχει αποκρουσθεί από τους καθολικώς αποδεκτούς νομικούς κώδικες.¹ Αφήνοντας κατά μέρος το παρόν το κατά πόσον ο λόγος του μίσους θα έπρεπε να είναι απροστάτευτος για αυτόν ακριβώς το λόγο, το επιχείρημα εγείρει άλλου είδους ερωτήσεις. Η άποψη της Matsuda απλώς απομονώνει τα είδη της γλώσσας τα οποία δεν θα έπρεπε να αποτελούν μέρος του δημόσιου λόγου, ή είναι και αυτή μια κανονιστική θέση σχετικά με το ποια θα πρέπει να είναι τα θετικά όρια της νόμιμης γλώσσας — δηλαδή, της γλώσσας που θα περιορίζεται από υπάρχουσες έννοιες οικουμενικότητας.² Πώς θα μπορούσαμε να συμφιλιώσουμε μια τέτοια αντίληψη με εκείνην του Etienne Balibar, για παράδειγμα, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο ρατσισμός προδίδει τις τρέχουσες έννοιές μας για την οικουμενικότητα;³ Πώς θα μπορούσαμε να συνεχίσουμε να επιμένουμε για εκτενέστερες αναδιατυπώσεις της οικουμενικότητας, αν αναλάβουμε την υποχρέωση να εκτιμάμε μόνο τις προσωρινές και τοπικιστικές παραλλαγές της οικουμενικότητας τις ενσωματωμένες στο τρέχον διεθνές δίκαιο; Είναι σαφές, ότι τέτοια προηγούμενα είναι ιδιαίτερως χρήσιμα για την πολιτική επιχειρηματολογία σε διεθνές περιβάλλον, αλλά θα ήταν λάθος να σκεφθούμε ότι τέτοιες συμβατικές διατυπώσεις εξαντλούν τις δυνατότητες αυτού που θα μπορούσε να σημαίνει ο όρος «οικουμενικό». Πρέπει άραγε να αναμένουμε πως θα γνωρίζουμε εκ των προτέρων τη σημασία που αποδίδεται στην εκφορά της οικουμενικότητας, ή μήπως αυτή η εκφορά αποτελεί ευκαιρία για μια σημασία που δεν πρέπει να τη γνωρίζουμε από πριν ούτε πλήρως ούτε συγκεκριμένα;

Αν τα μέτρα της οικουμενικότητας έχουν διατυπωθεί ιστορικά, τότε θα φαινόταν ίσως ότι το να αποκαλύψει κανείς τον τοπικιστικό και αποκλειστικό χαρακτήρα μιας δεδομένης ιστορικής διατύπωσης της οικουμενικότητας αποτελεί μέρος του σχεδίου για τη διεύρυνση και την ουσιαστική απόδοση της ίδιας της έννοιάς της. Η εκφορά «ο λόγος ο οποίος αμφισβητεί τις τρέχουσες σταθερές που δέπουν την παγκόσμια επέκταση της παροχής πολιτικών δικαιωμάτων» χαρακτηρίζει αναμφιβόλως τον ρατσισ-

στικό λόγο. Αλλά υπάρχουν και άλλα είδη λόγου τα οποία συνιστούν αξιόλογες αμφισβητήσεις, καίριες για τη διαρκώς εξελισσόμενη εκπόνηση της ίδιας της έννοιας της οικουμενικότητας, τις οποίες θα ήταν σφάλμα να τις αποκλείσουμε. Ένα παράδειγμα από αυτές τις αμφισβητήσεις αποτελεί η κατάσταση στην οποία τα υποκείμενα που έχουν αποκλεισθεί από την παροχή πολιτικών δικαιωμάτων λόγω των υπάρχουσών συνθηκών (συμπεριλαμβανομένων και των συνθηκών ρατσιστικού χαρακτήρα), οι οποίες ρυθμίζουν τον περιοριστικό ορισμό της οικουμενικότητας, παίρνουν τη γλώσσα της πολιτικής συμμετοχής και αρχίζουν μια «επιτελεστική αντίφαση»: με τον ισχυρισμό ότι καλύπτονται από αυτή την οικουμενικότητα, αποκαλύπτουν από εκεί και πέρα, τον αντιφατικό χαρακτήρα των προηγούμενων συμβατικών διατυπώσεων της οικουμενικότητας.

Αυτό το είδος λόγου εμφανίζεται κατ' αρχάς αδύναμο ή αντιφατικό, αλλά αποτελεί έναν τρόπο να αποκαλυφθούν τα όρια των τρεχουσών εννοιών οικουμενικότητας, και συνιστά μια πρόκληση για τις υπάρχουσες σταθερές έτσι ώστε να αναθεωρηθούν προσλαμβάνοντας ευρύτερες και περιεκτικότερες μορφές. Κατ' αυτή την έννοια, το να μπορεί κανείς να εκφέρει την επιτελεστική αντίφαση δεν αποτελεί ουδόλως εγχείρημα προσωπικής ή της. Αντίθετα, η αντίφαση αυτή είναι αποφασιστική για τη συνεχιζόμενη αναθεώρηση και για τη διατύπωση των ιστορικών σταθερών της οικουμενικότητας, που είναι κατάλληλες για τη μελλοντική δραστηριότητα της ίδιας της δημοκρατίας. Το να ισχυρισθεί κανείς ότι η οικουμενικότητα δεν έχει διατυπωθεί ακόμη, είναι σαν να επιμένει, ότι αυτό το «όχι ακόμη» είναι κατάλληλο για την κατανόηση της ίδιας της οικουμενικότητας: αυτό το κομμάτι του οικουμενικού το οποίο παραμένει «απραγματοποίητο», είναι και αυτό που το αποτελεί στην ουσία. Το οικουμενικό αρχίζει να διατυπώνεται, ακριβώς μέσω των αμφισβητήσεων της υπάρχουσας διατύπωσής του. Αυτές οι αμφισβητήσεις αναφύονται εκεί όπου κάποιοι δεν καλύπτονται από τον ορισμό της οικουμενικότητας, και δεν έχουν το δικαίωμα να καταλαμβάνουν τη θέση του «υποκειμένου», αλλά παρ' όλα αυτά απαιτούν η

οικουμενικότητα καθεαυτήν να τους συμπεριλάβει. Το αποκλεισμένο, κατ' αυτή την έννοια, συνιστά το καινούργιο, απρόβλεπτο όριο της οικουμενικότητας. Και το οικουμενικό, μακριά από του να συμπίπτει με τον συμβατικό ορισμό του, αναδύεται ως ένα ζητούμενο και ανοιχτό ιδεώδες το οποίο δεν έχει επαρκώς ενσωματωθεί σε κανένα δεδομένο σύστημα νομικών συμβάσεων.⁴ Αν οι υπάρχουσες και αποδεκτές συμβάσεις της οικουμενικότητας περιορίζουν τον χώρο της δυνατότητας γλωσσικής έκφρασης, αυτός ο περιορισμός δημιουργεί τη δυνατότητα γλωσσικής έκφρασης, θέτοντας ένα όριο ανάμεσα στη δυνατότητα γλωσσικής έκφρασης και την απουσία της.

Το όριο το οποίο δημιουργεί τη δυνατότητα γλωσσικής έκφρασης μέσω του αποκλεισμού ορισμένων μορφών λόγου, καθίσταται ένα εγχείρημα λογοκρισίας η οποία ασκείται μέσω του ίδιου του αιτήματος της οικουμενικότητας. Δεν κωδικοποιεί άραγε το κάθε αίτημα οικουμενικότητας ως αίτημα υπαρκτό και δεδομένο, τις εξαίρέσεις με βάση τις οποίες αυτό το ίδιο προχωρεί; Σε αυτή την περίπτωση και μέσω αυτής της στρατηγικής της επανάστασης σε καθιερωμένες συμβάσεις οικουμενικότητας, δεν ανακόπτουμε υποσυνείδητα τη διαδικασία της οικουμενοποίησης μέσα στα όρια της καθιερωμένης σύμβασης, θεωρώντας φυσικές τις εξαίρέσεις, και προλαμβάνοντας την κάθε δυνατότητα ριζοσπαστικοποίησής της; Η οικουμενικότητα μπορεί να διατυπωθεί μόνο ως αντίδραση σε μια πρόκληση από (το ίδιο της) το εξωτερικό. Τι είναι αυτό που συνιστά μια κοινότητα έτσι ώστε να μπορεί να θεωρηθεί νόμιμη κοινότητα η οποία θα συζητήσει και θα συμφωνήσει επ' αυτής της οικουμενικότητας; Αν αυτή ακριβώς η κοινότητα συνίσταται διαμέσου ρατσιστικών αποκλεισμών, πώς θα της εμπιστευθούμε τη συζήτηση για το ζήτημα του ρατσιστικού λόγου;

Ο ανωτέρω ορισμός της οικουμενικότητας διακρίνεται από μια εξιδανικευμένη προϋπόθεση κοινής αποδοχής, η οποία κατά κάποιον τρόπο υπάρχει ήδη. Η οικουμενικότητα η οποία πρόκειται να διατυπωθεί στο μέλλον θα μπορούσε να περιφρονεί ή να συγχέει τις υπάρχουσες συμβάσεις οι οποίες ορίζουν τις προσδο-

κίες της φαντασίας μας. Το τελευταίο αυτό στοιχείο είναι κάτι διαφορετικό από την εξιδανίκευση η οποία γίνεται πριν ή μετά από τις συμβάσεις (Habermas), και η οποία θεωρείται ότι υπάρχει πάντοτε, ή ως μια εξιδανίκευση ήδη ενσωματωμένη στο δεδομένο διεθνές δίκαιο (Matsuda) — μια θέση η οποία εξισώνει τις παρούσες με τις μελλοντικές επιτεύξεις. Δεν έχουμε φθάσει ακόμη στη μελλοντική διατύπωση της οικουμενικότητας, και δεν έχουμε ακόμη κάποια έτοιμη αντίληψη γι' αυτήν. Οι διατυπώσεις αυτής της έννοιας, όταν θα φθάσουμε σε αυτήν, θα αποτελούν απλώς τη συνέπεια της αμφισβήτησης της έννοιας της οικουμενικότητας ως προς αυτά που θεωρούνται τα σημερινά όριά της.

Η έννοια της «κοινής αποδοχής» την οποία προϋποθέτουν και οι δύο πρώτες απόψεις, αποδεικνύεται μια παμπάλαια διαμάχη, η οποία δραχνοκυκλώνει το κατ' ανάγκην δύσκολο εγχείρημα της πλαστογράφησης της μίας οικουμενικής αποδοχής από τους διάφορους χώρους πολιτισμού, για να δανειστώ τον τίτλο και τη φράση του Homi Bhabha, και τη δύσκολη πρακτική της μετάφρασης μεταξύ των διαφόρων γλωσσών στις οποίες η οικουμενικότητα εμφανίζεται με ποικίλες και ανταγωνιστικές μορφές.⁵ Το εγχείρημα της πολιτισμικής μετάφρασης καθίσταται αναγκαίο, ακριβώς λόγω της επιτελεστικής αντίφρασης η οποία υπάρχει όταν κάποιος χωρίς εξουσία λόγου, εμφανίζεται ως φορέας οικουμενικότητας. Ή ίσως, για να το πω πιο σωστά, η διεύρυνση της οικουμενικότητας μέσω της μετάφρασης συμβαίνει όταν κάποιος ο οποίος έχει αποκλεισθεί από το οικουμενικό, και ωστόσο παρ' όλα αυτά ανήκει σε αυτό, μιλά από μια διχασμένη θέση, έχοντας και συγχρόνως μη έχοντας εξουσία (αυτά συμβαίνουν όταν ορίζει κανείς καθαρά ένα «χώρο αγγελίας»). Μια τέτοια μετάφραση δεν αποτελεί απλώς την είσοδο του μη έχοντος εξουσία στη σφαίρα του έχοντος, όπου ο πρώτος όρος απλώς αλλάζει το καθεστώς του και ο δεύτερος απλώς κάνει χώρο για όλα όσα έχει ως τώρα αποτύχει να συμπεριλάβει. Αν ο κανόνας εκφέρεται μέσω της απόκλισης του ομιλητή, του οποίου ο λόγος θέτει το ζήτημα της ίδρυσης του ίδιου του οικουμενικού, τότε η μετάφρα-

ση σε τέτοιες περιπτώσεις θα πρέπει να είναι κάτι περισσότερο και κάτι διαφορετικό από μια αφομοίωση στον υπάρχοντα κανόνα. Το είδος της μετάφρασης το οποίο αποκαλύπτει τη διαφορετικότητα μέσα στον κανόνα, (μια διαφορετικότητα χωρίς την οποία ο κανόνας δεν θα υπέθετε και δεν θα «γνώριζε» τα όριά του), αποκαλύπτει την αποτυχία του κανόνα να ασκήσει την οικουμενική εξάπλωση την οποία εκπροσωπεί, αποκαλύπτει τι μπορούμε να υπογραμμίσουμε ως αμφισβήτση του κανόνα.

Η αποτυχία του κανόνα αποκαλύπτεται από την επιτελεστική αντίφαση η οποία υπάρχει, όταν κάποιος μιλά εξ ονόματος της οικουμενικότητας, ακόμη και αν το όνομά της δεν έχει ακόμη αποφασισθεί ότι θα δηλώνει αυτό το οποίο παρ' όλα αυτά υποδηλώνει διά του ονόματος αυτού, τόσο ώστε να μιλά «μέσα» από αυτό ούτως ή άλλως. Μια τέτοια διπλή ομιλία αποτελεί ακριβώς τον χρονοχάρτη του μέλλοντος της οικουμενικότητας, και το μέλλον του εγγειφήματος της μετάφρασής της παραμένει απρόβλεπτο. Η σύγχρονη σκηνή της πολιτισμικής μετάφρασης αναδύεται υπό την προϋπόθεση ότι η έκφραση δεν έχει την ίδια σημασία παντού, ότι ο προφορικός λόγος έχει πραγματικά αποβεί πεδίο συγκρούσεων (σε τέτοιο βαθμό, πράγματι, που ζητάμε να κληρώσουμε το λόγο για να βρούμε, τελικά, και να «σταθεροποιήσουμε» τη σημασία του και να εξομαλύνουμε τις συγκρούσεις τις οποίες δημιουργεί). Η μετάφραση η οποία διεξάγεται σε αυτό το πεδίο συγκρούσεων είναι τέτοια, που η προτεινόμενη σημασία της οικουμενικότητας δεν καθορίζει την «τελική» ερμηνεία της περισσότερο από αυτήν που δέχεται, και έτσι δεν μπορεί να προκύψει καμιά τελική επιδίκαση των συγκρουόμενων θέσεων. Χωρίς αυτή την τελική κρίση, παραμένει το ερμηνευτικό δίλημμα, και αυτό ακριβώς το ερμηνευτικό δίλημμα αποτελεί το δυναμικό σημείο της αναδυόμενης δημοκρατικής πρακτικής.

Επομένως, δεν έχει και τόση σημασία να φανταζόμαστε τη σκηνή του πολιτισμού ως έναν χώρο, όπου κάποιος μπορεί να εισέλθει και να βρει τα υπδείγματα των πειστηρίων που δείχνουν την τηρούμενη πίστη στην ήδη καθιερωμένη έννοια της οικουμενικότητας. Αν κάποιος επρόκειτο να μπει σε διάφορους χώρους

πολιτισμού και να βρει παραδείγματα οικουμενικών πολιτών, θα συνήγαγε από όλα αυτά τα διάφορα παραδείγματα το ίδιο και απαράλλαχτο μάθημα, την ίδια οικουμενική άποψη. Αλλά η σχέση μεταξύ πολιτισμού και οικουμενικότητας έχει άραγε εκφραστεί σωστά, όπως εκείνη της ηθικής ρήσης και του παραδείγματος που την εξηγεί; Σε τέτοιες περιπτώσεις, τα παραδείγματα βρίσκονται σε σχέση εξάρτησης προς το οικουμενικό, και δείχνουν όλα το οικουμενικό κατά τον ίδιο τρόπο. Η μελλοντική διατύπωση του οικουμενικού, ωστόσο, μπορεί να υπάρξει μόνο αν βρούμε τρόπους να πετύχουμε την πολιτισμική μετάφραση ανάμεσα στα πολιτιστικά παραδείγματα, για να δούμε, ποιες παραλλαγές οικουμενικότητας προτείνονται, σε ποιες απαγορεύσεις βασίζονται, και πώς η εισαγωγή των αποκλεισμένων στο χώρο του οικουμενικού απαιτεί μια ριζοσπαστική αναμόρφωση της σκέψης μας για την οικουμενικότητα. Όταν υπάρχουν αντικρουόμενες διεδικήσεις σχετικά με την οικουμενικότητα, φαίνεται επιτακτικό να υποθέσουμε ότι οι υπό συζήτηση πολιτισμικές στιγμές δεν αποτελούν παράδειγμα μια ετοιμοπαράδοτης οικουμενικότητας. Η διεδικήσή της αποτελεί μέρος της συνεχιζόμενης πολιτισμικής διατύπωσης της, και η πολύπλοκη διαδικασία της γνώσης του τρόπου με τον οποίο θα εκληφθεί αυτή η διεδικήση, δεν είναι κάτι το οποίο μπορεί ο οποιοσδήποτε από εμάς να το κάνει έξω από το χώρο όπου εκτυλίσσεται η δύσκολη υπόθεση της πολιτισμικής μετάφρασης. Δεν θα πρόκειται για μια μετάφραση εύκολη κατά την οποία ανάγουμε κάθε πολιτισμική έκφραση σε μια προϋποτιθέμενη οικουμενικότητα, ούτε για την απαρίθμηση απόλυτων ιδιαιτεροτήτων μεταξύ των οποίων είναι αδύνατη η επι κοινοβία.

Οι κίνδυνοι που ελλοχεύουν είναι ότι η μετάφραση θα καταστεί επίβουλη μιας οικουμενικής διεδικήσεως σε έναν πολιτισμό που αντιστέκεται σε αυτήν, ή ότι εκείνοι οι οποίοι υπερασπίζονται την οικουμενικότητα θα απαλύνουν την πρόκληση την οποία εγείρει η διαφορετικότητα, επικαλούμενοι αυτήν ακριβώς την πολιτισμική διεδικήση ως παράδειγμα της ιδίας της γενεσιουργού οικουμενικότητας, που ενισχύει την άποψη ότι μια τέτοια οικουμενι-

χότητα έχει ήδη επιτευχθεί. Τι είδους πολιτιστική επιβολή είναι αυτή που ισχυρίζεται ότι σε κάθε πολιτισμό μπορούμε να βρούμε έναν καντιανό; Γιατί ενώ μπορεί να υπάρχει κάτι ως παγκόσμια αναφορά στην ηθική σκέψη ή ακόμη και ως διέξοδος σε μια εκδοχή της οικουμενικότητας, το συγκεκριμένο πολιτιστικό έργο που πρέπει να γίνει εμποδίζεται όταν ισχυρισθούμε ότι στον Καντ έχουμε όλα όσα θα θέλαμε να γνωρίζουμε σχετικά με τον τρόπο που δουλεύει η ηθική λογική σκέψη σε διαφορετικά πολιτιστικά περιβάλλοντα.

Το σημαντικό εγχείρημα λοιπόν, το οποίο μας θέτει η πολιτισμική διαφορά, είναι η διατύπωση της καθολικότητας μέσω του δύσκολου έργου της μετάφρασης. Με αυτή την προσπάθεια επιζητείται ο μετασχηματισμός των ιδιών των όρων έτσι ώστε ο ένας να αντικαθιστά τον άλλο, και η κίνηση αυτού του από-βλεπτου μετασχηματισμού καθιερώνει την οικουμενικότητα ως κάτι το οποίο πρόκειται να επιτευχθεί στο μέλλον και το οποίο, για να αντισταθεί στον τοπικισμό, δεν θα επιτευχθεί ίσως ποτέ πλήρως και οριστικώς.

Richard Falk ΑΝΑΘΕΩΡΩΝΤΑΣ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟΠΟΛΙΤΙΣΜΟ

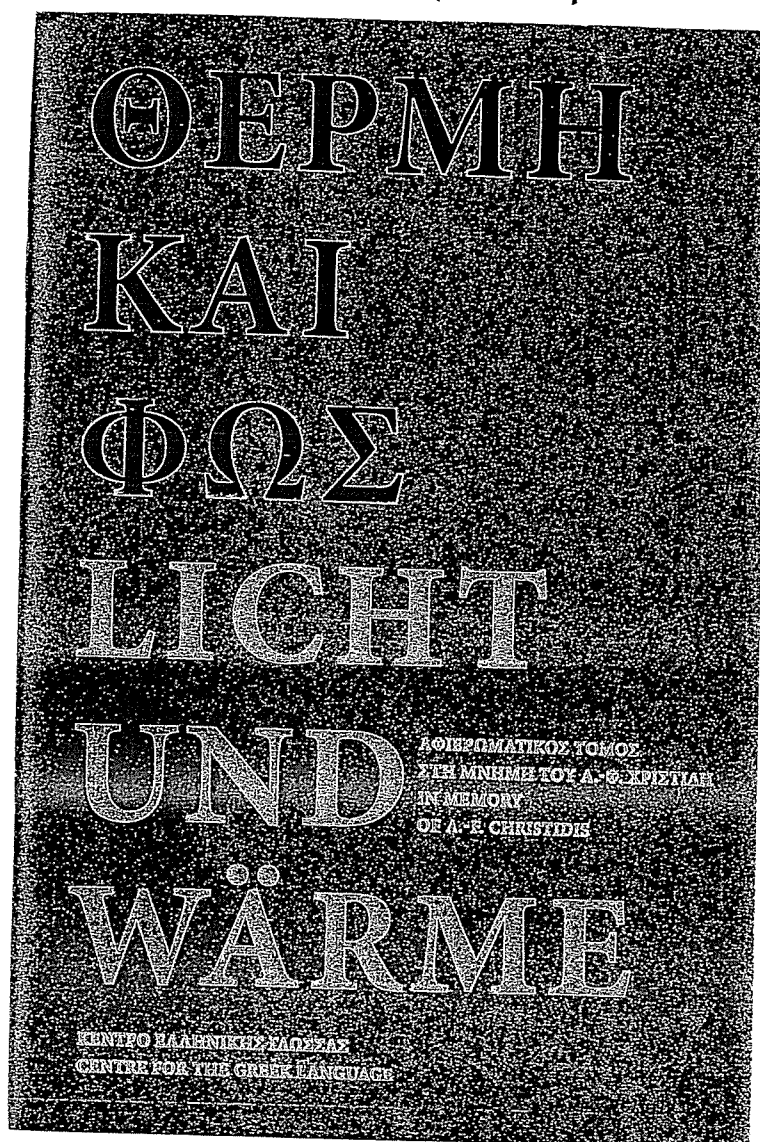
Η πρωτοβουλία της Martha Nussbaum, με δεξιοτεχνική δόμηση και ισχυρά επιχειρήματα, προκαλεί την πολιτική φαντασία στην κατάλληλη ιστορική στιγμή, να υπερβεί τον τυφλό ρεαλισμό των σύγχρονων πατριωτικών αντιλήψεων του νομμόφορα πολίτη και του κυρίαρχου κράτους, οι οποίες συσχετίζουν το πολιτικό καθήκον και την ταυτότητα με τα γεωγραφικά σύνορα. Μια πρόσφατη εθνικιστική αντίδραση στην κριτική των αντιλήψεων αυτών για τη στενότητά τους, και για τη στενωμαλιά της πατριωτικής προσέγγισης εν γένει, είναι, για όσους βρίσκονται συνδεδεμένοι και προσκολλημένοι στην πατριωτική πλευρά της συζήτησης, να επεκτείνουν την ηθική τους συνείδηση στην ευρύτερη πραγματικότητα της ανθρωπότητας, ενσωματώνοντας τα «ανθρώπινα δικαιώματα» στις ηθικές τους πεποιθήσεις. Οι οπαδοί του κοσμοπολιτισμού υποδέχονται θετικά αυτή τη στάση η οποία βρίσκεται πέρα από τις αποκλειστικότητες του εθνικισμού και του κρατισμού, αλλά βρίσκουν ότι αυτού του είδους η έκφραση αλληλεγγύης προς την ανθρωπότητα ως σύνολο, είναι πολύ περιφειιακή για να μπορέσει να πετύχει τη σωστή επανατοπότηση του ηθικού προσανατολισμού.

Παρά το γεγονός ότι συμμερίζομαι το βασικό όραμα της Nussbaum, με ενοχλεί το γεγονός μιας υποδηλούμενης ενθάρρυνσης που διαφαίνεται στο κείμενό της, προς την πώλωση μεταξύ εθνικής και κοσμοπολιτικής συνείδησης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, δημιουργείται μια συζήτηση, η οποία αναπόφευκτα παραβλέπει την πρωτοτυπία των πολιτικών μας πραγμάτων προς τα τέλη του εικοστού αιώνα — μια πρωτοτυπία που καθιστά και τους δύο πόλους προβληματικούς.

Ο πατριωτικός πόλος αντανακλά την πραγματικότητα του κυρίαρχου κράτους ως οργανωτικής βάσης της διεθνούς κοινότητας. Η προτεραιότητα εδώ αποδίδεται φυσικά στην εθνική συ-

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ

Εθνική και γλωσσική κυριαρχία:
Θεωρίες του εθνικισμού και γλώσσα

190

Ανάτυπο / Ιούνιος 2008

Η επιστημονική αλήθεια ήταν –και είναι– πάντοτε το επώδυνο αποτύπωμα της κοινωνικοϊστορικής ζύμωσης και ο ειδικός που δεν κρατά ζωντανό –στην ιδεολογία και στην πρακτική του– αυτό τον ομφάλιο λώρο αποτελεί απλά μέλος ενός ιερατείου που εξαντλείται στην ακαδημαϊκή ορθότητα.

Χριστίδης 2004γ, 16-17

1. Εννοιολογικές αποσαφηνίσεις και προτεινόμενη προσέγγιση

Υπάρχει συχνά σύγχυση ανάμεσα στην έννοια «εθνικιστική ιδεολογία», που αφορά τις εξειδικευμένες μορφές που προσλαμβάνει κατά τόπους και περιόδους ο εθνικισμός, και την έννοια «θεωρία/ίες του εθνικισμού» που μελετούν ως γνωστικό αντικείμενο την εθνικιστική ιδεολογία και πολιτική (μαζί με τους ίδιους τους φορείς και προπαγανδιστές τους). Οι θεωρίες ενδιαφέρονται για τη διατύπωση γενικών ταξινομήσεων του εθνικιστικού φαινομένου, ενώ για την εθνικιστική ιδεολογία το έθνος αποτελεί κεφάλαιο πίστης. Σήμερα έθνος, εθνικισμός και ταυτότητες βρίσκονται στο επίκεντρο των ερευνών στις κοινωνικοπολιτικές επιστήμες (ιστορία, κοινωνιολογία, κοινωνική ανθρωπολογία, κοινωνική και πολιτική ψυχολογία, γλωσσολογία, μειονοτικές, μεταναστευτικές και διασπορικές σπουδές κ.ά.). Αν και σχεδόν όλοι οι κοινωνικοί επιστήμονες χρησιμοποιούν τον όρο *θεωρία* για τις πραγματείες τους, προτιμώ τον όρο *θεωρήσεις*,¹ μια που ο πρώτος δημιουργεί την αίσθηση ολοκληρωμένων θεωριών που ερμηνεύουν όλα τα εθνικά και εθνικιστικά φαινόμενα επί της γης, καθώς στηρίζονται σε ένα πεπερασμένο ερευνητικό αριθμό περιπτώσεων. Κατά κανόνα είναι μεγάλη η απόσταση που χωρίζει τις θεωρίες του εθνικισμού (και εκείνες που άσκησαν τη μεγαλύτερη επίδραση) από ιστορικές μονογραφίες και συγχρονικές μελέτες για πληθώρα συγκεκριμένων περιοχών ή ομάδων. Η πολιτική και κοινωνική θεωρία στη δική μου αντίληψη παραμένει κενή δραστικού περιεχομένου, όταν δεν βρίσκεται σε στενή διεπίδραση με τα συμβάντα –συγχρονικά και ιστορικά– και τα όποια ερευνητικά δεδομένα (πολιτικά, πολιτισμικά και γλωσσικά).

Μια περαιτέρω αποσαφήνιση ως προς τη χρήση του όρου *γλώσσα* κρίνεται αναγκαία. Στη γλωσσολογία οι όροι *γλώσσα*, *ιδίωμα*, *διάλεκτος*, *απολύμενη-κοινή* έχουν συγκεκριμένο περιεχόμενο και νόημα. Ένας χρήσιμος ορισμός της γλώσσας είναι αυτός του Clifford: «γλώσσα είναι η διεπίδραση ή/και ο αγώνας επιβολής μεταξύ περιφερειακών διαλέκτων, εξειδικευμένων (επαγγελματικών) γλωσσών, χαρακτηριστικών κοινοτοπιών, ο λόγος διαφόρων ηλικιακών ομάδων και ατόμων κ.ά.».² Όταν μιλάμε για γλώσσα και εθνικιστική ιδεολογία, εννοούμε τη θέση της γλώσσας στην προπαγάνδα ή τον λόγο της εθνικιστικής ιδεολογίας (τους επαναλαμβανόμενους κοινούς τρόπους και τόπους στις δοξασίες για το έθνος). Στις θεωρήσεις του εθνικισμού αφορά τη θέση, το ειδικό βάρος που κατέχει η γλώσσα στο σύστημα σκέψης τους. Όπως καίρια το έχει διατυπώσει ο Eric Hobsbawm, είναι άλλο πράγμα οι θεωρίες του εθνικιστικού φαινομένου να προσεγγίζουν την *επίσημη εθνική γλώσσα ως τεχνητή κατασκευή* (κατά κανόνα τυποποιώντας ένα ιδίωμα ανάμεσα σε πολλά)³ και εντελώς διαφορετικό η κάθε εθνικιστική ιδεολογία να θεωρεί τη γλώσσα ως «αρχέγονη βάση του εθνικού πολιτισμού» και «μήτρα του εθνικού πνεύματος».⁴

Μια άλλη έννοια που χρειάζεται μια κάποια αποσαφήνιση είναι η έννοια «διάλεκτος», η οποία χρησιμοποιούταν ελάχιστα πριν τα έθνη-κράτη κανοναρχίσουν επίσημους τυποποιημένους τρόπους ομιλίας και γραφής. Είναι όμως ως έννοια κρίσιμη για τη νομιμοποίηση της μιας επίσημης γλώσσας που επιτρέπει στους ομιλητές της να μην τη μιλούν με τον ίδιο τρόπο.⁵ Οι διαφορές ανάμεσα σε γλώσσες και διαλέκτους γίνονται πολιτικό διακύβευμα. Κυριαρχία μιας διαλέκτου σημαίνει πρώτιστα πολιτική κυριαρχία μιας περιοχής.⁶ «Το κράτος είναι η γλώσσα» συμπυκνώνει μια ιδέα που θα διατυπωθεί από τα μέσα του 18ου αιώνα.⁷ Όπως έχει κατ' επανάληψη λεχθεί, «γλώσσα είναι μια διάλεκτος που έχει πίσω της κράτος και στρατό». Οι άλλες καθομιλούμενες γλώσσες (εθνοτικές και ταξικές), που απέτυχαν στρατιωτικοπολι-

*Η έκδοση σέβεται και ακολουθεί την επιλογή του συγγραφέα, οι βιβλιογραφικές παραπομπές να μην εντάσσονται μέσα στο κείμενο.

1. Κατά τούτο ακολουθώ τον George Steiner, μεταφέροντας τη χρήση του όρου *θεωρήσεις* από το μεταφραστικό και λογοτεχνικό πεδίο στο πεδίο της πολιτικής θεωρίας (βλ. Steiner 2004).

2. Clifford 1998, όπως παραπέμπεται στο Kamusella 2001, 235.

3. Ενίοτε είναι και απόλυτα επινοημένες γλώσσες (σύγχρονη εβραϊκή).

4. Hobsbawm 1994, 80–81.

5. ό.π., 32–33.

6. Το πελοποννησιακό ιδίωμα κανοναρχεί την κοινή νέα ελληνική, ο αλβανικός Βορράς κυριαρχεί επί του Νότου και επομένως τα γκέκις επί της τόσκικης διαλέκτου.

7. «L'état c'est la langue», διατύπωση του Αβά Pluche στο *La Mécanique des langues et l'art de les enseigner* (1751· όπως παραπέμπεται στο Eco 1995α, 475–476).

τικά να επιβληθούν, παραμένουν στο περιθώριο και, καθώς αξιοδοτούνται από την κανοναρχούσα κυρίαρχη εθνική γλώσσα, υποβαθμίζονται υποτιμητικά σε «διαλέκτους».

«Οι γλωσσικές δράσεις είναι κατεξοχήν ταυτοτικές», σημειώνεται από τους Kott & Michonneau στο συναφές κεφάλαιο του Λεξικού τους, «Εθνη και Εθνικισμοί». ⁸ Στο μοτίβο αυτό θα αποπειραθώ να απομονώσω ανάμεσα στις ποικίλες θεωρητικές προσεγγίσεις τις ουσιώδεις διασυνδέσεις, τους κεντρικούς αρμούς που συναρθρώνουν δύο κατεξοχήν ανθρώπινες-κοινωνικές κατασκευές: τη γλώσσα και το έθνος-κράτος. Η επισκόπηση καλύπτει θεωρήσεις που επηρέασαν τους τρόπους σκέψης για τον εθνικισμό. Δεν αντιμετωπίζονται αντιθετικά αλλά ως εάν να εμπλουτίζουν την εργαλειοθήκη μας και να διευκολύνουν τη –μέσα από διαδοχικές προσεγγίσεις– κατανόησή μας της σχέσης γλώσσας-έθνους-εθνικισμού. Σημείο εκκίνησης, ιστορικοί σταθμοί στην όλη θεώρηση. Στη συνέχεια, στον βασικό κορμό εξετάζονται ορισμένοι κοινά αποδεκτοί τόποι όπως και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους ως προς τη μέθοδο και τις απολήξεις τους. Αντί συμπερασμάτων θα εκθέσω ορισμένες σύγχρονες απορίες για τις αντιθετικές και αντιφατικές χρήσεις γλώσσας και έθνους.

2. Ιστορικές συντεταγμένες: Μια σχηματική θεώρηση

Η γλώσσα δεν λειτούργησε εσαεί ως ενδείκτης της εθνικής ιδεολογίας. Είναι χρήσιμο να έχουμε σταθερά υπόψη μας ότι, ενώ στις αρχές του 19ου αιώνα υπήρχαν μόλις δέκα κράτη (τα περισσότερα στην Ευρώπη, αφού ολόκληρες ήπειροι ήταν κρατικά αδιαμόρφωτες), χρησιμοποιούνταν πολλές χιλιάδες γλώσσες, ιδιώματα, διάλεκτοι (όπως εκ των υστέρων ονοματίστηκαν και κατατάχθηκαν). Σήμερα πάνω από 200 έθνη-κράτη συμμετέχουν στον ΟΗΕ και μόλις ένα κλάσμα των γλωσσικών μορφών του 19ου αιώνα χρησιμοποιείται. Η έννοια «γλώσσα» όπως εμφανίζεται τόσο τετριμμένα φυσιολογική σε μας, δεν θα μπορούσε να είναι παρά μια επινοημένη βεβαιότητα που αναπτύχθηκε την εποχή διαμόρφωσης των εθνών-κρατών. Ο εθνικισμός φόρτισε τους όρους έθνος και γλώσσα με σημασίες που δεν είχαν πριν από τα τέλη του 18ου αιώνα. Οι άνθρωποι μπορεί από την αυγή της ιστορίας τους να επικοινωνούσαν με αμοιβαία ακατάληπτους τρόπους που διαφοροποιούνταν κατά τόπους και στην πορεία της ιστορίας διαμόρφωσαν ένα συνεχές υβριδιακών (όπως θα λέγαμε σήμερα) καθομιλούμενων καταστάσεων, αλλά αυτό δεν σημαίνει πως οι ίδιοι θεωρούσαν ότι μιλούσαν «μία γλώσσα». ⁹ Η μεσαιωνική Ευρώπη δεν ήταν τόπος όπου υπήρχαν επίσημες καθομιλούμενες γλώσσες. Και όταν ακόμη χρησιμοποιούνταν στη γραπτή τους μορφή, δεν ήταν, ούτε θεωρούνταν, γραμματικά και ορθογραφικά τυποποιημένες. Σε εποχές προαστικές, προβιομηχανικές (με 95–99% του πληθυσμού γεωργικό) ανάμεσα στα χωριά λειτουργούσε ένα επικοινωνιακό συνεχές στο οποίο δεν υπήρχαν γλωσσικά σύνορα. Η γραπτή επικοινωνία για ένα πανευρωπαϊκό δίκτυο λίγων λογίων, υψηλών κρατικών (αυλικών) λειτουργών, νομικών και θεολόγων ήταν η λατινική. Από την Αναγέννηση έως τη Γαλλική Επανάσταση η αυλική γλώσσα ήταν μέσο μετάβασης από την τοπική-αγροτική στην αστική κοινωνία. Με την έννοια αυτή, δεν υπήρχαν σωστοί ή λάθος τρόποι να γράφονται οι καθομιλούμενες.

Η δυτική Ευρώπη θα γνωρίσει από τον 15ο και κυρίως τον 16ο αιώνα μια πρώτη γλωσσολογική επανάσταση, με τη συγκρότηση της γραμματικής ορισμένων καθομιλούμενων γλωσσών. Ο Astrid von Busekist ¹⁰ διακρίνει τρεις ιστορικές φάσεις στην εξέλιξη της σχέσης εθνικισμού και γλώσσας. Αρχικά δεν είναι μάχιμος πολιτικός εθνικισμός αλλά «φιλολογικός εθνικισ-

8. Kott & Michonneau 2006, 210.

9. Βλ. Billig 1995, 30.

10. von Busekist 2005.

σμός», με επιμονή στην γλωσσική καθαρότητα του εθνικού λεξιλογίου, ή/και ευρύτερα «πολιτιστικός εθνικισμός». Διήρκεσε από τα τέλη του 18ου αιώνα έως τα μέσα του 19ου.¹¹ Ο γλωσσικός εθνικισμός απαιτεί τον έλεγχο ενός κράτους ή, τουλάχιστον, την επίσημη αναγνώριση της γλώσσας του (ιεροποίηση της κάθε γλώσσας χωρίς αποκλειστικότητες και αντιζηλίες).¹² Πρόκειται για εποχή εντατικής δραστηριοποίησης επαγγελματιών της γλώσσας (φιλόλογων, λεξικογράφων, μελετητών και συγγραφέων βιβλίων γραμματικής κ.ά.). Οι λόγιοι αυτοί είναι βαθύτατα προσκολλημένοι στην κουλτούρα της μιας γλώσσας και, συνακόλουθα, στην εθνική κοινότητα και «το εθνικό πνεύμα» ή την «εθνική ψυχή». Με κύρια περιοχή αναφοράς την Αυστροουγγρική αυτοκρατορία, ο Astrid von Busekist θα ισχυριστεί πως η ένταση της φιλολογικής και γλωσσολογικής παραγωγής σε όλη την Ευρώπη αντιστοιχούσε σε μια τριπλή τάση που εκδηλωνόταν με ποικίλους ρυθμούς σε συνάρτηση με την πολιτική συγκυρία: α. τη χειραφέτηση των «μικρών γλωσσών» (ουγγαρέζικα, τσέχικα, κροάτικα, σλοβάκικα), που αντικατέστησαν τα λατινικά ή τα γαλλικά στις αυτοκρατορίες· β. την αμφισβήτηση της αποκλειστικής θέσης των αυτοκρατορικών γλωσσών (λατινικών, γαλλικών, γερμανικών)· γ. τη σταδιακή κατάκτηση της πολιτικής και ιστορικής νομιμότητας. Προείχε η αναγνώριση της κάθε γλώσσας ως ισότιμης με την τότε επίσημη γλώσσα, κατόπιν η αποδοχή και ένταξή της σε κρατικά ιδρύματα (σχολεία, πανεπιστήμια, βουλή, δικαστήρια) και, τέλος, οι ίσες ευκαιρίες πρόσβασης χωρίς γλωσσικούς αποκλεισμούς σε ποικίλα επαγγέλματα.¹³

Η ριζική αλλαγή σε σχέση με τις γλώσσες πραγματοποιήθηκε το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα, όταν οι γλώσσες άρχισαν να ταυτίζονται όχι μόνο με έναν πολιτισμικό αλλά και με έναν πολιτικό χώρο (μετά από λιγότερο ή περισσότερο επίμονη διεκδίκηση). Η εθνική γλώσσα γίνεται και μέσο και αντικείμενο ισχύος, ενώ θεωρείται κεντρικός πυλώνας της εθνικής ταυτότητας αλλά όχι και αναγκάιος.¹⁴ Στη βόρεια και τη νότια Γαλλία σχεδόν κανείς δεν μιλούσε τη γαλλική γλώσσα –στο σύνολο της Γαλλίας χρησιμοποιόταν από λιγότερους από το 50% του πληθυσμού–, ενώ στην Ιταλία η γλωσσική ενότητα θα ξεκινήσει μετά το 1860, εποχή που μιλούσαν τα ιταλικά μόλις το 2% των Ιταλών.¹⁵ Η κατασκευή γλωσσών θα γίνει από πολύ νωρίς αντικείμενο ερευνητικών εργαστηρίων, τα οποία λαμβάνουν σε πολλές περιπτώσεις τη μορφή κρατικών θεσμών όπως οι Ακαδημίες, που στοχεύουν αργότερα στη βαθύτερη (διαταξική) και ευρύτερη γλωσσική τυποποίηση.¹⁶ Στο κλίμα αυτό λειτουργεί κατά κύματα από τον 19ο αιώνα και η γλωσσική εθνικοποίηση των επωνύμων και γεωγραφικών τοπωνυμίων σε μαζική κλίμακα. Αυτές οι πολιτικές καθαρότητας συνδέονται με μια αντίληψη έθνους και γλώσσας ως μιας ουσιοκρατικά οριζόμενης πεμπτουσίας.¹⁷ Οι αντιλήψεις αυτές θα οδηγήσουν συχνά σε έναν ανταγωνιστικό γλωσσολογικό εθνικισμό (ανταγωνιστικές ετυμολογικές πραγματείες, αναζήτηση ριζών, τυπολογίες, γλωσσικές οικογένειες, γέννη κ.ά.), όπου όλοι επιζητούν τη θεία έμπνευση της πρωταρχικής αρχέγονης γλώσσας.¹⁸ Οι απόπειρες αποκλειστικής οικειοποίησης αυτής της γλώσσας παρουσιάζουν σύμφωνα με τον Marc Crépon, τρία κοινά χαρακτηριστικά: η γλώσσα υποτίθεται πως έχει έναν και μόνο νόμιμο κληρονόμο· συστηματικά αποσιωπούνται οι ιδεολογικοί και κατασταλτικοί μηχανισμοί, δηλαδή ανθρώπινες κατασκευές εκείνων ακριβώς που φυσικοποίησαν τον δεσμό ανάμεσα σε γλώσσα και κοινότητα (σχολείο, αστυνομία-στρατός)· η μοναδική γλώσσα γίνεται ομοούσια με ένα μοναδικό πολιτισμό με τέτοιον τρόπο που, όταν θίγεται η μοναδικότητα, η ομοιογένεια, η καθαρότητα και η διαφορετικότητα στη γλώσσα, να θεωρείται απειλή για τον ίδιο τον πολιτισμό και ο φόβος να προκαλεί τις πιο

11. Η αντίληψη αυτή έλκει την προέλευσή της από τον 18ο αιώνα, με κύριους εκφραστές της τον Herder (η ψυχή του έθνους εγγράφεται στη γλώσσα του, αντανακλάται στο σώμα του) και είναι συστατικό στοιχείο του αίματος του) και τον Fichte (η διευρυμένη αποδεκτή ιδέα στη Γερμανία, κατά τα τέλη του 18ου–αρχές του 19ου, μιας μυστικιστικής γλώσσας που συγκροτεί ένα ιδιαίτερο δεσμό με τον Θεό). Ο Humboldt θα υπερασπιστεί τον γλωσσικό ντετερμινισμό με βάση τον οποίο μια γλώσσα προσδιορίζει μια κουλτούρα αλλά και τον πολιτισμικό σχετικισμό, ότι δηλαδή κάθε γλώσσα έχει τη δική της θεώρηση του κόσμου.

12. Βλ. και Hobsbawm ό.π., 156.

13. ό.π., 150–152.

14. Οι μελετητές των κοινωνικών επιστημών συχνά υποθέτουν πως οι ομιλητές της ίδιας γλώσσας πρέπει νομοτελειακά να επιζητούν τη δική τους πολιτική ταυτότητα. Όμως, όπως γνωρίζουμε, υπάρχουν και μονόγλωσσα κράτη και πολύγλωσσα, όπως υπάρχουν και ολόκληρες περιοχές –γεωγραφικές ζώνες– που μιλούν την ίδια γλώσσα (π.χ. τα ισπανικά) και έχουν την ίδια θρησκεία (π.χ. την καθολική), είναι όμως ξεχωριστά κράτη (Λατινική Αμερική).

15. Μέχρι το 1955 το 18% μιλούσε το επίσημο τοσκάνικο ιδίωμα, ενώ στο Κοινοβούλιο μιλούσαν τη γαλλική. Στην περίπτωση της Ιταλίας, σε αντίθεση με τη γαλλική και την αγγλική περίπτωση, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι δεν υπήρξε διασύνδεση μεταξύ γλωσσικής τυποποίησης και εθνικισμού. Είναι το βασικό επιχείρημα στο άρθρο του Stergios 2006.

16. Με μοντέλο την Γαλλική Ακαδημία (1635) η οποία θα καθιερώσει ένα λεξικό που θα κανοναρχεί το ορθό και το λάθος, υποκαθιστώντας τον ελληνολατινικό κανόνα, θα θεσμοθετηθούν ακαδημίες σε πολλά κράτη (Ισπανία 1694, Ρωσία 1783). Αλλά οι μονάρχες του Ancien Régime δεν ενδιαφέρονταν για τη γλώσσα των υπηκόων τους αλλά για τον εξορθολογισμό του αυτοκρατορικού κράτους, που απαιτούσε μια κάποια τυποποίηση της διοικητικής γλώσσας. Όμως δεν ήταν καθόλου αναγκαστική η σχέση γλώσσας–κράτους. Π.χ. η αδιαφορία τους αυτή εκδηλώθηκε όταν αποπειράθηκαν στην Αυστροουγγρική αυτοκρατορία να εγκαταλείψουν τα λατινικά, προκαλώντας την άμεση αντίδραση των Μαγυάρων αρχηγείων που ακύρωσαν συναφές διάταγμα (1790). Βλ. σχετικά Kott & Michonneau 2006.

17. Reicher & Hopkins 2001a, 222.

18. Ερμηνεύοντας τον μύθο της Βαβέλ, ο Eco (ό.π., 493) θα υποστηρίξει με τα λόγια του Nodier πως «Η αρχέγονη γλώσσα περιείχε όλες τις γλώσσες. Ο διαχωρισμός που ακολούθησε ... δεν προκλήθηκε από την εφεύρεση νέων γλωσσών, αλλά από την κατάτμηση εκείνης της μοναδικής που προϋπήρχε ab initio και στην οποία ήδη περιέχονταν όλες οι άλλες ... Σε οποιαδήποτε γλώσσα οι άνθρωποι μπορούν να ξαναβρούν το πνεύμα, την πνοή, το άρωμα, τα ίχνη της αρχέγονης πολυγλωσσίας ... Η γλώσσα-μητέρα δεν ήταν μια ενιαία γλώσσα, αλλά το σύμπλεγμα όλων των γλωσσών».

ακραίες γλωσσικά πολιτικές απαιτήσεις.¹⁹ Η διαδικασία αυτή θα επιτρέψει να διεξάγονται πραγματικοί γλωσσικοί πόλεμοι (δημοτικιστές/καθαρευουσιάνοι στην Ελλάδα, πρωτευουσιάνικη-αστική/αγροτική-λαϊκή γλώσσα στη Νορβηγία), ενίοτε και αιματηρές συρράξεις (Ορεσטיακά και Ευαγγελικά). Η γλωσσική εκκαθάριση θα συνεχιστεί με νέα ορμή, από τη στιγμή που η αποκλειστική οικειοποίηση αυτής της αρχέγονης γλώσσας θα βρεθεί στις ρίζες των πλέον καταχθόνιων ιστορικών συμβάντων του 20ού αιώνα. Οι μαζικοί διωγμοί πληθυσμών θα έχουν ως αποτέλεσμα την αναδιάταξη και του γλωσσικού χάρτη. Παρά τις σχετικά πρόσφατες ιστορικές εμπειρίες, ακόμη και σήμερα σε πολλές χώρες, όταν δεν επαπειλείται η εθνική κυριαρχία, ακούγονται κραυγές αγωνίας για την «επαπειλούμενη γλώσσα», την «επαπειλούμενη θρησκεία», τον «επαπειλούμενο» τρόπο ζωής και «εθνικό χαρακτήρα»· εν ολίγοις, την «επαπειλούμενη εθνική ταυτότητα». Ο προστατευτισμός στη γλώσσα ως αντίδραση σε αυτές τις «απειλές» συμβαδίζει με μια άποψη για το τί είναι και τί δεν είναι «γλωσσικά ορθό». Ο στόχος της γλωσσικής προστασίας όμως κατ' ουσίαν αυτοαναιρείται, όταν γνωρίζουμε πως οι γλώσσες αναπτύσσονται και εμπλουτίζονται μέσα από ένα συνεχές «εμπόριο λεκτικών εισαγωγών και εξαγωγών».

3. Η θέση της γλώσσας στις θεωρήσεις του εθνικισμού

Εθνικιστική πολιτική πράξη και γλωσσική πρακτική συνδέονται με στενούς, συχνά αδιόρατους, δεσμούς. Στην εθνικιστική ιδεολογία γλώσσα και έθνος από κοινού υπόσχονται την αιωνιότητα. Στις περισσότερες θεωρήσεις του εθνικισμού για να αναλυθεί το στοιχείο του έθνους αναγκαστικά συμπαρασύρει μαζί με την κουλτούρα και το στοιχείο της γλώσσας. Η ίδια η εννοιολόγηση του έθνους και της ιστορίας του οδηγεί στη γλώσσα ως μήτρα υλική και μεταφορική.

Κοινά αποδεκτά στις περισσότερες θεωρήσεις στοιχεία ή διαδικασίες που συνθέτουν τη λειτουργία της γλωσσικής εθνικιστικής ιδεολογίας, αποτελούν η απόλυτη ενότητα, η συνέχεια και η ομοιογένεια, ως εάν αυτά να συνθέτουν την αξιακή τριάδα του Έθνους.²⁰ Η επιλογή επίσημης διαλέκτου (ανάμεσα σε πολλές), η επιλογή αλφαβήτου και η προτυποποίηση της κοινής γραμματικής, του συντακτικού και του λεξικού επιτρέπει την ύπαρξη ενιαίας εθνικής γλώσσας. Με τη σειρά της η γλώσσα γίνεται προϋπόθεση εκ των ων ουκ άνευ για να μπορέσουν να λειτουργήσουν ενοποιητικά το (Έθνος) Κράτος, η Εθνική Διοίκηση, η Εθνική Οικονομία και οι αγορές της, ο Εθνικός Στρατός, το Δικαιικό Σύστημα, η Εθνική Εκπαίδευση, ο Εθνικός Πολιτισμός. Η διαφορετικότητα της κάθε κρατικής οντότητας επιτυγχάνεται, θα μας πει ο Tomasz Kamusella, μέσα από τροποποιήσεις στη γραφή και με τη χρήση διαφορετικών διακριτικών γλωσσικών συμβόλων και ξεχωριστού γραφικού ύφους (τουρκική γραφή, ρουμανική, κροατική, γερμανική γοτθική κ.ά.).²¹ Όλες αυτές οι επιλογές, εδώ και δύο αιώνες, έχουν ως κεντρικό μηχανισμό αναπαραγωγής της κυρίαρχης γλωσσικής εθνικής ιδεολογίας το σχολείο, την εκπαίδευση. Ως απόρροια αυτής της αντίληψης στις περισσότερες θεωρίες αναδύεται η γλωσσική πολιτική που χαράσσεται: ένα πυκνό υφάδι νομοθετημάτων, εγκυκλίων και γλωσσικών εκπαιδευτικών ρυθμίσεων που στοχεύουν στην ομοιότητα και τη συγγένεια μέσα από τη γλωσσική εκκαθάριση και την ελαχιστοποίηση της όποιας διαφοράς και απόκλισης.

Θα σταθώ σε τρία βασικά θεωρητικά παραδείγματα στο σώμα της βιβλιογραφίας για τον εθνικισμό (εκσυγχρονιστικό, αρχεγονικό και μετανεωτερικό) και σε ορισμένα ενδιάμεσα (εθνοσυμβολικό) ή/και «ακατάτακτα» (μεταποικιακό-μετανεωτερικό, ψυχαναλυτικό). Θα εστιάσω την προσοχή

19. Οι γλωσσικοί εθνικισμοί, σε πείσμα της ιστορίας, επινοούν ένα παρελθόν και έναν αποκλειστικό δεσμό ανάμεσα σε μια δεδομένη γλώσσα και μια δεδομένη ομάδα ομιλητών της ή επανασυγκροτούν την ετυμολογική και φιλολογική αλήθεια για να εξυπηρετήσουν στρατηγικούς στόχους. Ο Crépon θα αναφερθεί σε ένα παράδειγμα ανάμεσα σε πλείστα όσα, της φλαμανδικής γλώσσας, της οποίας ένας κεντρικός υποστηρικτής θα ισχυριστεί πως «γεννήθηκε στην μήτρα των λαών και είναι υπέρτερη της ελληνικής και της εβραϊκής» (Crépon 2001, όπως παραπέμπεται στο von Busekist ό.π., 154 και 161).

20. Για την ελληνική περίπτωση τα διατυπώνει πολύ καλά ο Λιάκος (2001).

21. Kamusella 2001.

μου αποκλειστικά και πολύ σχηματικά στον κεντρικό πυρήνα της συλλογιστικής τους σε συνάρτηση με τον αρμό που κατέχει η γλώσσα στις ιεραρχίες των ερμηνευτικών παραγόντων (θρησκεία, ήθη-έθιμα-παράδοση, ιστορία/ιστοριογραφία, μνήμη/λήθη, γεωγραφική επικράτεια, τοπο/τοπιογραφία). Θα απομονώσω μερικούς από τους βασικούς εκφραστές τους. Η στοιχειώδης ταξινόμηση που χρησιμοποιώ διόλου δεν σημαίνει πως οι διαφορές θεωρήσεις είναι αεροστέγως απομονωμένες οι μεν από τις δε. Εκτός από τα κοινά χαρακτηριστικά τους οι διαφορές τους συχνά αλληλοεπηρεάζονται. Δεν είναι μόνο απόρροια διαφορετικών εθνοτικών ή ιδεολογικών αφετηριών αλλά και ενδοπανεπιστημιακών ανταγωνισμών, όπου ο καθείς επιδιώκει τη δική του διακριτή παρουσία. Επομένως, ενδιαφέρει ακόμη περισσότερο το πεδίο του λόγου και του διαλόγου στη συσχέτιση γλώσσας-έθνους και εθνικισμού.

3.1 Νεωτερικές ερμηνείες:

Εκσυγχρονισμός, εθνικισμός και γλώσσα

Η έννοια «εκσυγχρονισμός» παραπέμπει στους μεγάλους μετασχηματισμούς, όπως διατυπώθηκαν με ευκρίνεια αμέσως μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο στον Polanyi: μετασχηματισμοί υλικού, οικονομικοί, τεχνολογικοί, επικοινωνιακοί, συγκοινωνιακοί. Σε γενικές γραμμές, με αυτό τον όρο οι εκσυγχρονιστικές θεωρήσεις συλλαμβάνουν την ανάγκη των καπιταλιστικών οικονομιών να παραγάγουν συνδυαστικά δχρετικά ενοποιημένες εθνικές ταυτότητες, θεμελιωμένες στη διάχυση της εγγραμματοσύνης, της γλωσσικής ομοιογενοποίησης και της τυποποιημένης εκπαίδευσης. Η διαδικασία του εκσυγχρονισμού εμπεριέχει ανάμεσα στους άλλους μετασχηματισμούς και τη διαδικασία της «κατασκευής εθνών» που συμβαδίζει με τη διαδικασία προώθησης μιας κοινής γλώσσας. Όπως έχει διατυπωθεί από τους περισσότερους μελετητές του νεωτερικού ρεύματος, το ουσιώδες συστατικό στοιχείο είναι η διάχυση σε όλη την κοινωνία μιας κοινής κουλτούρας, συμπεριλαμβανομένης οπωσδήποτε και μιας τυποποιημένης γλώσσας. Πρόκειται για λειτουργικό προαπαιτούμενο μιας σύγχρονης οικονομίας (με τις ανάγκες για μια ευκίνητη και εκπαιδευμένη εργατική δύναμη) και ενός σύγχρονου κράτους προνοίας (με την ανάγκη για μια κοινή αίσθηση ταυτότητας του συνανήκειν): είναι συνάμα και ουσιώδες στοιχείο αφοσίωσης στην αρχή της ισότητας ευκαιριών.²² Η σύγχρονη πολιτική ζωή μοιάζει να έχει μια αναπόδραστη εθνική διάσταση. Για τις εκσυγχρονιστικές θεωρήσεις η γλώσσα όπως και η επικοινωνία αντιμετωπίζονται κατά βάση εργαλειακά σε σχέση με τις κοινωνικές τους επιπτώσεις. Στις θεωρήσεις αυτές διακρίνουμε τέσσερις υποκατηγορίες.

3.1.1 Οι θεωρήσεις της «κατασκευής εθνών» [Nation-Building]

Η πρώτη θα μπορούσε να ονοματιστεί ως εκείνη της συγκριτικής μακροϊστορίας και βασικό μελέτημα αναφοράς είναι *Η διαμόρφωση εθνικών κρατών στη δυτική Ευρώπη* του Rokkan.²³ Η μακροπερίοδος που καλύπτει, είναι από τον 16ο ως τον 18ο αιώνα. Στο επίκεντρο των αναλύσεων του βρίσκονται η πυκνότητα δικτύου εμπορικών ανταλλαγών, η στρατιωτικοδιοικητική ισχύς, ο βαθμός γλωσσικής και θρησκευτικής ομοιογένειας. Αναλύει οικονομικές, εδαφικές, πολιτισμικές μεταβλητές. Η διαδοχική σειρά τους ορίζει στάδια διαμόρφωσης εθνικών κρατών και συντελεί στην ερμηνεία των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους. Για τον Rokkan όλες οι μεταβλητές είναι μετρήσιμες στατιστικά. Ως υπέρμαχος της συσσώρευσης στατιστικών στην πολιτική επιστήμη οδηγείται σε τυπολογίες στις οποίες η γλώσσα είναι ένας

22. Βλ. Taylor 1997 καθώς και Kymlicka 1997.

23. Rokkan 1987.

παράγων ανάμεσα σε άλλους. Το έθνος αντιμετωπίζεται ως απόρροια διαδικασιών μεγάλης διάρκειας και αναλύεται μόνο μέσα από τη μελέτη των θεσμικών διαδικασιών του κράτους.

Μια παραλλαγή στο ίδιο εκσυγχρονιστικό μοτίβο είναι του Karl Deutsch ενός εκ των πλέον προβεβλημένων στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες θεωρητικών του εκσυγχρονισμού. Τόσο το βιβλίο του *Κατασκευάζοντας το έθνος*²⁴ όσο και τα άρθρα που έπονται μέχρι τις αρχές του 1970 τείνουν να αντιμετωπίσουν την εθνικότητα ως μια ευρέως νοούμενη συμπληρωματικότητα στην κοινωνική επικοινωνία, μια και η κοινή γλώσσα εξασφαλίζει την πιο αποτελεσματική συνεννόηση. Και ο Deutsch δίνει προτεραιότητα στα στατιστικά δεδομένα: μετρήσεις-συγκρίσεις εστιάζονται στις διαδικασίες εκσυγχρονισμού σε συνάρτηση με τις βιομηχανικές και τις τεχνολογικές επαναστάσεις αλλά με ιδιαίτερη έμφαση στη συχνότητα και την πυκνότητα της επικοινωνιακής διεπίδρασης. Αποδίδει μεγαλύτερο βάρος στη γλώσσα από ό,τι άλλοι που ανήκουν στην ίδια σχολή, καθόσον δίνει ιδιαίτερη έμφαση στους κοινούς επικοινωνιακούς μηχανισμούς (ΜΜΕ). Μέσα από μια σκοπιά που εμπνέεται από την κυβερνητική [Cybernetics], ο Deutsch θα υποστηρίξει πως οι διαδικασίες επικοινωνίας αποτελούν κινούσα αρχή για τη συνοχή των κοινωνιών, των πολιτισμών, ακόμη και των εξατομικευμένων προσωπικοτήτων. Από τον βαθμό συνοχής και το επίπεδο ανάπτυξης των επικοινωνιακών δικτύων και τη συνεπαγόμενη κοινωνική κινητικότητα στη διάρκεια μετάβασης από την παραδοσιακή κοινωνία στη βιομηχανική μπορεί να εξηγηθεί ή να προβλεφθεί η διαμόρφωση ενός έθνους. Ο ίδιος ο ορισμός της έννοιας «λαός» είναι λειτουργικός και περνάει μέσα από τις γλωσσικές και άρα αποτελεσματικές επικοινωνιακές ομαδοποιήσεις σε αντιδιαστολή με τους ευρισκόμενους εκτός – τους ξένους. Στους κυριότερους δείκτες πυκνότητας επικοινωνίας περιλαμβάνονται οι ρυθμοί αστικοποίησης, ο καταμερισμός του ενεργού πληθυσμού στον δευτερογενή και τον τρίτογενή τομέα, ο βαθμός αλφαριθμητισμού και αναγνωσιμότητας του Τύπου.

Στη συγκριτική θεώρηση και μεθοδολογία των παραπάνω θεωρήσεων μέσα από διαδοχικές μετρήσεις χάνεται, κατά τη γνώμη μου, η ιστορική αίσθηση βάθους: όλα μετριούνται, τακτοποιούνται, ιεραρχούνται γραμμικά. Επιπροσθέτως, η εκσυγχρονιστική τελεολογική, νομοτελειακή και μονοσήμαντη θεώρηση των σταδίων της ανάπτυξης και της προόδου στην οποία εντάσσεται και η γλώσσα ως ένας παράγων μεταξύ άλλων, δεν επιτρέπει στις περισσότερες εκσυγχρονιστικές «θεωρίες» να εξετάσουν τις αρνητικές έως και καταστροφικές προεκτάσεις για τη θρησκευτική και γλωσσική ετερότητα εντός συνόρων ούτε την πολωτική συμβολή της γλωσσικής καθαρότητας στις διασυννοριακές σχέσεις.

3.1.2 Επινόηση των εθνών και γλώσσα

Η μελέτη που σηματοδότησε τις σπουδές του εθνικιστικού φαινομένου την τελευταία εικοσιπενταετία αλλά συνάμα συνιστά την πιο ισχυρή επιχειρηματολογία για τον ρόλο της γλώσσας στον εθνικισμό είναι εκείνη του Benedict Anderson στο βιβλίο του *Φαντασιακές κοινότητες*.²⁵ Πρόκειται για επεξεργασία που ξεφεύγει από τα περιοριστικά εκσυγχρονιστικά καλούπια. Ποιες είναι λοιπόν οι βασικές κινούσες ιδέες του Anderson και ποιες οι συνιστώσες της επιχειρηματολογίας του; Η οπτική του Anderson έχει ως αφετηρία, όπως ο ίδιος το διατυπώνει, «ότι η εθνικότητα», δηλαδή «... η ιδιότητα του να ανήκει κανείς στο έθνος, όπως και ο εθνικισμός, είναι πολιτισμικά κατασκευάσματα μιας συγκεκριμένης μορφής». Έχουμε να κάνουμε με μια ιστορική επιχειρηματολογία με κεντρικό άξονα τόσο την εξέλιξη της τυπο-

24. Deutsch & Foltz 1963.

25. Anderson 1984.

γραφικής τεχνολογίας από την εφεύρεσή της και μετά όσο και τον ρόλο της στη σταθεροποίηση και μορφοποίηση των καθομιλούμενων γλωσσών, υπόβαθρο της επικοινωνιακής διαδικασίας και προϋπόθεση της μετέπειτα εθνικής συνειδητοποίησης.

Ο Anderson ακολουθώντας τον Benjamin θα μιλήσει για εποχή «της μηχανικής αναπαραγωγής», για αγορά εγγράμματος αναγνωστών στην Ευρώπη. Την επιτυχία της θα την αποδώσει εν μέρει στον έντυπο καπιταλισμό. Η τυπογραφία και η ποικιλία καθομιλουμένων γλωσσών διαμορφώνουν τις εθνικές έντυπες γλώσσες, δίνοντας τη δυνατότητα σε «μια νέας μορφής φαντασιακή κοινότητα» να υπάρξει, η μορφολογία της οποίας προετοίμασε το σύγχρονο έθνος. Με την αποϊεροποίηση του γραπτού λόγου που αφορούσε μια ελίτ η οποία κατανοούσε τα λατινικά, μπαίνουμε στη φάση όπου ένα διευρυμένο και διάσπαρτο κοινό μπορεί να μοιραστεί αναγνωστικές εμπειρίες. Διαβάζοντας είτε μυθιστορήματα είτε την ειδησεογραφία μπορεί να αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως αναπόσπαστο μέλος αυτής της «φαντασιακής κοινότητας». Στον προχωρημένο 16ο αιώνα (σίγουρα στον 17ο) ενδέχεται να μην μπορούμε να μιλήσουμε καθαρά για εθνική συνείδηση αλλά, όπως αφήνει να εννοηθεί ο Anderson, μπορούμε να διακρίνουμε μια πρωτοεθνολογική ή μια προεθνική συνείδηση, με σημείο αναφοράς τουλάχιστον την καθομιλούμενη γλώσσα. Δίπλα στις υλικές προϋποθέσεις (τυπογραφία, μαζική εκδοτική παραγωγή και οργάνωση των καθομιλούμενων γλωσσών), προϋπόθεση εκ των ων ουκ άνευ είναι η ύπαρξη και λειτουργία λογίων: «συνασπισμοί αναγνωστών», «συνασπισμοί μορφωμένων-διανοουμένων» γίνονται καταλύτες στη διάχυση του εθνικισμού, κήρυκες της ιδέας της *εθνικής συλλογικότητας, της κοινότητας όλων όσων μιλούν την ίδια γλώσσα*. Οι επίσημοι κρατικοί εθνικισμοί του 19ου αιώνα, κατά τον Anderson, ήταν «ιστορικά αδύνατο να υπάρξουν πριν από την εμφάνιση των λαϊκών γλωσσικών εθνικισμών ... Ο επίσημος αυτός εθνικισμός κάλυψε την ασυμβατότητα έθνους και δυναστικού βασιλείου ...». Σε ξεχωριστό κεφάλαιο εξετάζει τη διαπλοκή ιμπεριαλιστικού κέντρου και αποικιοκρατούμενης περιφέρειας και τη διαμάχη συνασπισμών διανοουμένων σε συνάρτηση με τον ρόλο των εκπαιδευτικών συστημάτων.

Από την επινόηση, τον σχεδιασμό, την προσαρμογή και τον μετασχηματισμό του έθνους ο Anderson μετατοπίζεται στην ανάλυση των διαφορετικών μορφών συνείδησης. Με την κατασκευασμένη γλώσσα «ανασυγκροτούμε ένδοξο παρελθόν, φαντασιωνόμαστε παροντικές συντροφικότητες, ονειρευόμαστε περίλαμπρο μέλλον». Ο Anderson με τη μελέτη του ανέδειξε και ανέλυσε το ειδικό βάρος της γλώσσας, της τυπογραφίας και της εκπαίδευσης στην ενοποιητική και ομοιογενοποιητική τους λειτουργία κατά τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας. Δεν επιδίωξε να μελετήσει τις διαιρετικές και πολωτικές λειτουργίες αυτής της ίδιας διαδικασίας, αν και θα αναφερθεί στο πως εξολοθρεύτηκαν οι μειονοτικές γλώσσες και μέσα στα έθνη-κράτη μετά την ίδρυση τους.²⁶

Σε μεταγενέστερη μελέτη, ο Michael Mann θα διευρύνει τις εφαρμογές της θεώρησης του Anderson με περίοδο αναφοράς τον 18ο αιώνα και τις αρχές του 19ου, θα αναδείξει θεσμούς-κλειδιά και επικοινωνιακούς μηχανισμούς που πρωτοστατούν στην έκρηξη της εγγραμματοσύνης. Στην ανάγνωση και την γραφή της εθνικής γλώσσας συμβάλλουν οι εκκλησίες, οι κρατικοί μηχανισμοί, ο στρατός, το εμπόριο και η αύξηση των συμβολαίων, τα νομικά επαγγέλματα, τα πανεπιστήμια και φυσικά τα τυπογραφεία, οι εφημερίδες, τα περιοδικά και τα βιβλία. Η έμφαση βρίσκεται στον «εμπορικό καπιταλισμό» σε αντίθεση με την «εκβιομηχάνιση» του Gellner.²⁷

26. Για τον Anderson μόνο οι επιμέρους περιφερειακοί εθνικισμοί που βασίζονται στη γλώσσα είναι δυνατόν να επιβιώσουν εάν διατηρούν οικονομική ισχύ και πειστική πολιτισμική παρουσία (τα παραδείγματα που αναφέρονται και εξετάζονται είναι κατά κανόνα οι Φλαμανδοί του Βελγίου, οι γαλλόφωνοι του Καναδά και της Ελβετίας).

27. Mann 1992, 141, όπως παραπέμπεται στο Hearn 2006, 83.

3.1.3 Συγκρουσιακός λειτουργισμός

Από τους πολυάριθμους θεωρητικούς που συγκαταλέγονται σε αυτή την ομαδοποίηση θα σταθώ στον Ernest Gellner λόγω της επίδρασης που άσκησε. Το μοντέλο του διατυπώνεται κυρίως στο βιβλίο *Έθνη και εθνικισμός*.²⁸ Το μοτίβο του Gellner θα είναι «οι άνθρωποι γίνονται εθνικιστές διεκδικώντας το συμφέρον τους», επιμένοντας σε μια πραγματική «αντικειμενική» αναγκαιότητα με πρακτικές προεκτάσεις. Πρόκειται για μια θεώρηση που, θα έλεγα, εντάσσεται στο πεδίο μιας οικονομικοκοινωνικής και ιστορικής ανθρωπολογίας με έντονα τα χαρακτηριστικά ενός δομολειτουργικού οικονομισμού. Όσοι συμμετέχουν στο εκπαιδευτικό σύστημα, θα ισχυριστεί, δεν είναι από δίψα για παιδεία αλλά επειδή το αντιμετωπίζουν ως όχημα για την επαγγελματική τους ανέλιξη. Επομένως, μια πυραμίδα από συμφέροντα που ξεκινά από το ατομικό συμφέρον και καταλήγει στο ομαδικό και το κρατικό είναι το υπόβαθρο των επιλογών, και όχι αυτή καθεαυτή μια ιδέα για το έθνος, που από μόνη της ηχεί υπερβολικά ιδεαλιστική και εξωπραγματική. *Συμφέροντα* σημαίνει *συγκρούσεις συμφερόντων* ατομικών ή/και συλλογικών. Η πολιτισμική και πρώτιστα η γλωσσική ετερογένεια συνιστούν το βασικό εμπόδιο στη συγκρότηση ενός έθνους-κράτους.²⁹ Για τον Gellner, η εμφάνιση της βιομηχανικής κοινωνίας στο τέλος μιας μακράς διαδικασίας, που έχει τις ρίζες της στις οικονομικές αναγκαιότητες αυτής της κοινωνίας, θα ενεργοποιήσει –εκτός από την επαγγελματική στανταρτικοποίηση των δεξιοτήτων– τη συγκεντρωτική *πολιτισμική και γλωσσική ομοιογενοποίηση* με την παρουσία μιας κυρίαρχης γλωσσικής μορφής. Είναι μάλιστα δυνατόν η γλωσσική περιθωριοποίηση ορισμένων μειονοτικών κοινοτήτων να ενδυναμώνει την ταξική στρωμάτωση και να εξυπηρετεί με αυτό τον τρόπο την ίδια τη λειτουργικότητα της κυρίαρχης τάξης και γλώσσας. Η άτεγκτη αυτή οικονομική λογική, βασισμένη σε μια εξελισσόμενη τεχνολογία και την ιδέα της προόδου, οδηγεί σε μια συνεχή συσσώρευση ωφελειών από την αύξηση της παραγωγικότητας για τους συμμετέχοντες: επαγγελματική κινητικότητα, πολυδεξιότητα, προϋπόθεση των οποίων είναι μια στέρεη γενική παιδεία. Πρώτιστη λειτουργία αυτής της γενικής παιδείας είναι να διαμορφώσει το πλαίσιο επικοινωνίας που θα θεμελιώνεται σε ένα στανταρτοποιημένο γλωσσικό ιδίωμα. Τη μαθητεία αυτή δεν μπορεί να τη διεκπεραιώσει η οικογένεια αλλά το επίσημο σχολικό δίκτυο. Για να είναι αποτελεσματικό ένα εθνικιστικό κίνημα κατά τον Gellner, όπως και κατά τον Anderson, χρειάζεται μια διανόηση που θα διαμορφώσει την κοινή γλώσσα, την εθνική συνείδηση και θα θέσει τους ευρύτερους αναπτυξιακούς στόχους. Μετά την ολοκλήρωση της αρχικής μετάβασης η διαδικασία συγκρότησης του έθνους-κράτους προχωρά σε συνάρτηση με τον ρυθμό απορρόφησης, από το εκπαιδευτικό σύστημα, εκείνων των πιο περιφερειακών πληθυσμών που συνειδητοποίησαν πως η εκμάθηση της κυρίαρχης γλώσσας και μιας εν γένει μαθητείας αποτελούν προϋπόθεση της κοινωνικής ανόδου τους. Εκπαίδευση και γλώσσα συνθέτουν τη νέα εθνική ταυτότητα.

Στη διάρκεια της διαδικασίας μετάβασης από την αγροτική στη βιομηχανική-αστική κοινωνία, ο εθνικισμός χρησιμοποιεί προϋπάρχουσες κουλτούρες, «διαλέκτους» και «ιδιώματα» τα οποία και μετασχηματίζει. Από τις πάμπολλες μικροκουλτούρες και το ευρύ φάσμα διαλέκτων επιβάλλει *μία* κουλτούρα και *μία* γλώσσα: είναι η μία και μοναδική επίσημη «υψηλή κουλτούρα», όπως επίσης η μία και μοναδική επίσημη εθνική γλώσσα, που χάρουν προστασίας από το δικό τους έθνος-κράτος. Κάτω από αυτές τις συνθήκες υπαρκτών οικονομικών ή/και ταξικών συμφερόντων προσλαμβάνουν σημασία η κουλτούρα, η γλώσσα, το χρώμα του δέρματος και άλλα ιδιαίτερα

28. Gellner 1983 (ελλ. μτφρ. 1992).

29. Σε αντίθεση με τον Anderson προτάσσει σε σημασία το θρησκευτικό στοιχείο έναντι του γλωσσικού στη νικηφόρα έκβαση ενός εθνικιστικού κινήματος.

χαρακτηριστικά. Για τον Gellner η διαδικασία που αναλύει δεν είναι μονόδρομα «θετική» αλλά παράγει συστηματικά «παράπλευρες απώλειες».

3.1.4 Οι μαρξιστικές προσεγγίσεις

Εάν η λειτουργικά συγκρουσιακή θεώρηση του Gellner κινείται στα δίπολα βιομηχανική/αγροτική και σύγχρονη/παραδοσιακή κοινωνία, η μαρξιστική προσέγγιση του εθνικισμού τείνει να περιγράψει το φαινόμενο με όρους μιας ταξικής διαπάλης που είναι εκ παραλλήλου διαπάλη καπιταλισμού/σοσιαλισμού, ιμπεριαλισμού/αντιαποικιοκρατίας.³⁰ Στους Μαρξ και Ένγκελς η προσέγγιση του εθνικού ζητήματος θα ενταχθεί στην όλη τους θεωρία για τον καπιταλισμό και τη διαπάλη προλεταριάτου/κεφαλαίου. Για τους Λένιν και Στάλιν η θεώρηση του εθνικού ζητήματος εντάσσεται στις προτεραιότητες μιας ιδεολογικής διαπάλης και άμεσης πολιτικής πράξης (μπολσεβίκικη επανάσταση και εγκαθίδρυση του πρώτου σοσιαλιστικού κράτους). Συνάμα, δεύτερη σταθερά της μαρξιστικής προσέγγισης είναι το ειδικό βάρος που δίνει στην πολιτική ανάλυση του εθνικιστικού φαινομένου. Η έμφαση εδώ είναι στις καπιταλιστικές αρχηγείες, είτε διεθνείς είτε υπό την μορφή ιθαγενούς αστικής τάξης, που επιδιώκουν να συγκαλύψουν τα οικονομικά τους συμφέροντα πίσω από μια αλλοτριωτική, σοσιαστικά εργαλειακή, εθνική ιδεολογία. Για τον λόγο αυτό ο Λένιν και η Rosa Luxemburg θα αντιμετωπίσουν κάθε εθνικό αίτημα, κάθε επιδίωξη εθνικής αυτοδιάθεσης από την αποκλειστική σκοπιά των προλεταριακών συμφερόντων και της ταξικής πάλης των εργαζομένων σε εθνική, περιφερειακή και διεθνή κλίμακα (ακολουθώντας την παράδοση των Μαρξ και Ένγκελς όταν τον 19ο αιώνα καταδίκάζαν κάθε απόπειρα ανεξαρτησίας των σλαβικών εθνών στα Βαλκάνια υποστηρίζοντας συνάμα την ακεραιότητα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας).³¹ Η Rosa Luxemburg πάντα από τη σκοπιά των συμφερόντων της εργατικής τάξης, θεωρώντας καταρχήν τον εθνοτικό πολυκερματισμό αρνητικό φαινόμενο, θα υποστηρίξει όχι μόνο το δικαίωμα τα μαθήματα να γίνονται στα σχολεία στη γλώσσα της κάθε εθνότητας αλλά και το δικαίωμα χρήσης της κάθε εθνοτικής γλώσσας στους δημόσιους χώρους.³²

Αυτός είναι ο συνήθης μαρξιστικός λόγος που βρίσκεται γενικότερα στα κλασικά κείμενα. Από εκεί και πέρα αρχίζουν οι διαφοροποιήσεις. Οι περισσότεροι κλασικοί του μαρξισμού, χωρίς να τα αγνοούν, δεν έδωσαν ιδιαίτερο βάρος στα εθνοτικά φαινόμενα, αφού τόνισαν τα κοινωνικοταξικά. Στην κατεύθυνση αυτή η συμβολή του Ιωσήφ Στάλιν θεωρήθηκε ιδεολογικά και πολιτικά θεμελιακή, αφού όρισε έκτοτε τον κανόνα για την αντιμετώπιση του έθνους στην Σοβιετική Ένωση. Σύμφωνα με την κλασική εκδοχή του Στάλιν, «το έθνος είναι μια ιστορικά συγκροτημένη σταθερή κοινότητα ανθρώπων που διαμορφώθηκε στη βάση κοινής γλώσσας, επικράτειας γης, οικονομικής ζωής και ψυχολογικών χαρακτηριστικών που εκδηλώνονται σε μια κοινή κουλτούρα...». Τονίζει πως «κανένα από τα ως άνω ξεχωριστά χαρακτηριστικά δεν αρκεί από μόνο του για να ορίσει το έθνος». Ακόμη πιο εμφατικά θα διατυπώσει πως «αρκεί έστω και ένα από αυτά τα διακριτικά χαρακτηριστικά να απουσιάζει, για να παύσει το έθνος να συνιστά έθνος... Είναι νοητό ακόμη να συλλάβει κανείς ομαδοποιήσεις ανθρώπων να έχουν έναν «κοινό εθνικό χαρακτήρα» αλλά δεν μπορεί να θεωρηθεί πως συνιστούν ενιαίο έθνος εάν είναι οικονομικά διαιρεμένοι, κατοικούν διαφορετικές γεωγραφικές επικράτειες, μιλούν διαφορετικές γλώσσες και ούτω καθεξής».³³ Για τον Στάλιν «η γλώσσα είναι η ψυχή του λαού, μια που μοιάζει με τη γλώσσα που μιλούσαν οι βοσκοί μας για χιλιέτιες».³⁴

30. Βλ. γενικότερα Connor 1984.

31. Lenin 1995.

32. Luxemburg 1995.

33. Stalin 1995, 192.

34. Παραπέμπεται στο Seriot 1992.

Στην πρόωγη μαρξιστική ενασχόληση περί έθνους, εξαίρεση μοιάζει να αποτελέει μέσα από την αυστρομαρξιστική παράδοση ο Otto Bauer. Αξίζει να σταθούμε στη θεώρησή του στηριζόμενοι στη διεισδυτική διατριβή του Γρηγόρη Ανανιάδη.³⁵ Ο Otto Bauer καταπολεμά την κυρίαρχη άποψη της Β' Διεθνούς, όπως είχε διατυπωθεί και από τον Kaoutsky. Στη Β' Διεθνή είχε επικρατήσει η πίστη στη μελλοντική εξάλειψη της πολυγλωσσίας και στην παγκόσμια επικράτηση της μίας και μοναδικής γλώσσας (για λόγους εργαλειακούς). Ο Bauer θα υποστηρίξει ότι η γλώσσα όχι μόνο δεν είναι απλώς μέσο επικοινωνίας αλλά ότι παίζει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της σκέψης. Η κριτική του αυτή προς τη Β' Διεθνή εμπεριέχει και την επισήμανση ότι οι απόψεις της βρίσκονται υπό την επήρεια της Καθολικής Εκκλησίας και διατυπώνονται κατ' αναλογία με τις απόψεις της περί γλώσσας. Δηλαδή, σύμφωνα με τη θεώρηση των Καθολικών μπορεί η ανθρωπότητα να περιέπεσε στην αμαρτία και να τιμωρήθηκε με την πολυγλωσσία του Πύργου της Βαβέλ, αλλά η τελική μετάνοια θα οδηγήσει αναπότρεπτα στην επικράτηση της μίας και μοναδικής (θείας) γλώσσας. Ο Bauer θα αντιταχθεί στην ουσιοκρατική αντίληψη περί έθνους αντιμετωπίζοντάς το ως πολιτισμικοϊστορικό φαινόμενο, απορρίπτοντας τις κοινωνιοβιολογικές αντιλήψεις περί ράτσας και αίματος ως συστατικών στοιχείων του λεγόμενου «εθνικού χαρακτήρα» και της εθνικής ταυτότητας.³⁶ Η γλώσσα δεν προσδιορίζει από μόνη της, μαζί με κάποια άλλα θεωρούμενα ως «αυτικειμενικά» κριτήρια, την εθνική ταυτότητα αλλά αποτελεί ένα ενδεχόμενο στοιχείο. Η ανάδειξη των γλωσσικών εθνικισμών (π.χ. του τσεχικού) έχει ως πλαίσιο αναφοράς την Αυστροουγγρική αυτοκρατορία, με τη γερμανική γλώσσα να είναι η γλώσσα του κυρίαρχου, του καταπιεστή, του επιστάτη στον εργασιακό χώρο και του δεσμότη.³⁷ Το εξαιρετικό ενδιαφέρον στη θεώρηση του Bauer έγκειται στο ότι οι απόψεις του για το εθνικό φαινόμενο και τη γλώσσα, σε διαπλοκή με το ταξικό και το πολιτιστικό στοιχείο, θα ξανακουστούν κάπου ογδόντα χρόνια αργότερα.

Όπως σωστά έχει επισημανθεί από την Errica Benner, η κλασική μαρξιστική θεώρηση, αν και ρέπει προς έναν οικονομικό ντετερμινισμό, αποτελεί ένα χρήσιμο αντίδοτο στον εθνολογικό ντετερμινισμό και τον «μεθοδολογικό εθνικισμό» των αρχεγονιστών. Το ενδιαφέρον στοιχείο σε αυτή τη θεώρηση είναι η έμφαση στα ζητήματα συσχετισμών ισχύος (πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής) που υπονομεύει την ιερή και απαραβίαστη αξία της εθνικής ταυτότητας.³⁸ Μέσα από τη μαρξιστική μεθοδολογία είναι δυνατόν οι νέοι εθνικισμοί να μην αντιμετωπίζονται ως επανάκαμψη παλαιών φυλετικών μισαλλοδοξιών ούτε ως στοιχεία εντασσόμενα στα δίπολα «ανατολικοευρωπαϊκοί εθνολογικοί» και «δυτικοευρωπαϊκοί πολιτειακοί» εθνικισμοί, αλλά ως προβλέψιμες ανθρώπινες αντιδράσεις στο μίγμα ανασφάλειας και στέρσης. Η Αριστερά εξαρχής διεθνιστική, θα συνδεθεί με τον εθνοτισμό πρώτα στον Μεσοπόλεμο στο πλαίσιο των εθνικών ή πατριωτικών αντιφασιστικών μετώπων και μετέπειτα, ακόμη εντονότερα, στο πλαίσιο των εθνικοαπελευθερωτικών αγώνων κατά της αποικιοκρατίας και του ιμπεριαλισμού· τέλος, θα συνδεθεί, κατά κανόνα αλλά όχι πάντα, και με τα αυτονομιστικά ή/και αποσχιστικά κινήματα στην ίδια την Ευρώπη (βασκική ΕΤΑ, ιρλανδικός ΙΡΑ αλλά και κουρδικό ΡΚΚ). Σύμφωνα με τις μαρξιστικές θεωρήσεις, στα ανταποικιακά κινήματα η φύση της ομάδας που διαμορφώνεται και η φύση της δράσης της ποικίλλουν σε συνάρτηση με τα χαρακτηριστικά της καταπίεσης, της ξένης κυριαρχίας ή και της επιθετικότητας. Η «εθνική απελευθέρωση» γίνεται «εθνική και κοινωνική απελευθέρωση». Ανεξαρτήτως των κοινών εθνολογικών χαρακτηριστικών, το «εμείς» δραστηριοποιείται

35. Ananiadis 1995.

36. ό.π., 157-158.

37. Βλ. ό.π., 3ο μέρ., 148-222 («Otto Bauer: The Historicist Turn»).

38. Benner 1996.

όταν κατακτητές ή απειλητικοί γείτονες ή κυβερνήτες – «οι ξένοι», «οι άλλοι» – κάνουν αισθητή την παρουσία τους εκμεταλλευτικά και καταπιεστικά ενεργοποιώντας τα συλλογικά μίση.

Πιο σύγχρονα μαρξιστικά ρεύματα, παραπέμποντας και στον Fernand Braudel, επαναφέρουν την υλιστική διάσταση – κυρίως μέσω της έμφασης που δίνουν στην ανάλυση των οικονομικών ανισοτήτων σε εθνοκρατικό και πλανητικό επίπεδο (Nairn, Balibar, Wallerstein). Στις θεωρήσεις αυτές λειτουργεί ένας κάποιος αναγωγισμός, στον βαθμό που ο εθνικισμός συχνά αντιμετωπίζεται ως μια καθαρά ιδεολογική διαδικασία των κυρίαρχων κρατών που στοχεύει να «εξασφαλίσει την αλληλεγγύη του μητροπολιτικού πληθυσμού ή να επιτείνει τον έλεγχο πάνω τους». Από τα πιο σύγχρονα ρεύματα θα σταθώ κάπως εκτενέστερα στον Eric Hobsbawm, στον βαθμό που η σκέψη του άσκησε σημαντική επιρροή στη θεματική που μας ενδιαφέρει. Στην ιστορική του θεώρηση, εκτός από τον οικονομικό παράγοντα και τους πολιτικούς συσχετισμούς ισχύος, θα αναλύσει και τους πολιτισμικούς-εθνοτικούς, αφιερώνοντας δύο ξεχωριστά υποκεφάλαια στην γλώσσα.³⁹ Θα απαντήσει στο ερώτημα: «Τί γίνεται με τη γλώσσα [σε σχέση με το έθνος]; Δεν είναι η γλώσσα το κατεξοχήν στοιχείο που ξεχωρίζει τον ένα λαό από κάποιον άλλο, “εμάς” από “αυτούς”, τα αληθινά ανθρώπινα όντα από τους βαρβάρους που δεν μπορούν να ομιλούν μια αυθεντική γλώσσα αλλά παράγουν μόνο ακατανόητους θορύβους;». Παραπέμποντας στην ιουδαϊκή παράδοση όπως και στην ελληνική («πας μη Έλλην βάρβαρος»), η γλώσσα αλλά και κάθε ιδιαίτερη αργκό γίνονται το πιο προφανές φράγμα στην επικοινωνία και, επομένως, ο πιο εμφανής καθορισμός των ορίων ανάμεσα στις ομάδες (ή/και τις υποκοινοότητες).⁴⁰ Ο Hobsbawm ως ιστορικός είναι κατεξοχήν προσεκτικός στη διαχρονική πυκνή τεκμηρίωση της θεώρησής του. Τα παραδείγματα καθομιλούμενων και γραπτών γλωσσών διαδέχονται το ένα το άλλο. Θεωρεί μείζονα κίνδυνο και παγίδα την ερμηνεία του παρελθόντος αναχρονιστικά χρησιμοποιώντας, διαστρεβλωτικά, τις διόπτρες του παρόντος. Υπενθυμίζει για τον σκοπό αυτό πως τα όποια τεκμήρια για τη χρήση της γλώσσας είναι γραπτά και ως εκ τούτου σε μια πολύ μεγάλη διάρκεια αφορούν μια μικρή ομάδα λογίων αφήνοντας στη σιωπή το 95% των αγραμμάτων (στην Ευρώπη τουλάχιστον μέχρι τον 19ο αιώνα και τον 20ό για τις άλλες ηπείρους). Η γλώσσα δεν χρησιμοποιείται αναγκαστικά ως σημαία συσπείρωσης παρά μόνο εκεί που οι συγκεκριμένες συνθήκες το επιτρέπουν, καθώς άλλα στοιχεία παίζουν διαιρετικό ρόλο (π.χ. η θρησκεία στην Αλβανία). Ακολουθώντας τους Barth & Anderson, στους οποίους και παραπέμπει, θα τονίσει πόσο αβάσιμη είναι η γενετική, σε αντιδιαστολή με την πολιτιστική, προσέγγιση ως ζωτική βάση μιας εθνικής ομάδας.⁴¹ Για τον Hobsbawm «η ιδεοληπτική-μεταφυσική ταύτιση μιας εθνότητας με κάποιο είδος πλατωνικής ιδέας της γλώσσας, που υπάρχει πέρα και πάνω από όλες τις παραλλαγές και ατελείς της μορφές, χαρακτηρίζει πολύ περισσότερο την ιδεολογική κατασκευή των εθνικιστών διανοουμένων ... παρά τους πραγματικούς χρήστες του ιδιώματος. Είναι μια φιλολογική και όχι μια μεταφυσική σύλληψη». ⁴² Στον πυρήνα της συλλογιστικής του βρίσκεται η μαρξιστική θεώρηση: «Σε κάθε περίπτωση στην καρδιά του γλωσσικού εθνικισμού βρίσκονται προβλήματα εξουσίας, κοινωνικής θέσης, πολιτικής και ιδεολογίας και όχι επικοινωνίας ή ακόμη και κουλτούρας ... Το πολιτικο-ιδεολογικό στοιχείο είναι προφανές στην πορεία κατασκευής μιας γλώσσας, διαδικασία που εκτείνεται από την απλή “διόρθωση” και τυποποίηση γλωσσών ... μέχρι την αναβίωση νεκρών ή εξαφανισμένων γλωσσών ... Διότι σε αντίθεση με τον εθνικιστικό μύθο, η γλώσσα ενός λαού δεν είναι

39. Ο Hobsbawm (1994) θα ασχοληθεί σε ξεχωριστά κεφάλαια με τη θέση της γλώσσας. Βλ. σελ. 76–92, 133–143, 236–240.

40. ό.π., 76–77.

41. ό.π., 88–92 και 93 υποσ. 32.

42. ό.π., 85.

η βάση της εθνικής συνείδησης αλλά ένα “πολιτιστικό κατασκευάσμα”.⁴³ Πεμπτονσία της συλλογιστικής του Hobsbawm η απόλυτη διαπλοκή γλώσσας, εκπαίδευσης και πολιτικής.

3.2 Αρχεγονικές ερμηνείες

Οι θέσεις των αρχεγονιστών (κλασική σχολή και κοινωνιοβιολογική) βρίσκονται με ορισμένα κριτήρια στον αντίποδα των θέσεων των νεωτερικών ερμηνειών (εκσυγχρονιστικών, κατασκευαστικών και συγκρουσιακών). Για τους αρχεγονιστές [primordialists] ο όρος *εθνικισμός* παραπέμπει στην *εθνότητα*. Υποδεικνύει το σύνολο των χαρακτηριστικών ενός πληθυσμού – πολιτιστικά και φυσιολογικά. Η έννοια ενός αρχέγονου έθνους, μιας αρχέγονης γλώσσας, συμβαδίζει συχνά με μια θεϊκής προέλευσης υπερφυσική ή μεταφυσική αφετηρία. Διαφοροποιούμενοι ή/και σε αντίθεση με άλλες νεωτερικές προσεγγίσεις, η εθνότητα, η εθνικότητα αντιμετωπίζονται ως διεισδυτικές κοσμοφιλοσοφίες που εδράζονται εξίσου σε συναισθήματα, διαισθήσεις όσο και σε λογική επιχειρηματολογία, συνειδητά κίνητρα και δεδηλωμένες ιδεολογίες. Ως προέκταση αυτής της συλλογιστικής οι περισσότεροι έδωσαν βάρος στις πιο συναισθηματικές και διαισθητικές διαστάσεις της γλώσσας και στον ρόλο της στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας. Οι περισσότερες αρχεγονιστικές θεωρήσεις, θα επισημάνει ο Jonathan Hearn, δεν δέχονται πως τα ισχυρά εθνοτικά συναισθήματα μπορούν να αντιμετωπίζονται ως επιφανόμενα ή δευτερεύοντα παράγωγα από τη χειραγώγηση των λαών ή ως απλές προσαρμογές στις σύγχρονες κοινωνικές δομές.⁴⁴ Στα πλαίσια αυτά εντάσσεται και η ισχύς της «γλωσσικής αυθεντικότητας» και των συγκινήσεων που διεγείρει.⁴⁵

α) Οι πλέον κλασικές ερμηνείες είναι των E. Schils και C. Geertz. Ο Schils ήταν ο πρώτος που διατύπωσε την άποψη ότι οι ρίζες του εθνικισμού πρέπει να αναζητηθούν στην *εθνότητα* ως οντότητα, δηλαδή στα *πολιτιστικά* και τα *φυσιολογικά* χαρακτηριστικά μιας κοινότητας.⁴⁶ Ο Schils θεωρούσε τους αρχεγονικούς δεσμούς ως «στέρεα δεδομένα», τα οποία προσφέρονται ως μια ποικιλία οπτικών που λειτουργούν στις σύγχρονες κοινωνίες. Η όλη αρχεγονιστική θεώρηση μορφοποιήθηκε στο έργο του Clifford Geertz *Η Ερμηνεία των πολιτισμών*.⁴⁷ Και για τους δύο μελετητές το διακύβευμα της θεωρίας έμοιαζε να εδράζεται στην *ένταση* ανάμεσα στην επιδίωξη πρόσκτησης των *πλεονεκτημάτων* μιας σύγχρονης κοινωνίας (υλική πρόοδος, κοινωνικές μεταρρυθμίσεις – παιδεία, υγεία –, ιδιότητα του πολίτη κ.ά.) και την αναπαραγωγή των «αρχέγονων δεσμών» [primordial ties]: αίμα ή/και γονίδια, φυλή –διευρυμένη οικογένεια–, τόπος καταγωγής, θρησκεία, ήθη και έθιμα). Στο δίκτυο αυτό των αρχέγονων δεσμών η γλώσσα αντιμετωπίζεται ως βασικός κρίκος. Επισημαίνεται πως η γλώσσα για πολλούς εθνικιστές συνιστά ένα σχεδόν μυστικιστικό δεσμό με το παρελθόν και ισχυρή μαρτυρία της αυθεντικότητας του έθνους. Για τον λόγο αυτό, όπως καίρια συνοψίζει ο Hearn, ο μεν εθνικισμός αντιμετωπίζεται ως αναπόσπαστο κομμάτι της ανθρωπίνης φύσης, η δε γλώσσα ως διαχρονική ουσία στην οποία είναι εγγεγραμμένες λέξεις, γραμματική και ρητορικοί τρόποι που κληρονομούνται από γενιά σε γενιά και μοιράζονται –ανταλλάσσονται– από τους ομιλητές της προσδίδοντας ένα θεμελιώδες μέσο οικειότητας.⁴⁸

Η έννοια του *πολιτισμού* που χρησιμοποιεί ο Geertz είναι, όπως λέει ο ίδιος, ουσιαστικά σημειωτική. Όρος-κλειδί στις επεξεργασίες του το *υφάδι*: «Πιστεύοντας μαζί με τον Max Weber, ότι ο άνθρωπος είναι ένα ζώο αιωρούμενο σε ιστό σημασιών που το ίδιο έχει υφάνει, θεωρώ πολιτισμό αυτό τον ιστό και, κατά συνέπεια, την ανάλυσή του όχι μια εμπειρική επιστήμη σε ανα-

43. ό.π., 156 και 157.

44. Hearn 2006, 43.

45. ό.π., 34–35.

46. Schils 1957.

47. Geertz 1973 (έξοχη μτφρ. του Θεόδωρου Παραδέλλη, 2003).

48. Hearn ό.π., 35.

ζήτηση νόμου, αλλά μια ερμηνευτική επιστήμη σε αναζήτηση νοήματος ... Αναζητώ την ερμηνεία αναλύοντας επιφανειακά αινιγματικές κοινωνικές εκφράσεις. ... Αν και θα μπορούσε η ένταση ανάμεσα στα αρχέγονα συναισθήματα και την πολιτειακή πολιτική να *αμβλυνθεί*, δεν θα μπορούσε εντελώς να *απαλειφθεί*. Η ισχύς των “δεδομένων” –τόπος, γλώσσα, αίμα, θεώρηση του κόσμου και τρόπου ζωής– διαμορφώνουν τη θεμελιώδη ιδέα την οποία ένα άτομο έχει για τον εαυτό του –για το τί είναι και για το πού ανήκει– κατά τρόπο αξεδιάλυτο. Είναι αντίληψη ριζωμένη στα ανορθολογικά θεμέλια της προσωπικότητάς του». Στη θεώρησή του οι εθνοτικές και εθνικές συνιστώσες απορρέουν από τα «πολιτισμικά δεδομένα» της κοινωνικής ύπαρξης.⁴⁹

Ο Geertz στις μελέτες του επικεντρώθηκε στις αποικιοκρατούμενες χώρες της Άπω Ανατολής. Οι επεξεργασίες του φέρουν τη σφραγίδα της ιστορικής περιόδου που εξετάζει: 1945–1968 (μεταπολεμική περίοδος, πόλεμος του Βιετνάμ και φοιτητικές εξεγέρσεις). Το ερώτημα που τίθεται μετά την αποτίναξη της αποικιοκρατίας είναι «ποιοι είμαστε εμείς;», «τί θα απογίνουμε χωρίς βαρβάρους;». Η μελέτη του Geertz περιστρέφεται ακριβώς στην ένταση που επικρατεί ανάμεσα σε δύο στοιχεία: την έμφαση από τη μια στον *ιθαγενή τρόπο ζωής* που «οδηγεί στην αναζήτηση των ριζών, της ταυτότητας ... τον “πολιτισμό”, τον “εθνικό χαρακτήρα” ή ακόμη και τη “φυλή” (ουσιοκρατία) από την άλλη, η έμφαση στο “πνεύμα της εποχής» «οδηγεί στην αναζήτηση του γενικού περιγράμματος της ιστορίας της εποχής μας και ιδιαίτερα αυτού που εκλαμβάνεται ως γενική κατεύθυνση και γενικό νόημα» (εποχιοκρατία). Κατά τον Geertz σπανιότατα μια *ιδεολογία είναι καθαρά ουσιοκρατική ή καθαρά εποχιοκρατική*: όλες αποτελούν προσμίξεις με την υπεροχή της μίας ή της άλλης.⁵⁰ Στην όλη του συλλογιστική ως βασικό παράδειγμα με αρκετά γενικευμένη ερμηνευτική χρήση θα εκλάβει εκείνο της γλώσσας: το «γλωσσικό ζήτημα» εντάσσεται στο δίλημμα ουσιοκρατία/εποχιοκρατία. «Όλοι [και ο καθένας ξεχωριστά] θεωρούν πως υπάρχει μια ανώτερη δική τους γλώσσα που εκφράζει καλύτερα συνθετότερες κατηγορίες ... στη γενικευμένη του μορφή, το ερώτημα “ποιοι είμαστε” σημαίνει ποιες πολιτισμικές [και γλωσσικές] μορφές –τί συστήματα σημαινόντων συμβόλων– πρέπει να χρησιμοποιηθούν για να δοθεί αξία και νόημα στις δραστηριότητες του κράτους και, κατ’ επέκταση, στην κοινή ζωή των πολιτών του. Οι εθνικιστικές ιδεολογίες που συγκροτούνται από συμβολικές μορφές αντλημένες από τοπικές παραδόσεις –που είναι δηλαδή ουσιοκρατικές– τείνουν να έχουν, όπως τα τοπικά ιδιώματα, ψυχολογική αμεσότητα. Τείνουν να απομονώνουν κοινωνικά τους φορείς ιδεολογιών που συνυφάνονται με τη γενική πορεία της σύγχρονης ιστορίας – τις εποχιοκρατικές. Προσομοιάζουν με τη *lingua franca* τείνοντας να άρουν κοινωνικά την περιθωριοποίηση, είναι όμως ψυχολογικά καταναγκαστικές».

β) Άλλη μια θεώρηση που θα μπορούσε να θεωρηθεί συγγενική με τις αρχεγονικές είναι του Armstrong. Στη μελέτη του για τα έθνη και τον εθνικισμό⁵¹ παραπέμποντας στο θεωρητικό πλαίσιο του W. Connors, διερευνά ανάμεσα σε μια πλειάδα παραδειγμάτων της ευρωπαϊκής και μεσανατολικής ιστορίας τους τρόπους ανάδυσης και ανασύνθεσης των εθνοτικών ταυτοτήτων συγκροτώντας στη μεγάλη χρονική διάρκεια επαναλαμβανόμενα φαινόμενα. Εμπνεόμενος από τον Barth, θα διατυπώσει τη θέση ότι αυτές οι διαδικασίες επαναδραστηριοποίησης ή τροποποίησης του συνόρου είναι δάνεια καταρχήν από τα συμβολικά κατάστιχα: η συνείδηση του *συνανήκειν* στην ίδια εθνοτική ομάδα είναι ριζωμένη από παλιά στη συλλογική δοξασία σε «μυθομηχανές» [*mythomoteurs*] οχήματα εθνοτικών ιερών και οσίων. Η συνείδηση του *συνανήκειν* στην ίδια εθνοτική ομάδα μπορεί να στηρίζε-

49. Όλα τα αποσπάσματα του Clifford Geertz προέρχονται από το βιβλίο του *Η ερμηνεία των πολιτισμών* (στην ελληνική του μετάφραση), και κυρίως από τις σελ. 15–41 και 233–251.

50. «Ο εθνικισμός των νέων κρατών δίνει την ιδιόμορφη εντύπωση ότι οι οπαδοί του είναι ταυτόχρονα λάβροι οπαδοί της νεωτερικότητας και ηθικά εξοργισμένοι από τις εκδηλώσεις της» (ό.π.).

51. Armstrong 1982.

ται στο καταγωγικό συναίσθημα του υπό διαμόρφωση «περιούσιου λαού». Μπορεί ακόμη η συνείδηση του *συνανήκειν* να θεμελιώνεται στη διατήρηση μιας γλώσσας όλως ιδιαιτέρως καθαρής και αρχαίας ή, ακόμη, μπορεί να παραπέμπει στη συλλογική νοσταλγία για μια *χρυσή νομαδική εποχή*. Κάθε πολιτισμός τροχοδρομεί μύθους λιγότερο ή περισσότερο ευεπίφορους στο να ευνοούν την επιβεβαίωση μιας πρωτοεθνικής συνείδησης σε σχέση με μια πολιτική δομή.

γ) Υπάρχουν και αρχεγονικές θεωρήσεις οι οποίες διαχωρίζουν τον ακραίο εθνικισμό από τον καθημερινό «τετριμμένο» εθνικισμό, αναγνωρίζοντας στον τελευταίο μια θετική και αναγκαία λειτουργία. Σε μελέτη του ο Aviel Roshwald⁵² θα στήσει την επιχειρηματολογία του πρώτιστα στην ύπαρξη εθνικισμού στην αρχαιότητα (με βασικά παραδείγματα το ελληνικό και εβραϊκό). Θα ισχυριστεί πως, ως εκ τούτου, ο εθνικισμός δεν είναι διόλου παροδικό φαινόμενο αλλά σταθερό οργανικό στοιχείο της ανθρώπινης φύσης που αναδύεται από τη διεπίδραση λαϊκής ταυτότητας και κρατικής ισχύος. Θα διατυπώσει την άποψη πως μόνο οι ακραίοι εθνικιστές επιδιώκουν την ολική και μονοπωλιακή ομοιογενοποίηση. Σύμφωνα με την άποψη του, ο εθνικισμός είναι εκείνος που θα αποτρέψει ριζοσπαστικά φονταμενταλιστικά υπερεθνικά κινήματα να δράσουν, όπως και μεταμοντέρνα ρεύματα του «πολιτικά ορθού» να αποξενώσουν τις νεότερες γενιές. Για τους λόγους αυτούς προτρέπει τον αφομοιωτικό προσανατολισμό του εθνικισμού με παράδειγμα αναφοράς τον Καναδά, όπου δεν έχει ως όχημα αναγκαστικά την γλώσσα.⁵³

3.3 Εθνοσυμβολισμός

Κάπου ανάμεσα στις αρχεγονικές θεωρήσεις και τις νεωτερικές θα μπορούσαμε να εντάξουμε, ακολουθώντας την ταξινομητική επιλογή του ανθρωπολόγου Marcus Banks, την ερμηνευτική του Α. Smith.⁵⁴ Για τον Smith ο εθνικισμός είναι μια πολιτική ιδεολογία με επίκεντρο ένα πολιτισμικό δόγμα. Στην εργώδη βιβλιογραφία του ο Α. Smith επανέρχεται σε ορισμένες θεματικές, ακόμη και διατυπώσεις, με μέγιστη συχνότητα/πυκνότητα: μύθοι, μνήμες και σύμβολα, γλώσσα, ήθη-έθιμα και θρησκεία. Αυτές οι θεματικές υπερβαίνουν τον ορθολογισμό και τις ορθολογικές επιλογές βάσει συμφερόντων αναδεικνύοντας την αίσθηση του κοινοτικού *συνανήκειν*.⁵⁵ Πρόκειται για διαδικασία διαμόρφωσης εθνοτικής και μετέπειτα εθνικής συνείδησης.⁵⁶ Τη δική του ερμηνευτική εξυπηρετεί σε μεγάλο βαθμό η επιθεώρηση *Nations and Nationalism* που ίδρυσε και διευθύνει από το 1994. Στη θεώρησή του τα συναισθήματα που τρέφει η κοινότητα για τον ίδιο της τον εαυτό, συνειδητά αυτοεγκωμιαζόμενη, καθώς και οι αρετές που εξυμνεί είναι αποκλειστικά και μόνο οι αρετές του «εθνικού εαυτού». Μεταφορικά η κοινότητα περιγράφεται ως μια μεγάλη οικογένεια και τα μέλη της ως αδελφοί και αδελφές, που μοιράζονται μια *πατρώα γη* και μιλάνε μια *μητρική γλώσσα*. Φυσικά τα παραπτώματα που καταδικάζει είναι του «άλλου». Στις μοναδικές της αρετές η κοινότητα περιλαμβάνει και την ενάρετη μοναδική γλώσσα.⁵⁷ Εντοπίζει την ύπαρξη ενός πρωτογενούς εθνοτικού υλικού ήδη από την προνεωτερική εποχή, βασικό συστατικό στοιχείο του οποίου είναι η γλώσσα και το οποίο μεταπλάθεται από τον εθνικισμό.⁵⁸

3.4 Κοινωνικοψυχολογικές ερμηνείες

και κοινότοπος εθνικισμός

Θα σταθούμε συνοπτικά σε ορισμένες διαφορετικές και διαφοροποιούμενες μεταξύ τους ερμηνείες του εθνικισμού που προέρχονται από την κοινωνική και πολιτική ψυχολογία. Παρ' όλη την τεράστια και ανθούσα αρθροβιβλιο-

52. Roshwald 2006, βλ. κυρίως σελ. 1-45 και 296-301.

53. ό.π., 167-168 και 276-280.

54. Banks 2005, 239.

55. Smith 2000α, 5.

56. Ο ίδιος, αφού επιμελώς ασκεί κριτική σε όλες τις άλλες θεωρήσεις, αυτοκατατάσσεται σε ό,τι ονοματίζει ως «εθνοσυμβολισμό». Βλ. σχετικά Smith [1991] 2000β, 1993α, 1993β, 1999, 1998, 1992, 2000α, 2001, 2004.

57. Smith 2000β, 117-119.

58. Ως δευτερογενείς σύγχρονοι εθνικισμοί αναφέρονται οι γαλλόφωνοι του Καναδά και οι Φλαμανδοί του Βελγίου τονίζοντας τη σημασία της σχέσης γλώσσας και εθνικού κράτους, η οποία ενισχύει τα αντίστοιχα κινήματα (Smith 1993α, 220).

γραφία για τα έθνη και τον εθνικισμό, δεν υπάρχουν παρά μόνο εξαιρέσεις διερευνητικές των ψυχολογικών μηχανισμών που μεσολαβούν ανάμεσα στις δομικές, πολιτισμικές και ιδεολογικές παραμέτρους από τη μια και τη δράση από τη άλλη. Από την σκοπιά κυρίως της κοινωνικής ψυχολογίας, αλλά με έμφαση κατασκευαστική, προέρχεται η πολυσυζητημένη μελέτη του Michael Billig. Το ξεχωριστό στη θεώρησή του είναι πως δεν ενδιαφέρθηκε να εξετάσει τις πλέον έκδηλες ή/και ακραίες μορφές εθνικισμού αλλά τις *κοινότητες*, *τετριμμένες* μορφές του [banal nationalism]. Με τον τρόπο αυτό θέλησε να ξεφύγει από την παγίδα όσων στη Δύση και ειδικότερα στην Αγγλία, όπου και διδάσκει, μιλούν για –και μελετούν– τον εθνικισμό όλων των άλλων, ως εάν στις χώρες του μητροπολιτικού κέντρου να μην εκδηλώνεται ή να αντιμετωπίζεται, όταν εκδηλώνεται, ως κάτι το φυσιολογικό. Ο δικός «μας» *πατριωτισμός* είναι πάντα αδιόρατος και ενάρετος, ενώ ο *εθνικισμός* όλων των άλλων είναι ορατός δια γυμνού οφθαλμού, απεχθής (και άρα καταδικαστέος). Για τον Billig η έννοια «γλώσσα», ενώ εμφανίζεται τόσο κοινότοπα φυσιολογική, δεν είναι παρά μια επινόηση που αναπτύχθηκε την εποχή διαμόρφωσης των εθνών-κρατών. Με βάση αυτή την υπόθεση, θα υποστηρίξει πως δεν είναι τόσο η γλώσσα που διαμορφώνει τον εθνικισμό όσο ο εθνικισμός που διαμορφώνει την κοινότητα, μη συζητήσιμη άποψη για «φυσιολογικά» υπαρκτές πραγματικότητες που ονοματίζονται «γλώσσες». ⁵⁹ Ένας κόσμος εθνών-κρατών είναι συνάμα ένας κόσμος από έπισημως συγκροτημένες γλώσσες. Η γλωσσική πειθαρχία συμβαδίζει με την εθνοκρατική πειθαρχία. Όπως πειστικά αναλύει ο Billig, οι πιέσεις για τυποποίηση της ορθογραφίας, της γραμματικής, του συντακτικού και για τη διδασκαλία τους προέκυψαν πολύ αργότερα. ⁶⁰ Διαφοροποιείται από εκείνο τον ψυχολογικό αναγωγισμό που αποδίδει μονοσήμαντα τις ερμηνείες του σε υποκειμενικούς παράγοντες, τονίζοντας ο ίδιος τις πολιτικοϊστορικές συντεταγμένες που τους διαμορφώνουν. Θα υποστηρίξει συμπερασματικά πως «οι έννοιες της γλώσσας και των διαλέκτων δεν είναι η αποκλειστική ιδιοκτησία των “εξτρεμιστών” που επιδιώκουν την πραγμάτωση στενά νοούμενων εθνικών ονείρων. Είναι συστατικό στοιχείο της κάθε “κοινής λογικής”». Αυτό έχει μεθοδολογικές και πολιτικές επιπτώσεις. Τα έθνη μπορεί να είναι «φαντασιακές κοινότητες», αλλά ο τρόπος των φαντασιώσεων δεν μπορεί να ερμηνευθεί με κριτήριο τις διαφορές στη γλώσσα, αφού χρειάζεται να συλλάβει τις ίδιες τις γλώσσες φαντασιακά ως ξεχωριστές οντότητες. Εάν ο εθνικισμός μελετάται ως μια ευρύτατα διαδεδομένη ιδεολογία και εάν οι εθνικιστικές υποθέσεις πρόκειται να εντοπιστούν σε κοινότητες αντιλήψεις για την γλώσσα, τότε ο εθνικισμός δεν πρέπει να προβάλλεται σε άλλους, ως εάν να έχουμε απαλλαγεί από τις επιπτώσεις του». Στη θεώρησή του οι υποθέσεις, οι δοξασίες και οι κοινά αποδεκτές αναπαραστάσεις που εικονογραφούν τον κόσμο των εθνών ως έναν φυσιολογικό κόσμο είναι «ιστορικές κατασκευές, οι οποίες δεν συνιστούν τον “φυσιολογικό” κοινό τόπο όλων των ανθρώπων ... Σε άλλες εποχές οι άνθρωποι δεν είχαν τις απόψεις για τη γλώσσα και τη διάλεκτο ή και για την επικράτεια και την κυριαρχία τους που είναι τόσο κοινότητες σήμερα και φαίνονται τόσο υλικά πραγματικές ... ώστε να τείνουμε να ξεχάσουμε πως είναι επινοημένες μονιμότητες» (invented permanencies). ⁶¹

Μια ακόμη επεξεργασία συγγενική με του Billig είναι των Reicher & Hopkins. Στη μελέτη τους *Self and Nation* ενδιαφέρονται για τις συλλογικές διαδικασίες ομάδων και για τους τρόπους διαμόρφωσης στερεοτύπων: πώς και γιατί οι άνθρωποι σκέπτονται και δρουν με όρους εθνικής ταυτότητας, πώς και γιατί το απόμακρο παρελθόν μπορεί να επηρεάζει καθοριστικά δράσεις του παρόντος. ⁶² Μοιάζει να επικεντρώνονται στις αμοιβαίες ανα-

59. Smith 2000β, 30.

60. ό.π., 31.

61. Παραστατικά θα εικονογραφήσει ο Billig πως «Οι μεσαιωνικοί μπαλωματάδες ... με τη χρονική απόσταση 700 ετών που φαίνονται σε μας στενόμενοι γεμάτοι προλήψεις ... θα έβρισκαν τις ιδέες μας για τη γλώσσα και το έθνος περιέργως μυστηριώδεις ... και θα ήταν σαστισμένοι, γιατί αυτός ο μυστικισμός μπορούσε να είναι ζήτημα ζωής και θανάτου» (ό.π., 35-36).

62. Βλ. Reicher & Hopkins 2001, 13-36 (κεφ. «Nations and Languages»).

παραστάσεις Αγγλίας και Σκοτίας μέσα από την έμφαση στη γλωσσική διαφορετικότητα, αλλά διευρύνουν το πεδίο της έρευνάς τους στη διασταύρωση της θεώρησής τους με άλλα συγκυριακά και ιστορικά συμβάντα στην Ευρώπη. Θα ισχυριστούν πως «η ψυχολογία κατά κανόνα αποκλείεται από την οικογένεια των επιστημών που καλούνται να αναλύσουν τη φύση των εθνικών φαινομένων».⁶³ Τονίζουν πως η επιτυχία δεδομένων κατασκευών του έθνους και της γλώσσας εξαρτώνται από την επιδεξιότητά τους τόσο να συγκαλύπτουν ή/και να αποκρύπτουν όλα τα ίχνη της κατασκευής τους όσο και να παρουσιάζονται ως η μία και μοναδική εκδοχή της εθνικής αφήγησης. Αν και αποσαφηνίζουν από την αρχή ότι δεν ενδιαφέρει η όποια ψυχολογική μέθοδος αλλά εκείνη που δεν θα λαμβάνει ως δεδομένες τις εθνικές κατηγορίες και τα εθνικά χαρακτηριστικά, μολαταύτα, όπως σε όλες τις κοινωνικο-ψυχολογικές ερμηνείες, ενυπάρχει ο κίνδυνος του μονοσήμαντου αναγωγισμού συλλογικών στάσεων σε απλά ψυχολογικά φαινόμενα.

Μια κοινωνιοψυχολογική προσέγγιση –η οποία βρίσκεται σε αντίθεση με τις κατασκευαστικές ιδεολογικοψυχολογικές θεωρήσεις που εξετάσαμε– είναι εκείνη του H. R. Isaacs για τη «Θεμελιώδη ταυτότητα της ομάδας: Τα είδωλα της φυλής», που μας παραπέμπει στην κλασική αρχεγονική θεώρηση.⁶⁴ Εδώ ορίζεται η εθνικότητα ως «το προϋπάρχον σύνολο των κληροδοτημάτων και ταυτίσεων που κάθε άτομο μοιράζεται με άλλα άτομα ... – το τυχαίο της οικογένειας μέσα στους κόλπους της οποίας γεννιέται σε μια δεδομένη στιγμή και σε ένα δεδομένο τόπο». Ο Isaacs καταγράφει και ελέγχει τις πρώιμες ταυτοτικές συντεταγμένες με έμφαση στη γλώσσα και την ονοματολογία: το όνομα (και επώνυμο) του κάθε ατόμου, η οχομασία της εθνοτικής ομάδας του, η ιστορία, η γλώσσα, η θρησκεία, το σύστημα αξιών της αλλά και η γεωγραφία/τοπογραφία της λειτουργούν ως πλαίσιο στην απύπνιση του παιδιού στον έξω κόσμο.

3.5 Μετανεωτερικές και μετααποικιακές θεωρήσεις

Ένα πιο πρόσφατο βιβλιογραφικό σώμα, που δεν εντάσσεται ακριβώς στις θεωρίες του εθνικισμού αλλά σε πιο μερικές θεωρήσεις του έθνους με τις γενικότερες προεκτάσεις τους για τα πολιτισμικά μορφώματα και τη θέση της γλώσσας, είναι απόψεις που μπορούν να ενταχθούν στις έννοιες-ομπρέλες «μετανεωτερικές» ή/και «μετααποικιοκρατικές». Πρόκειται ορισμένες φορές για σημαντικά διαφοροποιούμενες θεωρήσεις χωρίς διακριτό κοινό άξονα. Αρκετές εξ αυτών προέρχονται από τον χώρο των πολιτισμικών σπουδών [cultural studies] και από μελετητές που έχουν βιώσει την αποικιοκρατία (κυρίως από την Ινδία, το Πακιστάν, τη Νότια Αφρική και τη Λατινική Αμερική). Η αποικιακή εμπειρία, όπως και η εμπειρία του αντιαποικιακού αγώνα, ήταν εκείνη που οδήγησε τα έθνη να συγκροτηθούν ως αποτυπώσεις της διαφοράς του υποδεέστερου (subaltern) έναντι του κυρίαρχου μέσα από μια σχιζοειδή διαδικασία: υιοθέτησαν πρότυπα που περιείχαν τη δική τους απόρριψη και συνάμα εσωτερίκευαν αξίες που διαμορφώθηκαν στη διάρκεια της καταπίεσής τους από την αποικιοκρατία.⁶⁵ Το έθνος αντιμετωπίζεται από τη σκοπιά ποικίλων μορφών διασποράς, όσων δηλαδή υφίστανται τις αρνητικές συνέπειές του. Στις θεωρήσεις αυτές, αντί μιας αυτόνομα φαντασιακής κοινότητας, κατασκευάζεται μια διττά ετεροκαθοριζόμενη κοινότητα.

Μια πρώτη τέτοια θεώρηση, πολυπαραπεμπόμενη σήμερα, είναι εκείνη του Homi Bhabha:⁶⁶ γλώσσα αλληγορική, μεταφορική, υπαινικτική, συχνά (όχι πάντα) σκοτεινή και ακατανόητη τουλάχιστον στον γράφοντα, δεν είναι κατά κανένα τρόπο, όπως θα υποστηρίξει και ο ίδιος, μια γενική θεωρία.⁶⁷ Δεν ενδιαφέρεται για τη συγκρότηση του άλλου εκτός επικράτειας.

63. Πράγματι στις επιστημονικές προσεγγίσεις συναντάμε την πολιτική επιστήμη, τη φιλοσοφία, την κοινωνιολογία, την κοινωνική ανθρωπολογία, τη γεωγραφία, την κοινωνιογλωσσολογία και την ιστορία αλλά σπανιότατα την ψυχολογία. Από την άλλη η κοινωνική ψυχολογία, ενώ εξετάζει ομαδικές διαδικασίες και διαομαδικές σχέσεις, σχεδόν ποτέ δεν εξετάζει διεθνολικά φαινόμενα.

64. Isaacs 1975.

65. Όπως συμπυκνωμένα τα παρουσιάζει ο Λιάκος (2005, 99–108).

66. Αναφέρομαι κυρίως στα δύο βιβλία του Homi Bhabha, *Nation and Narration* (1990) & *The Location of Culture* (1994).

67. Bhabha 1994, 243.

Ενδιαφέρεται όμως για εκείνη τη μετανεωτερική κατάσταση όπου τα πολλαπλά νέα σύνορα διαμορφώνονται στις μεγάλες μητροπόλεις ή κοσμοπόλεις. Έθνος και μετανάστες, έθνος και πρόσφυγες οδηγούν τη θεώρησή του αναγκαστικά στη συνειδητοποίηση των επιστημολογικών ορίων των εθνοκεντρικών ιδεών, που είναι συνάμα δηλωτικά σύνορα ενός φάσματος άλλων: «παράφωνοι», «αποκλίνοντες/ουσες», γυναίκες, αποικιοκρατούμενοι και «φορείς» αστυνομευόμενης σεξουαλικότητας. Στον επαναπροσδιορισμό εννοιών όπως «ομοιογενής εθνική κουλτούρα», «συναινετική και εξαρτώμενη μεταβίβαση ιστορικών παραδόσεων», «οργανικές εθνοτικές κοινότητες», όροι-κλειδιά είναι: «υβριδικότητα» (της ίδιας της φαντασιακής κοινότητας), «νέος διεθνισμός» (εν μέσω των μητροπολιτικών δυτικών μεταπτώσεων), «νέος τριτοκοσμισμός», «εναλλακτικές ιστορίες των αποκλεισμένων και η απελευθέρωσή τους», «ο ανέστιος» (που δεν είναι άστεγος), «ασυνεχής πρόοδος», «το διαχωριστικό παρόν της νεωτερικότητας» (the disjunctive present of modernity). Εν ολίγοις, ένας ανοίκειος κόσμος γεμάτος αμφισημίες, αμφιβολίες, πολυδιασπάσεις.⁶⁸ Ο Bhabba ενδιαφέρεται για τη σκοτεινή ενδοστρέφεια του υποκειμένου-παρία,⁶⁹ θύματος της φοβίας, του άγχους και της κυριαρχίας τρίτων. Η κριτική του στρέφεται κατά των διπολικών μανιχαϊστικών κατασκευών, καθώς επίσης, ακολουθώντας τον Derrida, και κατά της δυτικής κουλτούρας για μια οντολογία «της κοινής λογικής».⁷⁰ Στις θραυσματικές θεωρήσεις του Bhabba δεν είναι η μία εθνοτική γλώσσα σε σχέση με την κυρίαρχη που παίζει τον βασικό ρόλο αλλά η στερεοφωνική απαρίθμηση και καταγραφή των γλωσσών (με την ευρύτατη έννοια του Barthes) σε ακτίνα ακοής: αραβικά, γαλλικά, μουσική, διάλογοι, καρέκλες, γυαλιά. Λέξεις, προτάσεις αμορφοποιητές, θραύσματα συλλαβών και, κυρίως, τα πολλά περισσότερα που δεν λέγονται αλλά υποδηλώνονται υπαινικτικά.⁷¹ Γλώσσες είναι όλοι αυτοί οι «θόρυβοι» από κοινού με τα κρίσιμα κενά τους, τις σιωπές τους.

Στο ίδιο θεωρητικό πλαίσιο-ομπρέλα μια παραπλήσια προσέγγιση είναι εκείνη του Partha Chatterjee στο βιβλίο του *The Nation and its Fragments*.⁷² Με τόπο αναφοράς τη χώρα καταγωγής του, την Ινδία, θα υποστηρίξει, διαφοροποιούμενος από τις περισσότερες αποκλειστικά πολιτικές αντιαποικιακές αφηγήσεις, πως θεμελιώδες χαρακτηριστικό των αντιαποικιακών εθνικισμών στην Ασία και την Αφρική είναι ότι «διαμορφώνουν τη δική τους επικράτεια κυριαρχίας μέσα στην ίδια την αποικιακή κοινωνία πολύ πριν τον πολιτικό τους αγώνα κατά της αυτοκρατορικής εξουσίας. Το πετυχαίνουν με το να διαχωρίζουν τον χώρο των κοινωνικών θεσμών σε δύο επικράτειες – την υλική και την πνευματική. Η υλική είναι η «εξωτερική», της οικονομίας, των κρατικών πολιτικών, της επιστήμης και της τεχνολογίας, η επικράτεια όπου η Δύση έχει αποδείξει την υπεροχή της και η Ανατολή έχει υποκύψει ... Η πνευματική επικράτεια, από την άλλη, είναι μια «εσωτερική» επικράτεια σημαδεμένη με τους «ουσιώδεις» ενδείκτες της πολιτιστικής ταυτότητας. Επομένως, όσο μεγαλύτερη είναι η επιτυχία στην απομίμηση δυτικών δεξιοτήτων στον υλικό τομέα τόσο μεγαλύτερη είναι η ανάγκη να διατηρήσει κανείς τη διαφορετικότητα της δικής του πνευματικής κουλτούρας ... υπερασπιζόμενος καθετί το παραδοσιακό».⁷³ Η επίτευξη της πολιτισμικής επικράτειας εντός της πολιτικά υποτελούς επικράτειας επιτυγχάνεται με την απαγόρευση στην αποικιοκρατική δύναμη να παρεμβαίνει (εν ανάγκη και δια σθεναρής αντιστάσεως) στα πολιτισμικά-εκπαιδευτικά-γλωσσικά πράγματα.⁷⁴ Στη διάρκεια του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα κρίσιμος στόχος παραμένει η προστασία, η διατήρηση του ενδότερου πυρήνα της εθνικής κουλτούρας, της πνευματικής ουσίας, ως καταφύγιο ταυ-

68. Οι προβληματισμοί αυτοί αποτυπώθηκαν ανάγλυφα στο ειδικό αφιέρωμα της επιθεώρησης *Σύγχρονα Θέματα* (τ. 92, Μάρτιος 2006, σελ. 21–86) με θέμα «Σύγχρονες θεωρήσεις του μεταναστευτικού φαινομένου». Βλ. κείμενα των Σεβαστή Τρουμπέτα, Βαγγέλη Καραγιάννη, Βάσω Σειρηνίδου, Ιωάννας Λαλιώτου και ειδικότερα των Λίνας Βεντούρα (σελ. 31–32) και Ηλέκτρας Πετράκου (σελ. 40–45) και Αθηνάς Αθανασίου (σελ. 65–71).

69. Ο ελληνικός όρος *παρία* προέρχεται από το ινδικό *pariah*, που σημαίνει 'κατώτατης τάξης περιθωριακός'.

70. Bhabba 1994, 361.

71. ό.π., 258–260.

72. Chatterjee 1993, 7.

73. ό.π., 116.

74. ό.π., 7.

τότητας.⁷⁵ Στα πλαίσια της πολιτιστικής επικράτειας ο Chatterjee θα σταθεί πιο αναλυτικά στη γλώσσα. Αποδεχόμενος την κεντρική σημασία που αποδίδει ο Anderson στην «καπιταλιστική τυπογραφία» για τη διαμόρφωση μιας σύγχρονης «εθνικής» γλώσσας, θα διαφοροποιηθεί στο εξής κεντρικό σημείο: στις αποικίες δεν είναι γενικά και αφηρημένα οι φαντασιακές κοινότητες αλλά το ίδιο το φαντασιακό που έχει αποικιοποιηθεί από τις μητροπολιτικές χώρες του καπιταλισμού. Στα μέσα του 19ου αιώνα στην Ινδία ένα ολόκληρο θεσμικό δίκτυο εκτυπωτικών βιοτεχνιών, εκδοτικών οίκων, εφημερίδων, περιοδικών, φιλολογικών ενώσεων μορφοποίησαν τη νέα σύγχρονη και προτυποποιημένη γλώσσα έξω από την επικράτεια του κράτους και των ευρωπαϊκών ιεραποστολών.⁷⁶ Ένα πρόσθετο δίκτυο σχολείων θα διδάξει και θα καθιερώσει την επίσημη γλώσσα. Ως εκ τούτου, για τον Chatterjee, η γλώσσα γίνεται μια ζώνη μέσα στην πολιτιστική επικράτεια επί της οποίας το έθνος όφειλε πρώτιστα να ανακηρύξει την κυριαρχία του και μετά να τη μετασχηματίσει ώστε να είναι επαρκής για τον σύγχρονο κόσμο. Παραδειγματικά παρουσιάζει πώς γραμματικά μοντέλα, δάνεια από ευρωπαϊκές γλώσσες (κυρίως την αγγλική), διαμόρφωσαν τις συντακτικές και ρητορικές μορφές στην ινδική λογοτεχνία. Θα ασκήσει διττή κριτική και απέναντι στον «δυτικό ουνιβερσαλισμό» [universalism] και απέναντι στην «ανατολική αποκλειστικότητα/ιδιαιτερότητα» [exceptionalism]. Θα ισχυριστεί πως η διεκδίκηση θεώρησης από τη σκοπιά ενός θραύσματος δεν μπορεί παρά να είναι η ίδια θραυσματική.⁷⁷

Τα νέα διεθνή επικοινωνιακά και σύγκοινωνιακά δίκτυα και τα μεταναστευτικά ρεύματα σε πλανητική κλίμακα έχουν από κοινού επηρεάσει τις πολύ σύγχρονες θεωρίες του εθνικισμού στεντή συνάρτηση με τις θεωρίες της παγκοσμιοποίησης. Μια τρίτη προσέγγιση στις νέες προκλήσεις είναι του Arjun Appadurai.⁷⁸ Στη θεώρησή του οι νέες μαρφές του «ηλεκτρονικού καπιταλισμού» (κατ' αναλογία με τον «έντυπο καπιταλισμό» του B. Anderson) μπορούν να έχουν αντίστοιχες ή/και δραστικότερες επιπτώσεις, διαπερνώντας αυτή τη φορά εθνοκρατικά σύνορα (*Media-τόποι ή media-χώροι*, όπως τα ονοματίζει). Ο Anderson σε πρόσφατη έκδοσή του, μελετώντας αντίστοιχα φαινόμενα (το e-mail ως πεδίο συσπείρωσης), θα χρησιμοποιήσει την έκφραση «καταπιεσμένοι εθνικισμοί» (με παραδείγματα αναφοράς την κουρδική και την αρμενική διασπορά μεταξύ άλλων).⁷⁹ Τα ηλεκτρονικά μέσα λειτουργούν ως καταλύτες στη διαμόρφωση «κοινοτήτων ενδιαφερόντων και συναισθημάτων» διεθνικά ή/και μεταεθνικά σε πλανητική κλίμακα. Ο Appadurai τονίζει τις επιπτώσεις από αλληπάλληλα, όλο και ισχυρότερα, κύματα μετανάστευσης στη διαμόρφωση ενός μεταεθνικού κόσμου, τον οποίο ονοματίζει *εθνοτόπους ή εθνοχώρους*.⁸⁰ Οι νέοι κοινοτικοί «εθνοχώροι», κυρίως στις κοσμοπόλεις, δεν έχουν συγκεκριμένη εδαφική έδρα.⁸¹ Στην αποεδαφοποίηση του δικού τους εθνικισμού η φαντασίωσή τους διαπερνά σύνορα, διαμορφώνει ισχυρότερα πολιτισμικά και γλωσσικά αντίβαρα. Είναι ο νόστος των απανταχού διασπορικών κοινοτήτων, που οδηγείται σε ακόμη ισχυρότερες και πιο συγκροτημένες εθνικιστικές κατασκευές. Πρόκειται για τον «εθνικισμό μεγάλων αποστάσεων» ως ιδεολογία της εξορίας. Οι διασπορικές κοινότητες αναστοχάζονται τον εαυτό τους πέραν του έθνους, υιοθετώντας και τη γλώσσα του διαδικτυακού χώρου.⁸²

3.6 Ψυχανάλυση και εθνικισμός

Με αφετηρία τον Φρόυντ και πιο πρόσφατα τον Λακάν, οι Laclau και Žižek επεξεργάστηκαν τη χρήση ψυχαναλυτικών εργαλείων για τη μελέτη πολι-

75. ό.π., 121.

76. Βλ. αναλυτικότερα ό.π., 7–11.

77. ό.π., 13.

78. Appadurai 1997.

79. Anderson 1998, 59.

80. Το Λονδίνο ως *εθνοτόπος* αριθμεί κάπου 250 γλώσσες σύμφωνα με ειδικό τεύχος του περιοδικού *Time Out* 2006 (χ.χ. απόκομμα).

81. Βλ. και Chatterjee 1993 και κυρίως 1998.

82. Στο ίδιο μήκος κύματος αλλά σε εντελώς διαφορετικό φιλοσοφικό και ιδεολογικό στερέωμα ο John Rawls δεν θεωρεί πως το δικαίωμα στη μετανάστευση μπορεί να στερεί τους γλωσσικούς δεσμούς, που είναι κατά κανόνα πολύ ισχυροί για να τους απαρνηθούν τα υποκείμενα. Ο στόχος της διγλωσσίας γίνεται όρος εκ των ων ουκ άνευ στη θεωρία του για τον φιλελευθερισμό (Rawls 1993, 222 και 277). Σε αντίθεση με τους Appadurai και Rawls, σε ξεχωριστό άρθρο οι Charles Taylor και Will Kymlicka θα ισχυριστούν ότι στον σύγχρονο κόσμο είναι εξαιρέσεις οι ομάδες μεταναστών που διαμορφώνουν εθνικιστικά κινήματα για την αυτοδιάθεση και την απόσχιση. Οι μετανάστες, κατά τη γνώμη τους, έχοντας επιλέξει να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους, σπάνια αντιδρούν στην επιβολή μιας κυρίαρχης κοινής γλώσσας (Taylor 1997, 59 και Kymlicka 1997, 62).

τικών φαινομένων και ειδικότερα του εθνικισμού. Πρόκειται για ορισμένες πολύ πρόσφατες προσεγγίσεις, που διατυπώνονται την ίδια περίοδο με τις μεταποικιακές θεωρήσεις και έχουν ως αφετηρία την ψυχανάλυση ως εργαλείο προσέγγισης του έθνους. Σημείο εκκίνησης, οι διαμεσολαβητικές επεξεργασίες αναφοράς των Žižek και Σταυρακάκη.⁸³ Διαπίστωση εδραία αποτελεί πως το βάθος, η μεγάλη διάρκεια, το ειδικό βάρος, ο ιδιαίτερος χαρακτήρας, η διαβρωτική/διδυμική φύση της καθλωτικής ιδέας του έθνους και της εθνικής ταύτισης απαιτούν ορισμένα πρόσθετα εργαλεία ανάλυσης πέρα από εκείνα της νεωτερικής και της αποδομιστικής σχολής. Η δύναμη, η πλαστικότητα και οι συνεχείς προσαρμοστικοί μετασχηματισμοί της εθνικιστικής ιδεολογίας ανταποκρίνονται σε μια πίστη με μαζικό ακροατήριο (ανάλογη με τη θρησκευτική) στους εθνικούς μύθους. Ο δεσμός που συνδέει τα μέλη μιας κοινότητας με το έθνος έχει όλα τα χαρακτηριστικά μιας *ψυχικής επένδυσης*, που είναι κάτι πολύ περισσότερο από το καθαυτό ενδιαφέρον για το περιεχόμενο και την προέλευση της εθνικής ταυτότητας. Αυτή η σχέση ατόμου και έθνους μπορεί να είναι κατασκευασμένη/επινοημένη, αλλά είναι ακαταμάχητη. Μπορεί η ανάλυση του λόγου, της εθνικής μυθολογίας καθώς και η σημειολογική ανάλυση των εθνικιστικών συμβόλων να είναι απαραίτητη σε γνωστικό επίπεδο, αλλά το πρόσθετο που προτείνεται από την ψυχανάλυση για την πολιτική είναι η ερμηνεία της ψυχοδυναμικής που εκλύεται από την εμμονή της δίπολης τυπολογίας έρωσ/μίσος, παθητικότητα/επιθετικότητα, εμείς/άλλοι, φίλος/εχθρός. Οι Σταυρακάκης και Χρυσολωράς, παραθέτοντας διατύπωση του Gerard Delanty, θα διαπιστώσουν εύστοχα πως «η αμόλυντη καθαρότητα και η σταθερότητα του «εμείς» εξασφαλίζεται με την κατονομασία και μετά τη δαιμονοποίηση και, τέλος, την εκκαθάριση της ετερότητας. ... Η εθνική ταύτιση πραγματώνεται μέσα από την επιβολή της ετερότητας». Παραπέμποντας στον Φρόυντ θα διατυπώσουν την άποψη πως «είναι πάντα δυνατόν [το έθνος] να συνδέσει από κοινού ένα σημαντικό αριθμό ανθρώπων μέσα από τον έρωτα, ... αρκεί να έχουν μείνει απ' έξω άλλοι ώστε να γίνουν δέκτες της επιθετικότητάς τους».⁸⁴ Στην ίδια κατεύθυνση προτείνουν την υπέρβαση ηθικιστικών υπεραπλουστεύσεων σχετικά με «καλούς» και «κακούς» εθνικισμούς, καθώς επίσης και την υπέρβαση των συνηθιζόμενων διχοτομικών αναλύσεων του εθνικισμού: πολιτειακός/εθνοτικός, πολιτικός/πολιτιστικός, δυτικός/ανατολικός, καλοήθης/κακοήθης.⁸⁵ «Ο εθνικισμός είναι ταυτοχρόνως το κουτί της Πανδώρας και η βαριά σφύρα του Ήφαιστου, ικανός να σπείρει το κακό και το χάος, ενώ εκ παραλλήλου δύναται να διαμορφώσει νέες μορφές κοινωνικής ζωής ... Μπορεί να εμπνεύσει τον κόσμο να διεκδικήσει δικαιοσύνη, αυτονομία ή άλλες ευγενείς ιδέες αλλά μπορεί επίσης να πυροδοτήσει τη φονική βία».⁸⁶ Μέσα από την ανάλυση αυτή αποκαλύπτεται η αντιθετική διφυής φύση του εθνικισμού. Παραπέμποντας στον Neumann θα ισχυριστούν πως «[εθνική] ένταξη και αποκλεισμός συνιστούν δύο πλευρές του ίδιου νομίσματος, έτσι ώστε το πρόβλημα να μην είναι ο ίδιος ο αποκλεισμός αλλά το πώς ακριβώς λαμβάνει χώρα».⁸⁷ Μέσα από φαντασιώσεις αυτό που διακυβεύεται, όταν μιλούμε για την απειλή που συνιστά ο «Άλλος», είναι η φευγαλέα αδιόρατη οντότητα που ονομάζεται «τρόπος ζωής μας». Η λακωνική ορολογία γίνεται συχνά δυσπρόσιτη για τους μη μυημένους σαν και μένα και δεν θα επεκταθώ. Θα σταθώ μόνο σε μια διαπίστωση-διατύπωση. Κεντρικό διακύβευμα στο θεωρητικό αυτό πλαίσιο δεν είναι τόσο η συμβολική συνοχή, ούτε ο κλειστός λόγος του εθνικισμού, αλλά η υπόσχεση επαφής με τη χαμένη προσυμβολική *απόλαυση* [jouissance] που απαιτείται να θυσιάσει το υποκείμενο για να εισέλθει στον κοινωνικό δεσμό (η κοινωνικοποίη-

83. Žižek [2001] 2002: Σταυρακάκης 2000: Stavrakakis & Chrysoloras 2006.

84. Freud [1930] 1982, 44 (όπως παραπέμπεται στο Stavrakakis & Chrysoloras ό.π., 149).

85. Stavrakakis & Chrysoloras ό.π., 158 και 160. Η δυαδική ανάλυση του εθνικισμού τείνει να επικρατεί στις διεσδυτικές κατά τα άλλα μελέτες του Θάνου Λίποβατς (βλ. μεταξύ άλλων δημοσιεύσεων του Λίποβατς 1997).

86. Jسدanis 2001, 13 (όπως παραπέμπεται στο Stavrakakis & Chrysoloras ό.π., 155).

87. Neumann 1999, 37 (όπως παραπέμπεται στο Stavrakakis & Chrysoloras ό.π., 150).

ση)· ο πολιτικός λόγος κατά κανόνα έχει στον πυρήνα του «το ευ ζην» ή τη «δίκαιη κοινωνία», δηλαδή υποσχέσεις/φαντασιώσεις μιας τέτοιας επαφής. Η απόλαυση, όπως το διατυπώνει με σαφήνεια ο Žižek, νοείται ως η ικανοποίηση για τη δυσαρέσκεια του «Άλλου». Εκείνο που διακυβεύεται στην εθνική ταυτότητα δεν είναι απλώς αυτό που ονομάζεται «τρόπος ζωής μας» (οργάνωση εορτών, τελετουργίες γάμου και μύησης) αλλά και ο τρόπος με τον οποίο αυτές ενσαρκώνουν ένα μοναδικό και υπέρτερο τρόπο οργάνωσης/αναζήτησης της απόλαυσης. Το έθνος μας, η γλώσσα μας συνθέτουν την *causa nostra*.⁸⁸ Στον βαθμό δε που η απόλαυση αυτή δεν είναι ποτέ αρκετή, η έλλειψη βολικά αποδίδεται σε μια *κλοπή της απόλαυσης*, όρο κλειδί στη λακανική θεώρηση. Αποδίδεται δηλαδή στον εκάστοτε –κατά ιστορική περίοδο– κατεξοχήν εθνικό «Άλλο», πράγμα που οδηγεί και στην πολιτική πράξη της δαιμονοποίησης ή/και του αποκλεισμού του (μειονότητες, μετανάστες, συνοριακά έθνη). Ο εχθρός διαφοροποιείται κατά εποχή αλλά η λογική παραμένει η ίδια.⁸⁹ Η κατάληξη είναι σαφής: οι συναισθηματικοί δεσμοί είναι εκείνοι που συγκροτούν τη στέρεη βάση στις εθνικιστικές ταυτίσεις· αποτελούν έκφραση κάθε κουλτούρας και λειτουργούν ψυχοσωματικά μέσα από την καρδιά και τα νεύρα των ανθρώπων. Στο πλαίσιο της θεώρησής τους, η γλώσσα ως κατεξοχήν θεμελιώδες στοιχείο της κουλτούρας δεν αντιμετωπίζεται απλώς ως ένα μύθευμα αλλά ως στοιχείο καθοριστικό, που μορφοποιεί κάθε φορά διαφορετικά το κρίσιμο αυτό υπόλειμμα της απόλαυσης, παράγοντας εκείνο που ο Λακάν ονομάζει *jouissance*. Η γλώσσα, σε μια συνεχή διανεκτική με την απόλαυση, δίνει στα μέλη της κοινότητας την αίσθηση της μοναδικότητας και του υπέρτερου.

4. Θεωρία και η αντιθετική λειτουργία έθνους-γλώσσας

Ένα βασικό ερώτημα που προκύπτει από την παραπάνω παρουσίαση των θεωριών περί έθνους είναι πώς και γιατί το έθνος και η επίσημη γλώσσα του συνενώνουν δημιουργικά τις δυνάμεις που ταυτίζονται με την εθνική ιδέα λειτουργώντας συνεκτικά, ενώ ταυτοχρόνως οξύνουν τις πολώσεις με συνοριακούς λαούς (οδηγώντας ενίοτε σε ρήξεις, πολέμους και καταστροφές) και εντός συνόρων με μειονότητες (και μεταναστευτικές ομάδες) επιζητώντας εξιλαστήρια θύματα (και χρησιμοποιώντας συχνά τους κατασταλτικούς μηχανισμούς για την πάταξη τους); Διατυπωμένο με διαφορετικό τρόπο το ερώτημα από τον Stuart Wolf τίθεται ως εξής: γιατί η ατομική αίσθηση εθνικής υπερηφάνειας μεταβάλλεται σε αποκλεισμό όλων των άλλων;⁹⁰ πώς, εν ολίγοις, έθνος και γλώσσα λειτουργούν τόσο αντιφατικά και αντιθετικά;

Οι απαντήσεις ποικίλλουν κυρίως ως προς την έμφαση που δόθηκε, ανάλογα με τη σχολή και ανάλογα με την εποχή και τη συγκυρία που διατυπώθηκαν, αλλά έχουν και ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά. Μία εθνική γλώσσα, το γνωρίζουμε, είναι ένας νεωτερικός εθνικός θεσμός και δεσμός. Καμιά θεώρηση δεν αμφισβητεί πως η γλώσσα υποδαυλίζει τον πατριωτισμό και τη λατρεία προς την παράδοση, λειτουργώντας συνεκτικά για όσους ταυτίζονται συνειδησιακά με την εθνική ιδέα· ταυτόχρονα, όμως, αποδυναμώνει το συναίσθημα της γειτονικής –εντός επικράτειας– αλληλεγγύης (με μειονότητες και μετανάστες) και της διασυνοριακής, περιφερειακής και οικουμενικής συναδέλφωσης. Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε πόσο δύσκολα αμφισβητήσιμη θα ήταν η διαπίστωση πως όλες αυτές οι καταστάσεις δεν προκύπτουν τυχαία αλλά από ένα συνειδητά επεξεργασμένο απίθανο πλέγμα νόμων, ρυθμίσεων εγκυκλίων που αφορούν το έθνος και τις επετείους του, τη γλώσσα και την εκπαίδευση (και ειδικότερα τη γλωσσική εκπαίδευση) των μειονοτήτων και των νέων μεταναστευτικών κοινοτήτων. Το απο-

88. Žižek ό.π., 348–349.

89. Ο Žižek (ό.π., 362–363) θα θεωρήσει εσφαλμένη την ερμηνεία για την άνοδο του εθνικισμού στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες σύμφωνα με την οποία οι σοσιαλιστικές χώρες στερήθηκαν την εθνική τους ταυτότητα, τη γλώσσα τους. Όπως γνωρίζουμε οι εθνότητες με τις παραδόσεις τους και τις γλώσσες τους προγραμματικά αφέθηκαν να καλλιεργήσουν τα στοιχεία αυτά από τη σοβιετική εξουσία, οπότε δεν προκύπτει αυτόνομη αντίσταση σε ένα τέτοιο παρελθόν «κλοπής της [εθνοτικής] απόλαυσης».

90. Woolf 1995, 26.

τέλεσμα είναι να διαμορφώνονται και να συντηρούνται επισήμως κλειστές γλωσσικές ή/και θρησκευτικές κοινότητες, ενίοτε ξεχωριστά αλφάβητα και, τέλος, απαγορευμένες δημοσίες μειονοτικές γλώσσες.⁹¹

Ορισμένες μελέτες, όπως του Benedict Anderson, επικεντρώθηκαν στους μηχανισμούς συγκρότησης της ιδεολογίας, χωρίς να επιδιώξουν να μελετήσουν τις διαιρετικές και πολωτικές λειτουργίες αυτής της διαδικασίας. Μία δεκαπενταετία αργότερα ο ίδιος στο βιβλίο του *The Spectre of Comparisons*, θα αναφερθεί στο πώς μετά την ίδρυση των εθνοκρατικών μεταποικιοκρατικών οντοτήτων εξολοθρεύτηκαν οι μειονοτικές γλώσσες.⁹² Σε άλλες μελέτες, η εθνική ιδέα και η γλώσσα δεν συνενώνουν απλώς μια πλειοψηφία αλλά συνάμα περιορίζουν, μέχρι και αφανίζουν, διαλέκτους και άλλες μειονοτικές γλώσσες (δομολειτουργιστική θεώρηση, Ernest Gellner). Για άλλους ακόμη μπορεί η «συγγένεια», το «αίμα», η «γλώσσα» να συνδέουν τα μέλη της ομάδας αλλά ταυτοχρόνως να αποκλείουν τους ξένους (μαρξιστική θεώρηση και ειδικότερα Wallerstein, Ballibar και Hobsbawm). Στην ερμηνεία της αντιθετικής λειτουργίας οι αρχεγονιστές έχουν μια κάπως διαφορετική προσέγγιση. Δια της γραφίδος του Clifford Geertz «ο εθνικισμός, όπως και η θρησκεία, έχει κακό όνομα στον σύγχρονο κόσμο ... και λίγο πολύ το αξίζει. Η θρησκευτική μισαλλοδοξία και το εθνικιστικό μίσος, και τα δύο, ενίοτε συνδυαστικά, έχουν πιθανότατα επιφέρει στην ανθρωπότητα περισσότερες καταστροφές από ό,τι οποιοσδήποτε δυνάμεις της ιστορίας και αναμφίβολα θα επιφέρουν ακόμη περισσότερες. Ωστόσο ο εθνικισμός, όπως η θρησκεία, υπήρξε η κινητήρια δύναμη μερικών από τις πλέον δημιουργικές αλλαγές στην ιστορία και αναμφίβολα θα αποτελέσει το ίδιο για πολλές μελλοντικές αλλαγές. ... Ξεσκίζει, την ίδια στιγμή που δημιουργεί, ολόκληρο τον ιστό του σύγχρονου πολιτισμού».

Η ανθεκτικότητα του εθνικισμού θα οδηγήσει ορισμένους στοχαστές, οι οποίοι είναι θεμελιακά πολέμιοι, να αναδείξουν για λόγους ερμηνευτικούς τις συνεκτικές λειτουργίες του. Μία πρώτη πραγματεία είναι του Umberto Eco, *Η αναζήτηση της τέλει γλώσσας*, στην οποία εξετάζει στο χρονικό φάσμα κυρίως των 250 τελευταίων ετών (από τον Διαφωτισμό και μετά) πώς οι γλώσσες συνενώνουν τους κατά επικράτεια εθνοτικά πλειοψηφικούς λαούς, αλλά μέσα από ένα γλωσσικό εθνικιστικό ανταγωνισμό ανάδειξης της αποκλειστικής μοναδικότητας επί όλων των άλλων διαλέκτων/γλωσσών.⁹³ Ένας άλλος μελετητής, ο Fishman από τον χώρο της κοινωνιογλωσσολογίας, θα είναι ο βασικός, σύμφωνα με τον Stuart Wolf, που θα τεκμηριώσει την ισχυρή ενοποιητική δύναμη της γλώσσας στη διαμόρφωση του αντιποικιακού εθνικισμού.⁹⁴ Ο ίδιος ο Fishman ενδιαφέρθηκε για τα πρακτικά προβλήματα του γλωσσικού προγραμματισμού που αντιμετωπίζουν τα νέα κράτη μετά την αποαποικιοποίηση. Πώς, δηλαδή, επιλέγουν και τυποποιούν μια «εθνική γλώσσα» μέσα από ένα συνεχές διαλέκτων: δανείζεται κανείς λέξεις από τους αποικιοκράτες ή επινοεί νέες λέξεις για να ονοματίσει τεχνολογικά αντικείμενα εισαγόμενα από «έξω»;⁹⁵ Ένας ακόμη μελετητής, ο Charles Blattberg, θεωρώντας πως έχουν υπερτονιστεί οι αρνητικές πτυχές του εθνικισμού, εστιάζει την προσοχή του ειδικότερα στον δημιουργικό ρόλο των καλλιτεχνών, των λογοτεχνών και των ποιητών, μια που στο όνομά τους αποκτά λόγο ύπαρξης το έθνος και ειδικότερα η εθνική γλώσσα κατά τη γένεση και την πεισματική διάρκεια των εθνοτικών κοινοτήτων.⁹⁶ Ορισμένες από τις κοινωνιοψυχολογικές και πολιτικοψυχολογικές θεωρήσεις εστιάστηκαν στη θετική διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας. Χωρίς να αμφισβητηθούν οι διεισδυτικές παρατηρήσεις που πρόσφεραν οι παραπάνω θεωρήσεις, μια εύλογη κριτική θα ήταν πως τονίζοντας τη διαμόρφωση του

91. Παραδείγματα απαγορευμένων γλωσσών παλιότερα τα σλοβάκικα και τα σλοβένικα στην Αυστροουγγρική αυτοκρατορία, τα κουρδικά στην Τουρκία και, μεταπολεμικά, τα σλαβομακεδόνικα στην ελληνική Μακεδονία κ.ά.

92. Anderson 1998.

93. Eco 1995β. Ο Eco παρατάσσοντας πλήθος παραδειγμάτων θα αναδείξει πως δεν είναι μόνο οι Έλληνες και οι Εβραίοι που πίστευαν στη θεϊκή και αρχέγονη φύση της γλώσσας τους αλλά και οι Φλαμανδοί μέχρι και τον 19ο αιώνα (για τους φλαμανδούς εθνικιστές «όλες οι άλλες γλώσσες δεν είναι παρά διάλεκτοι ή ιδιώματα των φλαμανδικών»), οι Σουηδοί («ο Θεός μιλά σουηδικά από τα οποία γεννήθηκαν όλες οι γοθικές λαλίες» και ο Αδάμ δανέζικα, ενώ η Εύα σαγγενεύεται από ένα γαλλόφωνο φίδι· τέλη 17ου)· η Σκανδιναβία θεωρούνταν η μήτρα των λαών, η γερμανική η γλώσσα που συγγενεύει περισσότερο απ' όλες με τον Θεό σε σαφή αναλογία με την εβραϊκή, αφού είναι η γλώσσα της φύσης και όλοι όσοι υποτάχθηκαν υιοθέτησαν τη γερμανική (1533, 1644) («η γερμανική είναι πλουσιότερη σε όρους από την εβραϊκή, πιο εύχρηστη από την ελληνική, πιο ισχυρή από τη λατινική, πιο μεγαλοπρεπής στην προφορά από την ισπανική, πιο χαριτωμένη από τη γαλλική, πιο ορθή από την ιταλική»). Στα τέλη του 17ου αιώνα άλλοι ήθελαν τα πάντα να ανάγονται στην ουγγρική, άλλοι στη βρετονική και άλλοι πάλι την πολωνική. Ακόμη και ο Leibnitz, που ειρωνευόμενος όλους τους παραπάνω έλεγε πως «ακόμη και οι Τούρκοι και οι Τάταροι εάν γίνονταν σοφοί όπως οι Ευρωπαίοι, θα έβρισκαν εύκολα τον τρόπο να προσαγάγουν τις δικές τους λαλίες σε γλώσσες-μήτρες ολόκληρης της ανθρωπότητας». (Θα έλεγα πως η υπόθεση του Leibnitz θα μπορούσε να θεωρηθεί προφητική, αφού στην Τουρκία αναπτύσσεται αμέσως μετά την ίδρυση του τουρκικού κράτους στο πλαίσιο του τουρκικού εθνικισμού η θεωρία της τουρκικής γλώσσας ως «γλώσσας ηλιακής» από την οποία προέρχονται όλες οι άλλες). Τελικά θα ισχυριστεί πως «η γερμανική γλώσσα μπορεί να θεωρηθεί ως η "πλέον" αρχέγονη». Και οι Άγγλοι θα ισχυριστούν πως «η πρώτη γλώσσα υπήρξε η κελτική ... υπέρτερη και στη φυσική της ακρίβεια και στην αντιστοιχία λέξεων με πράγματα ... μητέρα όλων των δυτικών διαλέκτων και της ελληνικής. ... Οι διάλεκτοι και η σοφία των Κελτών προέρχονται από τους κύκλους του Τρισμέγιστου ... διατηρώντας την προέλευσή της από την καθαρότερη γλωσσική πηγή» (1771· βλ. Eco ό.π., passim).

94. Woolf ό.π., 25.

95. Fishman 1972 (όπως παραπέμπεται στο Hearn ό.π., 36).

96. Blattberg 2006, 597-612.

«εμείς» παρέβλεψαν την ταυτόχρονη συγκρότηση ενός «αυτοί» με διαιρετικές καταστάσεις μέσα στην επικράτεια και ανάμεσα σε συνοριακούς λαούς. Σε μια πιο ολιστική κατεύθυνση ο Kamusella, με περιοχή αναφοράς την κεντρική και την ανατολική Ευρώπη, στην κατακλείδα του θα συμπεράνει πως η γλώσσα εκτός από όργανο αποκλεισμού ανθρώπων με διόλου ή ανεπαρκή γνώση της επίσημης εθνοκρατικής γλώσσας έχει κατά κανόνα λειτουργήσει και ως συνεκτικός παράγων για το έθνος (Γερμανοί πριν το 1871 και Πολωνοί πριν το 1918), ως νομιμοποιητικό εργαλείο είτε για την αριθμητική διόγκωση του έθνους είτε για την επέκταση της γεωγραφικής επικράτειας.⁹⁷ Συγγενική και η άποψη του Armstrong, ο οποίος θα είναι ακόμη πιο κατηγορηματικός: «οι εθνοτικές ομάδες τείνουν να αυτοπροσδιοριστούν, όχι αναφορικά με τα δικά τους χαρακτηριστικά, αλλά με τον αποκλεισμό [του άλλου], δηλαδή, συγκριτικά-αναφορικά με τον “ξένο”». Στην ψυχαναλυτική προσέγγιση (Lacau, Žižek, Σταυρακάκης) η διαφορά μετασχηματίζεται σε ανταγωνισμό· ο εχθρός (συνοριακός ή μειονοτικός) πλέον απειλεί ή, καλύτερα, κατασκευάζεται ως εάν να απειλεί την ταυτότητα «μου», από τη στιγμή που ο ενεργός αποκλεισμός του συντηρεί την αυτοτέλειά «μου». Η γλώσσα συμβάλλει στη διαχείριση του κρίσιμου υπολείμματος απόλαυσης που επενδύεται φαντασιακά ως το υπέρτατα μοναδικό της κάθε εθνικής κοινότητας.

Σε όλες τις παραπάνω προσεγγίσεις της διαμόρφωσης της εθνικής ταυτότητας συνυπάρχουν λιγότερο ή περισσότερο το θετικό (καλόηθες) και το αρνητικό (κακόηθες) περιεχόμενο και δεν είναι δυνατόν ανάμεσά τους να τραβήξει κανείς μια σαφή διαχωριστική γραμμή, αφού ο ένας πόλος προϋποθέτει τον άλλο.

5. Θεωρία και σημερινή συγκυρία

Οι θεωρίες που έχουν ως αντικείμενο μελέτης την εθνικιστική ιδεολογία, το έθνος και τη γλώσσα, έχουν σήμερα να αναμετρηθούν με πρόσθετα ερωτήματα-προβλήματα. Ένα πρώτο ερώτημα είναι το παράδοξο, σε εποχή ταχείας *συρρίκνωσης* παγκοσμίως των καθομιλούμενων γλωσσών να εκδηλώνεται, μετά το 1989, η περαιτέρω *θραυσματοποίηση* των επίσημων εθνικών γλωσσών όχι μόνο στην ανατολική αλλά και στη δυτική Ευρώπη και μάλιστα ανάμεσα σε σχεδόν ταυτόσημες γλώσσες. (Αντί της ενιαίας τσεχοσλοβάκις επικράτειας και γλώσσας σήμερα κατοχυρώθηκαν δύο έθνη-κράτη, δύο εθνικές γλώσσες (σλοβάκικα και τσέχικα)· αντί της μιας σερβοκροάτικης έχουν καθιερωθεί πέντε επίσημες γλώσσες (σερβικά, κροάτικα, μακεδόνικα, σλοβένικα, βοσνιακά)). Ο Michael Walzer, λίγο πριν προλάβουν να εκδηλωθούν αντίστοιχα φαινόμενα στη Δύση, βιάστηκε να είναι πιο συγκεκριμένος αλλά και κατηγορηματικά υποτιμητικός σχετικά με τη σημερινή συγκυρία στην ανατολική Ευρώπη μιλώντας για *νέο φυλετισμό* [tribalism].⁹⁸ Το πρόβλημα τίθεται με ένταση, όταν αυτονομιστικά ή ακόμη και αποσχιστικά κινήματα εκδηλώνονται μέσα στις ίδιες τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τα οποία, ενώ αντιμετωπίζουν αρνητικά το έθνος-κράτος στο οποίο δραστηριοποιούνται, έλκονται θετικά από την Ευρωπαϊκή Ένωση ως στήριγμα στις επιδιώξεις τους (Σκοτία, Καταλονία, Ιρλανδία, Φλαμανδοί στο Βέλγιο, Κούρδοι στην υπό ένταξη Τουρκία).⁹⁹ Ορισμένοι θα μιλήσουν για την Ευρωπαϊκή Ένωση ως μια αρχική μορφή μεταεθνικής δημοκρατίας (Habermas).¹⁰⁰ Άλλοι για την ανάγκη διαμόρφωσης ευρωπαϊκού συναισθηματικού δεσμού, όπου προφανώς η ιδιαιτερότητα της γλώσσας θα παίζει τον ρόλο της, εάν πρόκειται να μη συνεχίσει η «νομική αποσύνδεση ανάμεσα σε μια ευρωπαϊκή πολιτική κοινότητα και την πολιτισμική τάξη μιας εθνικής ταυτότητας».¹⁰¹ Σε μια εποχή όπου η διασύνδεση γλώσσας και έθνους έχει χαλαρώσει ακόμη

97. Αναφέρει ως παραδείγματα το Anschluss του Βερολίνου στην Αυστρία το 1938, την παραχώρηση στην Πολωνία και την Τσεχοσλοβακία τμημάτων της πρωσικής και αυστριακής Σιλεσίας (Kamusella ό.π., 244–245).

98. «[Εκεί] ο πολυεθνικισμός, όπως υπήρξε, ήταν σε συνάρτηση με προδημοκρατικές ή αντιδημοκρατικές πολιτικές. Αλλά εντάχτε τον “λαό” στην πολιτική ζωή και θα καταφθάσει οδεύοντας σε φυλετικούς σχηματισμούς και τάξεις [... πυροδοτώντας και επαρχιώτικες συμπεριφορές ...] κομίζοντας μαζί τους τη δική τους γλώσσα, τις ιστορικές μνήμες, τα ήθη, τις δοξασίες και τις δεσμεύσεις. Και όταν [ο λαός] θα έχει συγκληθεί και καταφθάσει, είναι αδύνατον να τον δικαιώσει στα πλαίσια της παλιάς τάξης πραγμάτων ... Δηماغωγοί εκμεταλλεύονται τις ελπίδες για εθνική αναγέννηση, γλωσσική αυτονομία, την ελεύθερη ανάπτυξη των σχολείων και των ΜΜΕ – όλα υποθετικά επαιελούμενα από κοσμοπολίτικες και αντιεθνικές μειονότητες· και άλλοι δημιουργοί εκμεταλλεύονται τους φόβους των μειονοτήτων υπερασπιζόμενοι παλαιούς αλτρωτισμούς και επιζητώντας εξωτερική βοήθεια» (Walzer 1995, 323).

99. Για τον Walzer οι χωρισμοί (αυτονομίες και αποσχίσεις) μπορεί εσαεί να πυροδοτήσουν και άλλους χωρισμούς, πάντα για την αποτίναξη κάποιας έτερης κυριαρχίας, προκαλώντας άλλες σχέσεις εσωτερικής υποτέλειας. Τεκταίνονται εκ παραλλήλου με εποικοδομητικές διαδικασίες στο πλαίσιο των νέων εθνών-κρατών (ό.π.).

100. Habermas 2003.

101. Dieckhoff & Jaffrelot 2005, 265· Stavrakakis 2005.

και στις κοινότητες που δεν αμφισβητούν την κρατική κυριαρχία, οι μειονοτικές γλώσσες βρίσκουν τη θέση τους στο επίπεδο ευρύτερων περιφερειών όπως της Ε.Ε.¹⁰² Αντιφατικά και αντιθετικά λειτουργεί το κάθε κράτος, όταν έχει να συμβιβάσει την «εθνική υπερηφάνεια» ή την υπεράσπιση της επίσημης γλώσσας του και συνάμα για εργαλειακούς λόγους είναι έτοιμο σε διεθνείς διαπραγματεύσεις να χρησιμοποιεί μια πιο διεθνοποιημένη γλώσσα (σήμερα την αγγλική *lingua franca*). Αλλά και σε ατομικό επίπεδο, και κατ' αναλογία με το κρατικό, ο κάθε άνθρωπος που σηκώνει ψηλά την ιδέα του έθνους και της υπέρτερης μοναδικότητας της γλώσσας του, μπορεί να θεωρεί αυτονόητη τη χρήση της αγγλικής σε επιστημονικές ανακοινώσεις ή στις διεθνείς του επικοινωνίες μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου και διαδικτύου. Εάν έχει παγκοσμίως γίνει άρρητα αποδεκτή ως δεύτερη γλώσσα η αγγλική (οικονομικές, επαγγελματικές, πανεπιστημιακές, ερευνητικές συν-αλλαγές και αντ-αλλαγές), δεν είναι φυσικά λόγω κάποιας φυσικής της υπεροχής αλλά λόγω της (οικονομικής και πολιτικής) ισχύος της αγγλικής αποικιοκρατίας και, από τον Μεσοπόλεμο και μετά μέχρι σήμερα, του αμερικανικού *imperium*. Φαίνεται πως οποιαδήποτε θεώρηση θα χρειαστεί να προσεγγίσει τον γλωσσικό εθνοκεντρισμό και τον οικουμενισμό ως μη αναγκαστικά αλληλοαναιρούμενα ρεύματα.

Τα παράγωγα ερωτήματα που τίθενται στη θεωρία και την εκπαιδευτική πράξη είναι πώς επιτυγχάνεται, εφόσον θεωρείται επιθυμητή, η όποια διεθνής γλωσσική συνύπαρξη; Πιο συγκεκριμένα τίθεται ένα ερώτημα στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης: πώς μπορεί να υπάρξει κοινή θέληση για ένα ευρωπαϊκό δίκαιο, τη συγκρότηση μιας ενιαίας αγοράς και τη νομισματική ένωση αλλά ταυτοχρόνως να ενεργοποιούνται ισχυρά ανταντακλαστικά σε σχέση με την κάθε εθνική κουλτούρα και γλώσσα; Εάν η πολυγλωσσία προωθείται στην Ε.Ε. ως πολιτική, δεν είναι επειδή συνιστά μια αξία καθαυτή αλλά επειδή γίνεται ανάποφευκτη στη σημερινή συγκυρία με τις μαζικές διασπορικές ροές και τη διαμόρφωση «εθνοτικών και εθνικών» αποικιών στις δυτικές μεγαλουπόλεις. Μέσα από όλες αυτές τις αντιφάσεις και αντιθέσεις η Ε.Ε. αναγνώρισε την ανάγκη της πολυγλωσσίας για την επίτευξη μιας πολιτικής γλωσσικής σταθερότητας με ευρύτερες πολιτικές συνέπειες, οδηγούμενη στην υιοθέτηση το 1993 της Ευρωπαϊκής Χάρτας των Περιφερειακών και Μειονοτικών Γλωσσών (δικαίωμα χρήσης τους στα ΜΜΕ, τη διοίκηση και την εκπαίδευση).¹⁰³

Η διάζευξη γλωσσικός εθνοκεντρισμός / γλωσσικός οικουμενισμός εντάσσεται σε πολύ ευρύτερα σύγχρονα ερωτήματα-προβλήματα που θα χρειαστεί να ενσωματωθούν στην όποια θεώρηση: πώς ερμηνεύονται τα παράλληλα ρεύματα από τη μια τοπικισμού, ατομικισμού ακόμη και νεοφυλετισμού, την ίδια ώρα που τα άτομα επιδιώκουν όλο και περισσότερο την επανομαδοποίησή τους με βάση θρησκευτικούς, γλωσσικούς και εθνοτικούς δεσμούς;¹⁰⁴ Πώς υπεισέρχονται στο νέο ψηφιδωτό η διαβρωτική επίδραση διεθνών και παγκοσμιοποιημένων δυνάμεων στα έθνη-κράτη (πολυεθνικές εταιρείες, παγκόσμιοι διακυβερνητικοί οργανισμοί και Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις);

Εθνική κυριαρχία και γλωσσική κυριαρχία αλληλοενισχύονται, όπως άλλωστε η αποικιοκρατική, αρχικά, και η ιμπεριαλιστική, μετέπειτα, κυριαρχία συμβαδίζουν με την επιδίωξη σε παγκόσμια κλίμακα εξάπλωσης των ζωνών γλωσσικής επιρροής. Όπως συνήθιζε να επαναλαμβάνει ο Τάσος Χριστίδης, είμαστε αναγκασμένοι στην πλοήγησή μας να κινούμαστε με ιδιαίτερη προσοχή «ανάμεσα στην Σκύλλα του επαρχιώτικου εθνικισμού και τη Χάρυβδη της ρηχής παγκοσμιοποίησης». Μία γλώσσα που δεν είναι

102. «Στον 21ο αιώνα η γλωσσική χειραφέτηση δεν είναι πλέον η βασική προωθητική μηχανή συγκρότησης των εθνών αλλά μόνο το πιο οφθαλμοφανές σύμπτωμά τους» (ό.π., 224).

103. Έχει ενδιαφέρον ότι ο Eco ανοίγει και κλείνει την πραγματεία του με τις ευρωπαϊκές προϋποθέσεις μιας γλωσσικής πολιτικής που θα «μας» συμφιλιώσει με το βαβελικό ανάθεμα: «Πα να μιλήσουμε ... για Ευρώπη ... πρέπει να περιμένουμε την διάλυση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και την ίδρυση των ρωμαιοβαρβαρικών βασιλείων. Μπορούμε να μην αρραγή ενότητα της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ... η Ευρώπη εμφανίζεται πρώτα ως μια Βαβέλ νέων γλωσσών και στη συνέχεια ως ένα μωσαϊκό εθνοτήτων ...» (βλ. Eco ό.π., 41).

104. Horsman & Marshall 1996 (όπως παραπέμπεται στο Diechoff & Jaffrelot ό.π., 271, υποσ. 54).

επενδυμένη με πολιτικά διακυβεύματα και δεν έχει κοινωνικά στηρίγματα από αρχηγικές τάξεις, είναι καταδικασμένη να εξαφανιστεί. Όποια σύγχρονη θεώρηση αποπειραθεί να ερμηνεύσει αποκλειστικά με πολιτισμικά ή ψυχολογικά κριτήρια τα προβλήματα, είναι καταδικασμένη να αποτύχει, εάν δεν συνεκτιμήσει σοβαρά το στοιχείο της ισχύος – πολιτικής και οικονομικής. Η αναζήτηση μιας τέλει παγκόσμιας γλώσσας (όπως αυτή που μελέτησε ο Eco), όσες φορές επιδιώχθηκε (116 απόπειρες με πιο γνωστές τη volapuk και την esperanto), θα επισημάνουν εύστοχα οι Kott & Michonneau, «θα πέσει στο κενό, όχι επειδή δεν υπάρχει η προδιάθεση για μια παγκόσμια αδελφότητα αλλά επειδή δεν υπάρχει σοβαρό πολιτικό διακύβευμα για τις επιμέρους εθνοκρατικές ελίτ». Θα προσθέσουν: «εάν η γλωσσική διαφορετικότητα από καιρό εξυμνείται, είναι ακριβώς επειδή στα γλωσσικά ερωτήματα-προβλήματα ενυπάρχουν πολιτικά και κοινωνικά διακυβεύματα». Εάν η παγκοσμιοποιημένη αγγλική γλώσσα είναι σήμερα αντανάκλαση της πλανητικής ισχύος της αμερικανικής άτυπης αυτοκρατορίας σε πιο τοπική κλίμακα, οι εθνικές γλώσσες εξυπηρετούν την επιβεβαίωση της περιφερειακής ισχύος μειονοτικών ελίτ και της κυριαρχίας τους επί τμημάτων του πληθυσμού μέσα στις κρατικές οντότητες όπου ανήκουν.¹⁰⁵ Ο κύκλος της επιχειρηματολογίας έκλεισε εκεί από όπου ξεκίνησε ο τίτλος του: εθνοκρατική κυριαρχία και γλωσσική κυριαρχία συμβαδίζουν κατά κανόνα ως προς τις γεωγραφικές επικράτειες και τις πλανητικές ζώνες επιρροής, όχι όμως παντού και πάντα αναγκαστικά.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- AΘΑΝΑΣΙΟΥ, Α. 2006. Διαβάσεις και εξαιρέσεις: Αντινομίες της διεθνικότητας στις παρυφές του κοσμοπολίτικου. *Σύγχρονα Θέματα* 92:65-71.
- ANANIADIS, G. 1995. Rationalism and historicism in Austro-Marxism. Διδ. δι.ατρίβη, Πανεπιστήμιο του Essex.
- ANDERSON, B. 1984. *Imagined Communities*. Λονδίνο: Verso.
- . 1998. *The Spectre of Comparisons: Nationalism, Southeast Asia and the World*. Νέα Υόρκη: Verso.
- APPADURAI, A. 1997. *Modernity at Large; Cultural Dimensions of Globalization*. Μινεάπολη: University of Minnesota Press.
- ARMSTRONG, J. 1982. *Nations before Nationalism*. Chapel Hill, N.C.: University of North Carolina Press.
- BANKS, M. 2005. *Εθνοτισμός. Ανθρωπολογικές κατασκευές*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα. Τίτλος πρωτοτύπου *Ethnicity: Anthropological Constructions* (Λονδίνο: Routledge, 1996).
- BENNER, E. 1996. *Really Existing Nationalisms. A Post-communist view from Marx and Engels*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- BENTOYΡΑ, Α. 2006. Διασπορά, παγκοσμιοποίηση και συλλογικότητες. *Σύγχρονα Θέματα* 92:31-39.
- BHABHA, H. 1990. Narrating the nation. Στο *Nation and Narration*, επιμ. H. Bhabha, 1-8. Λονδίνο: Routledge.
- . 1994. *The Location of Culture*. Λονδίνο: Routledge.
- BILLIG, M. 1995. *Banal Nationalism*. Λονδίνο: Sage Publications.
- BLATTBERG, C. 2006. Secular nationhood? The importance of language in the life of nations. *Nations and Nationalism* 12 (4): 597-612.
- CHATTERJEE, P. 1993. *The Nation and its Fragments. Colonial and Postcolonial Histories*. Princeton: Princeton University Press.

105. Βλ. σχετικά Kott & Michonneau ό.π., 223.

- . 1998. Beyond the nation? Or within? *Social Text* 56:57–69.
- CONNOR, W. 1984. *The National Question in Marxist - Leninist Theory and Strategy*. Princeton: Princeton University Press.
- CRÉPON, M. 2001. Ce qu'on demande aux langues. Στο *La République des langues*, 27–40. Raisons Politiques 2. Παρίσι: Presses des Sciences-Po.
- DEUTSCH, K. & F. FOLTZ. 1963. *Nation Building*. Νέα Υόρκη: Atherton Press.
- DIECKHOFF, A. & C. JAFFRELOT. 2005. Conclusion. Στο *Revisiting Nationalism. Theories and Processes*, επιμ. A. Dieckhoff & C. Jaffrelot, 254–271. Λονδίνο: Hurst & Co.
- ECO, U. 1995α. Η αναζήτηση της τέλει γλώσσας. Μτφρ. Α. Παπασταύρου. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα. Τίτλος πρωτοτύπου *La Ricerca della lingua perfetta nella cultura Europea* (Ρώμη: Laterza, 1993).
- . 1995β. Οι εθνικιστικές υποθέσεις. Στο Eco 1995α.
- FISHMAN, J. 1972. *Language and Nationalism: Two Integrative Essays*. Rowley, MA: Newbery House.
- FREUD, S. [1930] 1982. Civilization and its discontents. *S.E.* 59–145.
- GEERTZ, C. 1973. *The Interpretation of Cultures*. Νέα Υόρκη: Basic Books.
- Ελλην. μτφρ. Θ. Παραδέλλης με τίτλο *Η ερμηνεία των πολιτισμών* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2003).
- GELLNER, E. 1983. *Nations and Nationalism*. Λονδίνο: Blackwell. Ελλ. μτφρ. Δ. Λαφαζάνη με τίτλο *Έθνη και εθνικισμός* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1992).
- HABERMAS, J. 2003. Ο μεταεθνικός αστερισμός. Μτφρ. Α. Ανάγνώστου. Εισαγ. Κ. Παπαγεωργίου. Αθήνα: Πόλις. Τίτλος πρωτοτύπου *Die postnationale Konstellation* (Φρανκφούρτη: Suhrkamp Verlag, 1998).
- HEARN, J. 2006. *Rethinking Nationalism*. Λονδίνο: Palgrave/Macmillan.
- HOBBSBAWM, E. 1994. Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα. Αθήνα: Καρδαμίτσα. Τίτλος πρωτοτύπου *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).
- HORSMAN, M. & A. MARSHALL. 1996. *After the Nation-State. Citizen, Tribalism and the New World Order*. Νέα Υόρκη: Harper Collins.
- ISAACS, H. R. 1975. Basic group identity: The idols of the tribe. Στο *Ethnicity and Experience*, επιμ. N. Glazer & D. P. Moynihan, 29–52. Cambridge: Harvard University Press.
- JUSDANIS, G. 2001. *The Necessary Nation*. Princeton: Princeton University Press.
- KAMUSELLA, T. 2001. Language as an instrument of nationalism in Central Europe. *Nations and Nationalism* 7 (2): 235–251.
- KOTT, S. & S. MICHONNEAU. 2006. *Dictionnaire des nations et des nationalismes dans l'Europe contemporaine*. Παρίσι: Hatier.
- KYMLICKA, W. 1997. The sources of nationalism: Commentary on Taylor. Στο *The Morality of Nationalism*, επιμ. R. McKim & J. McMahan, 56–65. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- LENIN, V. 1995. The right of nations to self-determination. Στο *The Nationalism Reader*, επιμ. O. Dahbour & M. Ishay, 208–214. New Jersey: Humanities Press.
- ΛΙΑΚΟΣ, Α. 2001. «Εξ ελληνικής εις την ημών κοινήν γλώσσαν». Στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης, 963–971. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας & Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- . 2005. *Πώς στοχάστηκαν το Έθνος*. Αθήνα: Πόλις.
- ΛΙΠΟΒΑΤΣ, Θ. 1997. Τα διαφορούμενα του εθνικισμού. Στο *Ψυχανάλυση-Φιλοσοφία-Πολιτική κουλτούρα*, 151–157. Αθήνα: Πλέθρον.

- LUXEMBURG, R. 1995. The national question and autonomy. Στο *The Nationalism Reader*, επιμ. O. Dahbour & M. Ishay, 208–214. New Jersey: Humanities press.
- MANN, M. 1992. The emergence of modern European nationalism. Στο *Transition to Modernity: Essays on Power, Wealth and Belief*, επιμ. J. A. Hall & I. C. Jarvie, 137–166. Cambridge: Cambridge University Press.
- NEUMANN, I. 1999. *Uses of the Other: The "East" in European Identity Formation*. Manchester: Manchester University Press.
- ΠΕΤΡΑΚΟΥ, Η. 2006. Προβληματισμοί περί του διασπορικού λόγου. *Σύγχρονα Θέματα* 92:40–45.
- RAWLS, J. 1993. *Political Liberalism*. Νέα Υόρκη: Columbia University Press.
- REICHER, S. & N. HOPKINS. 2001. *Self and Nation*. Λονδίνο: Sage.
- ROKKAN, S. 1987. *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- ROSHWALD, A. 2006. *The Endurance of Nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SCHILS, E. 1957. Primordial, personal, sacred and civil ties. *British Journal of Sociology* 7:113–145.
- SEROT, P. 1992. La Langue, corps pur de la nation. Le discours sur la langue dans la Russie brejnévienne. *Les Temps Modernes* 550:186–208.
- SMITH, A. 1992. *Ethnicity and Nationalism*. Leiden: Brill.
- . 1993α. *The Ethnic Origins of Nations*. Οξφόρδη: Blackwell.
- . 1993β. Εθνικισμός και διεθνείς συγκρούσεις. *Ιστωρ* 6 (Δεκέμβριος): 5–12.
- . 1998. *Nationalism and Modernism*. Λονδίνο: Routledge.
- . 1999. *Myths and Memories of the Nation*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- . 2000α. *The Nation in History. Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*. Cambridge: Polity Press.
- . [1991] 2000β. *Εθνική Ταυτότητα*. Μτφρ. Εύ. Πέππα. Αθήνα: Οδυσσεύς. Τίτλος πρωτοτύπου *National Identity* (Harmondsworth: Penguin, 1991).
- . 2001. *Nationalism: Theory, Ideology, History*. Cambridge: Polity Press.
- . 2004. *The Antiquity of Nations*. Cambridge: Polity Press.
- ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ 92. 2006. Σύγχρονες θεωρήσεις του μεταναστευτικού φαινομένου. Επιμ. Λ. Βεντούρα & Σ. Τρουμπέτα. Ειδικό αφιέρωμα, 21–86.
- STALIN, J. 1995. Marxism and the national-colonial question. Στο *The Nationalism Reader*, επιμ. O. Dahbour & M. Ishay, 192–197. New Jersey: Humanities Press.
- ΣΤΑΥΡΑΚΑΚΗΣ, Γ. 2000. Θεωρία και εμπειρία: Η λακανική διαπραγμάτευση μιας καταστατικής έντασης και το μέλλον της θεωρίας. *Σύγχρονα Θέματα* 73 (6): 112–115.
- ΣΤΑΥΡΑΚΑΚΗΣ, Υ. 2005. Passions of identification: Discourse, enjoyment, and European identity. Στο *Discourse Theory in European Politics*, επιμ. D. Hovarth & J. Torting, 68–92. Λονδίνο: Palgrave.
- ΣΤΑΥΡΑΚΑΚΗΣ, Υ. & N. CHRYSOLORAS. 2006. (I can't get no) enjoyment: Lacanian theory and the analysis of nationalism. *Psychoanalysis, Culture & Society* 11:144–163.
- STEINER, G. 2004. *Μετά την Βαβέλ: Όψεις της γλώσσας και της μετάφρασης*. Μτφρ. Γ. Κονδύλης, επιμ. Α. Μπερλής. Αθήνα: Scripta. Τίτλος πρωτοτύπου *After Babel: Aspects of Language and Translation* (Οξφόρδη: Oxford University Press, 1998).
- STERGIOS, J. 2006. Language and nationalism in Italy. *Nations and Nationalism* 12 (1): 15–33.
- TAYLOR, C. 1997. Nationalism and Modernity. Στο *The Morality of Nationalism*, επιμ. R. McKim & J. McMahan, 31–55. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.

- VON BUSEKIST, A. 2005. The languages of nationalism. Στο *Revisiting Nationalism. Theories and Processes*, επιμ. A. Dieckhoff & C. Jaffrelot, 144-164. Λονδίνο: Hurst & Co.
- WALZER, M. 1995. The new tribalism: Notes on a difficult problem. Στο *The Nationalism Reader*, επιμ. O. Dahbour & M. R. Ishay, 322-332. New Jersey: Humanities Press.
- WOOLF, S., επιμ. 1995. Ο εθνικισμός στην Ευρώπη. Μτφρ. Έ. Γαζή. Πρόλογος Α. Λιάκος. Αθήνα: Θεμέλιο. Τίτλος πρωτοτύπου *Nationalism in Europe, 1815 to the Present: A Reader* (Λονδίνο: Routledge, 1995).
- ŽIŽEK, S. [2001] 2002. Απόλαυσε το έθνος σου όπως τον εαυτό σου: Στοιχεία μιας ψυχαναλυτικής ανάλυσης του εθνικισμού. Στο *Μίλησε κανείς για ολοκληρωτισμό;*, μτφρ. Β. Ιακώβου, επιμ. & πρλ. Γ. Σταυρακάκης, 345-360. Αθήνα: Scripta. Τίτλος πρωτοτύπου *Did Somebody Say Totalitarianism?* (Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Verso, 2002).

Que sais-je?
Τι γνωρίζω;

Η πολιτική γεωγραφία

Thierry de Montbrial
Μέλος του Institut

Μετάφραση:
Πάνος Βούζας

ΤΟ ΒΗΜΑ γνώσι

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Ι. – Βασικές έννοιες

Ο όρος «γεωπολιτική», ο οποίος σήμερα έχει ευτε-
λειστεί, επιζητεί να καθορισθεί και να ενταχθεί στο ευρύ-
τερο πεδίο της «πολιτικής γεωγραφίας». Ο όρος λαμβά-
νει τη θέση του ενός ενός συστήματος αρχών, το οποίο
θα παρουςιάσουμε εν συντομία, και που μας επιτρέπει
να προσεγγίσουμε τη διεθνή ζωή στο σύνολο των συστα-
τικών της στοιχείων.

1. Η έννοια της ενεργούς μονάδας. – Το εναρκτήριο
σημείο που προτείνουμε εδώ είναι η έννοια της ενεργούς
μονάδας, δηλαδή ένα σύνολο ανθρώπων το οποίο χαρα-
κτηρίζεται από μια δομή με δύο ζωτικά συστατικά: έναν
Πολιτισμό και μια Οργάνωση. Χρησιμοποιούμε τον όρο
«Πολιτισμός» με την εθνολογική του έννοια. Πρόκειται
για τον συνδετικό κρίκο που ενώνει τους ανθρώπους της
ίδια κοινωνίας και τους επιτρέπει να επικοινωνούν μεταξύ
τους. Στην Κίνα ή στην Παπουασία, παραδείγματος χάριν,
ένας ξένος αισθάνεται αποπροσανατολισμένος από συ-
μπεριφορές τις οποίες αδυνατεί να ερμηνεύσει αμέσως.
Στην Ινδία το να κουνάς το κεφάλι σου από τα δεξιά αρι-
στερά και αντίστροφα υποδηλώνει την κατάφαση, οποι-
οσδήποτε Γάλλος όμως θα το ερμηνεύσει ως άρνηση. Ο
πολιτισμός λοιπόν είναι το σύνολο των κωδίκων συμπε-

ριφοράς και των αναγνωρίσιμων στοιχείων που ισχυροποιούν την αίσθηση πως ανήκουμε σε μια ομάδα.

Υπάρχουν περιπτώσεις ενεργών μονάδων στις οποίες υφίσταται ένας κοινός Πολιτισμός χωρίς όμως μια οργάνωση να επεξεργάζεται τα προβλήματα της ομάδας στο σύνολό της. Είναι δυνατόν, επίσης, να έχουμε ομάδες των οποίων η συνοχή δεν ενισχύεται από κάποιον κοινό πολιτισμό αλλά βασίζεται στην πολύ καλή οργάνωση. Ενδιάμεσες καταστάσεις είναι, επίσης, συχνές.

Αποκαλούμε λοιπόν ενεργή μονάδα μια ομάδα ανθρώπων δομημένη γύρω από έναν κοινό πολιτισμό και μια οργάνωση που του επιτρέπει να υφίσταται ως τέτοιος.

Ένα κράτος-έθνος συνιστά μια ενεργή μονάδα ειδικού τύπου: είναι μια πολιτική μονάδα. Η πολιτική μονάδα είναι μια ενεργή μονάδα που θεωρείται κυρίαρχη και δεν αναγνωρίζει καμία αρχή ανώτερη από την ίδια. Τα κράτη λοιπόν είναι πολιτικές μονάδες. Στην περίπτωση μας, στο διεθνές δίκαιο –συνήα αποκαλούμενο δίκαιο της Βεστροφαλίας διότι σχηματοποιήθηκε από τη συνθήκη της Βεστροφαλίας του 1648– στο κέντρο της αμοιβαίας αναγνώρισης των κρατών τοποθετείται η έννοια της κυριαρχίας. Στο καταστατικό κείμενο του Ο.Η.Ε., κορυφαίο κείμενο του σύγχρονου διεθνούς δικαίου, αναφέρεται η αρχή της ειρηνικής διευθέτησης των διενέξεων, αλλά επίσης αναγνωρίζεται και το δικαίωμα της νόμιμης άμυνας. Ωστόσο, νόμιμη άμυνα είναι η αποδοχή του ότι αν δεχθούμε επίθεση, στο όνομα της κυριαρχίας, έχουμε το δικαίωμα να αμυνθούμε. Επειδή είναι δύσκολο να καθορίσουμε επακριβώς την έννοια της επίθεσης, μπορούμε, επικαλούμενοι την κυριαρχία, να κάνουμε την πρώτη κίνηση. Αυτή ήταν η στάση των Ηνωμένων Πολιτειών στον πόλεμο του Ιράκ του 2003. Σε αυτή την περίπτωση, οι Η.Π.Α., επικαλούμενες, κατά μια έννοια, την αρχή της προφύλαξης, θεώρησαν πως η υποφία κατοχής όλων

μάχικης καταστροφής από το Ιράκ δικαιολογεί μια προληπτική επίθεση εκ μέρους τους. Το δικαίωμα της νόμιμης άμυνας δεν αντίζεται προς το διεθνές δίκαιο, καταδεικνύει όμως εμφανώς την αμφισημία της αρχής της κυριαρχίας.

Υπάρχουν επίσης ενεργές μονάδες που θεωρούνται κυρίαρχες αλλά δεν αναγνωρίζονται ως τέτοιες από τις άλλες ενεργές μονάδες. Η Αλ Κάιντα, για παράδειγμα, είναι μια ενεργή μονάδα: αποτελείται από μια ομάδα ανθρώπων με κοινό πολιτισμό και οργάνωση που θεωρείται κυρίαρχη. Ένα τέτοιο σύνολο, όπως και άλλα, ομάδες τρομοκρατικές ή γενικότερα εγκληματικές πρέπει να θεωρηθούν ως πολιτικές μονάδες. Πρέπει να τις θεωρήσουμε ως τέτοιες προκειμένου να αναλύσουμε σωστά τα προβλήματα της διεθνούς πολιτικής.

Ένα κράτος, στο διεθνές δίκαιο, ορίζεται από τρία χαρακτηριστικά: τα εδάφη του, τον πληθυσμό του και την κυβέρνηση του. Πρέπει λοιπόν τα εδάφη του να είναι καθορισμένα, γεγονός που θέτει το πρόβλημα της εδαφικής αναγνώρισης ή της εδαφικής αμφοβήτησης. Χρησιμοποιούμε τον όρο «Παλαιστινιακή Αρχή» και όχι παλαιστινιακή κυβέρνηση διότι τα εδάφη του μελλοντικού παλαιστινιακού κράτους δεν έχουν προσδιοριστεί.

Ο πληθυσμός ενός κράτους είναι ο πληθυσμός ο οποίος ζει στην εδαφική του επικράτεια με κάποιες διαφοροποιήσεις ως προς τη νομική του υπόσταση, όπως η διακρίση μεταξύ της υπηκοότητας και της διαμονής. Όταν μιλούμε για τον πληθυσμό ενός κράτους κάνουμε μια αναφορά δημογραφική ή νομική και όχι εθνολογική. Ένα πολυεθνικό ή πολυκοινωνικό κράτος είναι εξίσου κράτος με ένα άλλο πιο κοντινό στην έννοια του έθνους-κράτους του οποίου ο πληθυσμός είναι ομοιογενής.

Η κυβέρνηση αντιστοιχεί στην έννοια της οργάνωσης που δομεί την ενεργή μονάδα. Συνήθως περιλαμβάνει

τρεις κλάδους: εκτελεστικό, νομοθετικό και δικαστικό. Στις περιπτώσεις οργανώσεων δημοκρατικού τύπου υπάρχει ένας σαφής διαχωρισμός μεταξύ των τριών αυτών κλάδων και η νομιμότητά τους πηγάζει από τη λαϊκή ψήφο. Στο διεθνές δίκαιο όμως, δεν απαιτείται από μια κυβέρνηση να είναι δημοκρατική. Οφείλει απλά να κυβερνά, να ασκεί εξουσία. Για το λόγο αυτό οι ειδικοί στις διεθνείς σχέσεις ονομάζουν σήμερα ημιτελή κράτη (*quasi-states* ή *quasi-States*) αυτά τα οποία είναι μεν αναγνωρισμένα αλλά η αναγνώρισή τους έγινε, κατά κάποιον τρόπο, από φιλοφροσύνη. Τα κράτη αυτά διαθέτουν εδάφη και πληθυσμό, αλλά η κυβέρνησή τους δεν ασκεί την κρατική εξουσία σε ολόκληρη την επικράτειά τους. Είναι η περίπτωση παραδείγματος χάριν, της κολομβιανής κυβέρνησης, στη Λατινική Αμερική, από της οποίας τον έλεγχο ξεφεύγουν ολόκληρες υποπεριοχές. Αυτές οι ενεργές μονάδες, εγγληματικές φύσης, επιδίδονται συστηματικά στο λαθρεμπόριο ναρκωτικών. Στην Αφρική το κράτος που διαδοχικά ονομάστηκε Κονγκό-Κινσάσα, Ζαΐρ, Λαϊκή Δημοκρατία του Κονγκό αποτελεί, επίσης, ένα ημιτελές κράτος.

Σε αυτά λοιπόν τα ημιτελή κράτη άλλες ομάδες, εκτός της κυβέρνησής τους, έχουν τη δυνατότητα να προβούν σε σημαντικές εξωτερικές ενέργειες όπως, παραδείγματος χάριν, οι Ταλιμπάν του Αφγανιστάν.

Ένα ημιτελές κράτος δεν συνιστά πραγματικά μια ενεργή μονάδα. Ένα κράτος του οποίου ο πληθυσμός δεν προσδιορίζεται από έναν κοινό πολιτισμό θα πρέπει επίσης να θεωρηθεί ως μια ατελής ενεργή μονάδα. Φυσικά δεν θα πρέπει να είμαστε κατηγορηματικοί στην κρίση μας. Ας παρατηρήσουμε τις αυτοκρατορίες ή τη Σοβιετική Ένωση πριν το 1991. Οι Σοβιετικοί προσπαθούσαν να παρουσιάσουν τους εαυτούς τους ως ένα έθνος. Ο Μιχαήλ Γκορμπατσόφ ανερχόμενος στην εξου-

σία το 1985, δημοσίευσε ένα βιβλίο με τίτλο *Περσεστρίκα*, ένα από τα κεφάλαια του οποίου ασχολείται με την έννοια του *hoio-sovieficus*. Οι Σοβιετικοί προσπαθούσαν να μας κάνουν να πιστέψουμε, πιστεύοντάς το και οι ίδιοι, σε αυτόν τον νέου τύπου άνθρωπο. Τελικά αναγνώριστηκε πως τέτοιος άνθρωπος δεν υπήρχε για το λόγο ότι έλειπε από τη Σοβιετική Ένωση ένα από τα βασικά συστατικά της ενεργούς μονάδας: ο κοινός πολιτισμός. Πιο συγκεκριμένα -και σε αυτό το σημείο θα πρέπει να συμβλύνουμε την αυστηρότητα του εννοιολογικού μας συστήματος- στη Σοβιετική Ένωση υπήρξε ο κομμουνισμός, ένας μεταβατικός κοινός πολιτισμός σε εμβρυακή κατάσταση, ο οποίος διαλύθηκε υπό το βάρος της παραματικότητας. Μπορούμε να αναρωτηθούμε αν και η Ουκρανία αποτελεί μια ενεργή μονάδα. Υπάρχει ένας κοινός πολιτισμός μεταξύ των Ουκρανών, τόσο ισχυρός όσο χρειάζεται για να διασφαλίσει εν τέλει τη διαφύλαξη του κράτους;

Ένα ανθρωπινό σύνολο που θα αυτοπροσδιορίζεται από έναν πολιτισμό ο οποίος θα διαιωνίζεται -πολιτισμό βασισμένο σε μια συνεχή ερμηνεία και επανερμηνεία της ιστορίας, ο οποίος θα συντίθεται από μύθους ή θεμελιώδεις ρόλους- συνθέτει ένα έθνος.

Αλλά όπως ένα κράτος δεν ταυτίζεται αναγκαστικά με ένα έθνος, έτσι και ένα έθνος δεν αποτελεί αναγκαστικά ένα κράτος. Αναφερόμαστε σήμερα στο αραβικό έθνος, όρο απόλυτα σωστό. Τον 20ό αιώνα εκδηλώθηκαν, με ποικίλους τρόπους, επιθυμίες ενσποίησης του αραβικού κόσμου, αλλά η αραβική πολιτική ένωση δεν έχει συντελεστεί έως τώρα. Υπάρχει αραβικό έθνος αλλά δεν υπάρχει αραβική πολιτική μονάδα, οπότε δεν υπάρχει αραβικό κράτος.

Άλλη περίπτωση: επί αιώνες δεν υπήρξε σύμπτωση μεταξύ του γεωμανικού κράτους -ή των γεωμανικών

κρατιδίων καθώς υπήρξαν έως και πολλές εκατοντάδες από αυτά- και του γερμανικού έθνους. Σήμερα συναντούμε γερμανικές μειονότητες σε πολλά μέρη όπως παρδείγματος χάριν στον ποταμό Βόλγα στη Ρωσία.

Τα παραδείγματα κρατών-εθνών είναι περιορισμένα. Μέχρι σήμερα η Γαλλία είναι ένα παράδειγμα έθνους-κράτους αρκετά επιτυχημένο, όπως επίσης η Δανία και η Ιαπωνία. Ο νησιωτικός χαρακτήρας επίσης διαδραματίζει σημαντικό ρόλο. Ο Αντρέ Ζιγκφριντ, στη Σχολή Πολιτικών Επιστημών στο Παρίσι, άρχισε το μάθημά του για τη Μεγάλη Βρετανία λέγοντας: «Κύριοι, η Αγγλία είναι ένα νησί και όλα τα υπόλοιπα είναι φυσικά επακόλουθα». Το ίδιο ισχύει και για την Ιαπωνία. Ο Φερνάν Μπροντέλ χαρακτήριζε την Κορσική ως «ένα βουνό βγαλμένο από τη θάλασσα». Πρόκειται για ένα χαρακτηρισμό εξαιρετικά έντονο: πρόκειται για πολιτική γεωγραφία.

Οι ενεργές μονάδες, γενικά, και οι πολιτικές μονάδες, ειδικότερα, είναι άλλες λιγότερο και άλλες περισσότερο ισχυρές ή ευθραυστές, όπως όλα τα δομημένα σώματα. Μπορούμε να εξισορροπήσουμε το έλλειμμα σε ένα από τα δύο αυτά χαρακτηριστικά αυξάνοντας την ισχύ του άλλου: ένας ισχνός κοινός πολιτισμός μπορεί να αντισταθμιστεί από μια δυνατή οργάνωση και το αντίθετο. Παρατηρούμε όμως πως, όταν ο κοινός πολιτισμός δεν είναι δυνατός, τότε, είναι πιθανό, η διάρκεια ζωής της οργάνωσης να είναι σύντομη. Όταν μια οργάνωση πρέπει να είναι καταπιεστική προκειμένου να διατηρήσει την ενότητα συστατικών που εκ φύσεως δεν συνενώνονται, αναπόφευκτα έρχεται και η στιγμή της ρήξης. Η δυσκολία έγκειται στο ότι δεν μπορούμε να προγνώσουμε τη χρονική αυτή στιγμή. Μπορούμε να πούμε, όπως ο Ζαν-Μπατίστ Ντιροζέλ, πως «κάθε αυτοκρατορία θα χαθεί». Η ιστορία του 20ού αιώνα είναι η ιστορία της πτώσης

των αυτοκρατοριών. Αρχίζει με τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο (πτώση της αυστρουγγρικής και οθωμανικής αυτοκρατορίας), συνεχίζει με τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (πτώση του 3ου Ράιχ και διάλυση των αποικιακών αυτοκρατοριών) και τελειώνει με το 1989-1991 (την πτώση της ρωσικής αυτοκρατορίας). Η πτώση της ρωσικής αυτοκρατορίας είναι πιο σύνθετη εφόσον εμπεριλαμβάνει ταυτόχρονα την ξαφνική κατάρρευση του κομμουνισμού και την πτώση της τσαρικής αυτοκρατορίας. Το φαινόμενο αυτό άφησε πολλά κατάλοιπα και πολλές ατελείς πολιτικές μονάδες, ενώ ταυτόχρονα επικαιροποίησε εκ νέου μια σειρά άλλων προβλημάτων που εκκρεμούσαν από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η θεώρηση αυτή είναι απαραίτητη για την κατανόηση του σημερινού κόσμου.

Οι περισσότερες ενεργές μονάδες δεν είναι και πολιτικές μονάδες. Οι εκκλησίες, σε γενικές γραμμές, αποτελούν ενδιαφέρουσες μορφές ενεργών μονάδων διότι ανέκαθεν μας διαφώτιζαν σχετικά με την έννοια της «διεθνότητας» μέσω της εδαφικής εξάπλωσης ανά τον πλανήτη. Η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία αποτελεί έναν πρωτότυπο συνδυασμό πολιτισμού και οργάνωσης του οποίου μια μορφή έκφρασης είναι το κράτος του Βατικανού. Αν θεωρήσουμε τον βουδισμό ως θρησκεία-θέμα προς συζήτηση- διαπιστώνουμε πως δεν διαθέτει ισχυρή οργάνωση αλλά ο πολιτισμός του είναι πανίσχυρος. Η παρατήρηση αυτή ισχύει για τις προτεσταντικές Εκκλησίες, αλλά και για τις ορθόδοξες και το Ισλάμ.

Οι μεγάλες επιχειρήσεις και συχνά και οι μικρές (οι οικογενειακές επιχειρήσεις, επί το πλείστον διοικούμενες με πατερναλιστικό τρόπο από τον ιδρυτή τους), αποτελούν και αυτές ενεργές μονάδες. Χαρακτηρίζονται από έναν κοινό πολιτισμό (μια κοινή κουλτούρα) (αναφερόμαστε συχνά στον επιχειρησιακό πολιτισμό [στην επιχειρησιακή κουλτούρα]) και μια οργάνωση. Μια επιχείρηση

είναι ένα σύστημα εξαιρετικά οργανωμένο.

Το ίδιο ισχύει για τις τρομοκρατικές οργανώσεις, τους λαθρεμπόρους όπλων και ναρκωτικών, τις διάφορες μαφίες, οι οποίες όμως δεν είναι απαραίτητα πολιτικές μονάδες. Μια μαφία είναι μια ενεργή μονάδα: κοινός πολιτισμός, κοινή οργάνωση. Το ίδιο ισχύει για τις μεγάλες διεθνείς οργανώσεις όπως ο Ερυθρός Σταυρός ή η Greenpeace.

Μπορούμε να εφαρμόσουμε την αρχή και στις οικογένειες ανθρώπων που έχουν διαδραματίσει έναν ιστορικό ρόλο: η οικογένεια Βιτελμπάχ που βασίλεψε στη Βαυαρία επί εννέα αιώνες, οι οικογένειες των Χοενστάουφεν, των Βουρβόνων, ή ακόμα και οι μεγάλαστικές οικογένειες των Ρόκφελερ και άλλες. Όλες διαθέτουν ένα κοινό πολιτισμό, μια οργάνωση, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό καταπιεστική, και μικρότερη ή μεγαλύτερη χρονική διάρκεια. Και σε αυτές τις περιπτώσεις, ο βαθμός της ευαισθησίας τους ποικίλει: όταν με την πάροδο του χρόνου ο κοινός πολιτισμός μια οικογένειας αρχίζει και χάνεται και η οργάνωσή της χαλαρώνει, τότε είναι ταχμένη να εξαφανιστεί ως ενεργή μονάδα. Οι ενεργές μονάδες ζουν, γεννιούνται και πεθαίνουν, όπως και οι ζώντες οργανισμοί.

2. Η «πραξολογία» ή επιστήμη των πράξεων. – Αυτή η έννοια της ενεργούς μονάδας, απλή και γόνιμη, αποτελεί ένα από τα στοιχεία της επιστήμης των πράξεων ή πραξολογίας. Θεωρούμε σαν πραξολογικό πρόβλημα κάθε πρόβλημα σχετικό με την αλληλεπίδραση μεταξύ πολλών ενεργών μονάδων. Η αλληλεπίδραση στον κόσμο των επιχειρήσεων είναι ο ανταγωνισμός. Στο διεθνές πεδίο, ως αλληλεπίδραση θεωρούνται κυρίως, αλλά όχι κατ' αποκλειστικότητα, οι διακρατικές σχέσεις.

Για να θέσουμε σωστά ένα πραξολογικό πρόβλημα, πρέπει να ορίσουμε προσεκτικά τις ενεργές μονάδες που αλληλεπιδρούν όπως επίσης και τη φύση αυτών των αλληλεπιδράσεων. Στην περίπτωση παραδείγματος χάριν, της αγοράς αυτοκινήτου, ένα πραξολογικό πρόβλημα θα τεθεί σωστά μόλις ορίσουμε καθαρά ποιοι είναι οι παραγωγοί, οι αγορές, οι υπόλοιπες ενεργές μονάδες που προβλέπεται να παρέμβουν (το τραπεζικό σύστημα, οι κρατικοί θεσμοί κλπ.).

Τα πολιτικά προβλήματα και τα διεθνή προβλήματα είναι δύο ξεχωριστά πραξολογικά προβλήματα.

Αποκαλούμε πολιτικό πρόβλημα όποιο πραξολογικό πρόβλημα περιλαμβάνει μία κυρίαρχη πολιτική μονάδα και συνήθως ένα Κράτος. Με τον όρο κυρίαρχη πολιτική μονάδα εννοούμε ότι αν απομονώσουμε την πολιτική μονάδα από το θεωρητικό μας πλαίσιο, μεταμορφώνουμε ριζικά τη φύση του προβλήματος που θέτουμε. Πράγματι, κάθε πολιτικό πρόβλημα υπό αυτή τη θεώρηση είναι ένα πρόβλημα στο οποίο το Κράτος διαδραματίζει ένα σημαντικό ρόλο. Όμως ακόμα κι όταν εξετάζουμε μια συγκεκριμένη περιοχή ή μια συγκεκριμένη πόλη, συναντάμε πολιτικά προβλήματα: η λέξη πολιτική χρησιμοποιείται σε αυτές τις περιπτώσεις με την πρωταρχική της έννοια, δηλαδή για ότι έχει σχέση με το σύνολο.

Αποκαλούμε διεθνές πρόβλημα κάθε πραξολογικό πρόβλημα στο οποίο εμπλέκονται τουλάχιστον δύο ξεχωριστές και κυρίαρχες πολιτικές μονάδες (αν αφαιρέσουμε κάποια από αυτές αλλάζει η φύση του προβλήματος). Σύμφωνα με αυτό τον ορισμό, τα διεθνή προβλήματα αποτελούν ειδικές περιπτώσεις των πολιτικών προβλημάτων. Οι συνήθεις ενεργές μονάδες δραστηριοποιούνται γενικά σε εδάφη εντός της χώρας και υπακούν στους νόμους αυτής της χώρας, ενώ αντιθέτως οι ενεργές πολιτικές μονάδες θεωρούνται κυρίαρχες. Αυτή η διαφοροποίηση είναι

θεμελιώδης και διαριωτίζει την έννοια διεθνές πρόβλημα. Τα διεθνή προβλήματα είναι ποικίλης φύσης. Το πρόβλημα των σχέσεων μεταξύ Γαλλίας και Ηνωμένων Πολιτειών είναι ένα κλασικό διεθνές πρόβλημα, αλλά η ναυσιπλοΐα του Δούναβη είναι ένα εξαιρετικά διεθνές πρόβλημα (ναυσιπλοΐα, μόλυνση, υδροηλεκτρικοί σταθμοί, παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος, άρδευση, υδατοκαλλιέργεια...).

Η απόφαση σχετικά με το αν ένα πρόβλημα είναι απλώς πολιτικό ή διεθνές εξαρτάται από τις περιστάσεις. Τα εσωτερικά πολιτικά επεισόδια της Ουκρανίας μετάξυ του 1991 και του 2004, λόγω χάρη, δεν ήταν παρά ουκρανικά πολιτικά προβλήματα. Όμως, όταν ξεσπάσε η διαμάχη σχετικά με την εγκυρότητα των προεδρικών εκλογών και αναμείχθηκε η παγκόσμια κοινότητα, η Ουκρανία παρουσιάστηκε ως μια εύθραυστη πολιτική μονάδα εφόσον οι διάφορες ουκρανικές ενεργές μονάδες που συνέθεταν την ουκρανική πολιτική μονάδα επεδίωξαν βοήθεια από πολιτικές μονάδες του εξωτερικού. Σε αυτή την περίπτωση χρησιμοποιούμε τον όρο *διεθνοποίηση* των προβλημάτων. Από τη στιγμή κατά την οποία εξωτερικές πολιτικές μονάδες επεμβαίνουν -στην προκειμένη περίπτωση η Ρωσία, η Ευρωπαϊκή Ένωση ή οι Ηνωμένες Πολιτείες-, το πολιτικό πρόβλημα γίνεται διεθνές πρόβλημα. Η διαφορά μεταξύ ενός απλού πολιτικού προβλήματος (με μία κυρίαρχη πολιτική μονάδα) και διεθνούς προβλήματος είναι συνεπώς σχετική.

Συνήθως μιλούμε για ένα διεθνές σύστημα αλλά έχουμε στο μυαλό μας ένα *διακρατικό σύστημα*, προσποιούμενοι πως πιστεύουμε ότι ο κόσμος είναι δομημένος από ένα σύνολο κρατικών κρατών. Πρόκειται για μια γλωσσική διευκλυνση. Ένα σύστημα δεν προσδιορίζεται παρά μόνο όταν είναι δυνατόν να ερμηνευθεί με συμβολικούς όρους ή -στην έσχατη περίπτωση- με

μαθηματικούς όρους. Τούτο αποτελεί και τη θεμελιώδη ιδέα αυτού που ονομάζουμε στρουκτουραλισμό, μια ιδεολογική μόδα των δεκαετιών 1960 και 1970. Η έννοια του διεθνούς συστήματος μας προκαλεί κάποια σύγχυση διότι είναι αδύνατον να συλλάβουμε λεπτομερώς όλες τις αλληλεπιδράσεις. Όμως, με βάση την έννοια του πραξολογικού προβλήματος που εμπλέκει τουλάχιστον δύο ξεχωρές πολιτικές μονάδες, μπορούμε να προσδιορίσουμε απερέγκλιτα το διεθνές σύστημα ως το σύνολο των διεθνών προβλημάτων.

II. - Πολιτική γεωγραφία και γεωπολιτική

Μέσα στην έννοια της ενεργούς μονάδας υπάρχει η ιδέα της δράσης. Για να πραγματοποιηθεί όμως η δράση, προϋπόθεση είναι να υπάρχουν και τα μέσα. Οι τρεις βασικές έννοιες στον τομέα αυτό είναι η εξουσία, το δυναμικό και η δύναμη.

1. *Εξουσία*, το *δυναμικό* και η *δύναμη*. - Τι είναι η *εξουσία*; Είναι η δυνατότητα να κινητοποιείς και να διευθύνεις προς μια επιθυμητή κατεύθυνση διαθέσιμους πόρους. Η διαθέσιμότητα πόρων, χωρίς τη δυνατότητα ευστοράτευσής τους, είναι δώρον άδωρον. Το ίδιο ισχύει και στην αντίθετη περίπτωση, όταν παρατηρείται ικανότητα επιστοράτευσης των πόρων αλλά δεν υπάρχουν πόροι. Έτσι λοιπόν η εξουσία στηρίζεται στη συμπληρωματικότητα μεταξύ των πόρων και της ικανότητας επιστοράτευσής τους. Είτε στη μια είτε στην άλλη περίπτωση, οι παράγοντες που εμπλέκονται είναι δύο ειδών: οι φυσικοί και οι ηθικοί παράγοντες. Ως φυσικούς παράγοντες ορίζουμε, συνήθως, αυτούς που η οικονομία αποκαλεί «παράγοντες παραγωγής», σύμφωνα με την

κλασική τριλογία: η γη με την ευρεία έννοια (καλλιερ-
γήσιμη επιφάνεια, υτόγειοι και υπέργειοι πόροι), η ερ-
γασία και το κεφάλαιο.

Δίπλα σε αυτούς τους υλικούς πόρους υπάρχουν οι
ηθικοί πόροι. Ο Καρλ Φον Κλάουζεβιτς επέμενε πως το
ηθικό ενός στρατού αντικατοπτρίζει γενικότερα το ηθικό
της χώρας. Ο Κόκκινος Στρατός κατέρρευσε μετά τη
Σοβιετική Ένωση. Σε μια επιχείρηση, το ηθικό των συ-
νεργατών είναι ένας ζωτικός παράγοντας επιτυχίας. Για
το λόγο αυτόν, σε αντίθεση με τις κλασικές και νεοκλα-
σικές οικονομικές θεωρίες, είναι προτιμότερο να υπερα-
μείβονται οι μισθωτοί προκειμένου να διασφαλιστεί το
υψηλό ηθικό τους. Σήμερα, εξάλλου, έχουν θεσμοθετηθεί
ειδικοί δείκτες για την αξιολόγηση του ηθικού των ερ-
γαζομένων. Ο παράγοντας ηθικό εντοπίζεται τόσο στο
επίπεδο των διαθέσιμων πόρων όσο και στην ικανότητά
να τους επιστρατεύουμε. Η δε ικανότητα επιστρατεύσε-
 τους είναι αυτό που αποκαλούμε διοίκηση, μια έννοια
πολυσύνθετη. Οι στρατιωτικοί χρησιμοποιούν τον όρο
«C3I»: διοίκηση, έλεγχος, επικοινωνία και αχρήνιοι. Ως
διοίκηση νοείται η έκδοση διαταγών. Ως επικοινωνία
νοείται η δυνατότητα μετάδοσης και λήψης πληροφο-
ριών. Ως έλεγχος νοείται η επαλήθευση της σωστής με-
τάδοσης και ερμηνείας των πληροφοριών, διαταγών κλπ.
Η λέξη αχρήνιοι χρησιμοποιείται με την αγγλο-σαξονική
της έννοια, δηλαδή της πληροφορίας. *Intelligence* στα λα-
τινικά σημαίνει αντιλαμβάνομαι, κατανοώ και η πληρο-
φορία είναι ένα από τα στοιχεία της αντίληψης, της κα-
τανόησης.

Τα συστήματα διοίκησης μπορούν συχνά να θεωρη-
θούν ως υπο-μονάδες του κεντρικού συστήματος. Και σε

1. C3I: δηλαδή τα τρία C (Commandement, Contrôle, Communi-
cation) + I (Intelligence). (Σ.τ.Μ.)

αυτή την περίπτωση συναντούμε προβλήματα σχετικά
με τον πολιτισμό και την οργάνωση. Στους σύγχρονους
στρατούς και στις μεγάλες επιχειρήσεις η διοίκηση είναι
μία σύνθετη λειτουργία. Η εικόνα ενός μόνου αρχηγού
που διοικεί είναι μια καρικατούρα. Ας συγκρατήσουμε
πως η έννοια της επιστρατεύσης των πόρων αντιστοιχεί
στην έννοια της εξουσίας. Κατά ένα γενικό τρόπο το ζή-
τημα δεν είναι απλά να επιστρατεύσουμε τους διαθέσι-
μους πόρους, αλλά η επιστρατεύση αυτή να έχει συγκε-
κριμένη κατεύθυνση προς ένα στόχο.

Όλες αυτές οι έννοιες έχουν μια εξαιρετικά γενική ση-
μασία, από την οδήγηση ενός ποδηλάτου ως την καθο-
δήγηση ενός κράτους.

Η λέξη δυναμικό έχει παραδοσιακά την έννοια ενός
συνόλου πόρων και μέσων. Για να καθορίσουμε το δυ-
ναμικό ενός κράτους λαμβάνουμε υπόψη μας, για παρά-
δειγμα, την εδαφική του έκταση, τον πληθυσμό του, τους
φυσικούς πόρους που διαθέτει (ανθρακωρυχεία, πετρέ-
λαιο κλπ.). Το σύνολο αυτών των χαρακτηριστικών απο-
τελεί το δυναμικό της χώρας.

Στο βιβλίο μας θα χρησιμοποιήσουμε μια έννοια πιο
σύνθετη και πιο λεπτή. Το δυναμικό είναι το σύνολο
των δράσεων που δύναται να πράξει μια ενεργή μονάδα.
Αυτό προϋποθέτει μια λειτουργία σχεδιασμού (αυτή η
λειτουργία σχεδιασμού συνιστά το ρόλο της «Διεύθυν-
σης» της οργάνωσης της ενεργούς μονάδας). Η διεύθυ-
ση μια ενεργούς μονάδας είναι η ανασήτση για ανάλυση
δράσης τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά. Η δε κύρια
δράση είναι η διασφάλιση της επιβίωσης της ίδιας της
μονάδας, δηλαδή η ασφάλειά της. Ο Σπινόζα έλεγε ότι
το πρώτο χαρακτηριστικό της ύπαρξης είναι να διασφα-
λιστεί μέσα στην ύπαρξή της. Η «Διεύθυνση» μιας ενερ-
γούς μονάδας (που η ίδια αποτελεί μια ενεργή υπο-μο-
νάδα της οργάνωσης), οφείλει να αντιμετωπίσει

οποιαδήποτε κατάσταση. Ο διευθυντής μιας επιχείρησης και ο αρχηγός ενός κράτους δεν χρησιμοποιούν παρά ελάχιστα από τα σενάρια που έχουν μελετηθεί για την αντιμετώπιση μιας κατάστασης. Για την ανάληψη μιας δράσης θα πρέπει να έχουν μελετηθεί πάρα πολλοί παράγοντες, να γνωρίζουμε πώς θα επιστρατεύσουμε συγκεκριμένους πόρους προκειμένου να προσβάλλουμε συγκεκριμένους στόχους, γνωρίζοντας δε (σε αυτό το σημείο η έννοια της πράξεολογίας λαμβάνει την πλήρη σημασία της) πως άλλες ενεργές μονάδες θα προσπαθήσουν να μας εμποδίσουν. Είναι αυτές που ονομάζουμε μονάδες αντιμετρών.

Καταλήγουμε έτσι στην έννοια της *στρατηγικής*. Ο υπεύθυνος – ή «Διεύθυνση» της ενεργούς μονάδας – μελετά όλες τις πιθανότητες, κάνει υπολογισμούς, διανθισμένους με ενδοιασμούς, και οι πιθανότητες που προκύπτουν ορίζονται ως το δυναμικό. Πρόκειται λοιπόν για μια έννοια μερικώς αντικειμενική και ως επί το πλείστον υποκειμενική. Όπως έλεγε ο Ζαν Γκιτόν «οι μεγάλοι ηθοποιοί είναι αυτοί που αυτοσχεδιάζουν», ήτοι δεν επιχειρούμε τίποτα χωρίς ρίσκο.

Τέλος ονομάζουμε *δύναμη* το συνδυασμό του δυναμικού και του περάσματος στην πράξη – όπως αυτό εννοείται στην ψυχανάλυση. Για να κατανοήσουμε την έννοια της δύναμης ας αρχίσουμε από το ακριβώς αντίθετό της. Αδυναμία σημαίνει ότι διαθέτουμε *a priori* τους πόρους και τη δυνατότητα να τους επιστρατεύσουμε, χωρίς να μπορούμε να δράσουμε. Το πέρασμα από το εικονικό στο πραγματικό διακρίνεται από ασυνέχεια. Οι Ηνωμένες Πολιτείες συνιστούν σήμερα – παρά τις όποιες κριτικές – τη μοναδική υπερδύναμη του πλανήτη. Το ποσό των στρατιωτικών της δαπανών αναλογεί στο σύνολο των δαπανών των αμέσως επόμενων δέκα πιο ισχυρών κρατών. Εντούτοις η δύναμη των Ηνωμένων Πολιτειών

έχει τα όριά της. Ένας από τους λόγους της ύπαρξης των ορίων αυτών καταδεικνύει τη διαφορά μεταξύ δύναμης και αδυναμίας: η κοινή γνώμη. Οι Ηνωμένες Πολιτείες πολύ συχνά δεν μπορούν να περάσουν στην πράξη ή να τη συνεχίσουν διότι οι εσωτερικές πολιτικές συνθήκες δεν το επιτρέπουν. Έτσι ο Τζορτζ Μπους, για να πράγματοποιήσει το σχέδιο πολέμου στο Ιράκ, χρειάστηκε μια μακρόχρονη σκηνοθεσία προκειμένου να πείσει την κοινή γνώμη για το δίκαιο του πολέμου αυτού. Η πείση της κοινής γνώμης για την επιστροφή των αμερικανικών στρατευμάτων στη χώρα τους είχε ήδη εκδηλωθεί δύο χρόνια μετά την πτώση του Σαντάμ.

Είναι λοιπόν σημαντικό να διαφοροποιήσουμε το δυναμικό – έννοια εικονική – και τη δύναμη που αποτελεί το πέρασμα στην πράξη.

2. *Ιδεολογία και εδάφη*. Ας επιστρέψουμε στην πολιτική γεωγραφία. Η γεωγραφία, εδώ και μερικές δεκαετίες, απειλείται με διάσπαση λόγω των γεωλογικών και ανθρωπιστικών επιστημών. Εντούτοις αποτελεί απαραίτητο εφόδιο για τον μορφωμένο άνθρωπο. Είναι η επιστήμη που ασχολείται με την αλληλεπίδραση μεταξύ ανθρώπου και φύσης. Οι άνθρωποι ζουν σε πραγματικά εδάφη και, χρησιμοποιώντας τον τίτλο ενός έργου του Φίλιπ Πενσεμέλ *Η όψη της Γης*, θα ήταν τελείως διαφορετική σήμερα αν δεν υπήρχε, διαμέσου των αιώνων, το αποτόπωμα της ανθρώπινης δραστηριότητας. Η γεωγραφία είναι ένα πολύπλευρο επιστημονικό πεδίο όπως όλα τα σύνθετα ζητήματα. Σύνθετο στην περίπτωσή μας νοείται αυτό που είναι αδύνατον να αναπτυχθεί. Στα μαθηματικά, με την έννοια σύνθετο εννοούμε την αδυναμία να περιγράψουμε πλήρως ένα σύστημα. Η γεωγραφία χρειάζεται να επτανακαλυφθεί και να λάβει τη θέση που της αρμόζει ως πολυεπιστημονικό πεδίο μεταξύ γεωλογίας,

κλιματολογίας, κοινωνικών επιστημών, οικονομίας, δημογραφίας κλπ. Η σπουδαιότητά της είναι κορυφαία στον τομέα των διεθνών σχέσεων καθώς το αντικείμενο των τελευταίων είναι η μελέτη των αλληλεπιδράσεων των ανθρώπινων κοινωνιών συνδεδεμένων με συγκεκριμένα εδάφη. Υπάρχει επίσης ο όρος πολιτική, τον οποίο χρησιμοποιούμε για να αναφερθούμε στα δημόσια πράγματα, δηλαδή το σύνολο των σημείων που εστιάζει μια πολιτική μονάδα (ή γενικότερα μια ενεργή μονάδα).

Στην οικονομία αποκαλούμε αγαθό καθτί που δύναται να μεταποιηθεί ή να καταστραφεί. Ένα ιδιωτικής χρήσης αγαθό είναι ένα αγαθό το οποίο μπορεί να καταναλωθεί από ένα και μόνο άτομο. Τέτοιου είδους αγαθά είναι, παραδείγματος χάριν, τα εδώδια. Αντίθετα, αποκαλούμε συλλογικό αγαθό ένα αγαθό που δεν προκαλεί ανταγωνιστικές (με την έννοια ότι πολλά άτομα μπορούν να το καταναλώσουν ταυτόχρονα) και παράδειγμα ένα τηλεοπτικό πρόγραμμα) και είναι μη αποκλειστικό (με την έννοια ότι είναι αδύνατον να εμποδίσουμε τη χρήση του από κάποιον). Στην πραγματικότητα υπάρχουν πάντα περιορισμοί (παραδείγματα: χάρη ο αριθμός των θέσεων σε ένα αμφιθέατρο). Η «απόλυτη» έννοια του συνολικού αγαθού είναι εξαιρετικά αφηρημένη. Παρά ταύτα για κάθε ενεργή μονάδα ή για κάθε πολιτική μονάδα υπάρχει ένα και μόνο συνολικό αγαθό, (για την περίπτωση της πολιτικής μονάδας το αποκαλούμε δημόσιο αγαθό), που δεν είναι παρά η ίδια η ύπαρξη της μονάδας, δηλαδή η μονάδα ως αυτόνομη οντότητα. Ότι αποκαλούμε στην κοινή γλώσσα «κοινό αγαθό», ή «δημόσιο αγαθό» δεν είναι παρά ερμηνείες του κοινού αγαθού ή του μοναδικού κοινού δημόσιου αγαθού.

Παραδείγματος χάριν το αν η εκπαίδευση είναι ένα «δημόσιο» ή ένα «ιδιωτικό» αγαθό είναι συζητήσιμο. Όπως, κατά τον Πλάτωνα, στον τομέα των ιδεών υπάρχουν

οι απόλυτες και οι υποβαθμισμένες ιδέες έτσι και στην «απόλυτη» έννοια του δημόσιου αγαθού αντιστοιχεί το «υποβαθμισμένο δημόσιο αγαθό» της πραγματικότητας. Στην περίπτωση μιας πολιτικής μονάδας, τυπικά ενός κράτους, το δημόσιο αγαθό, υποβαθμισμένο, σύμφωνα με πλατωνική θεώρηση, είναι η εδαφική επικράτεια. Η εδαφική επικράτεια έχει πολύ μεγάλο ειδικό βάρος στα πολιτικά προβλήματα που καλείται να επιλύσει μια πολιτική μονάδα. Όταν, δε, πρόκειται για διεθνή προβλήματα η εδαφική επικράτεια διαδραματίζει ένα σημαντικό ρόλο διότι συχνά αποτελεί αιτία συγκρούσεων μεταξύ πολιτικών μονάδων. Κατά συνέπεια, η διάσταση της εδαφικής επικράτειας και γενικότερα η γεωγραφική της διάσταση είναι πρωταρχικής σημασίας.

Αυτό αποτελεί και τη βάση της πολιτικής γεωγραφίας. Έτσι, αν θεωρήσουμε ένα πολιτικό πρόβλημα ως πραξολογικό πρόβλημα, στο οποίο βασικός συντελεστής είναι μια πολιτική μονάδα ή ως «διεθνές πρόβλημα», αν επιλέκονται τουλάχιστον δύο ξεχωριστές κυρίαρχες πολιτικές μονάδες, μπορούμε να ισχυριστούμε πως το πρόβλημα αυτό εντάσσεται στο πεδίο της πολιτικής γεωγραφίας εφόσον εδαφικά ζητήματα ή γενικότερα γεωγραφικά ζητήματα διαδραματίζουν σημαντικότατα ρόλο.

Με αυτό τον ορισμό η πολιτική γεωγραφία αποτελεί ένα πεδίο εξαιρετικά ευρύ, σχεδόν του ότι δεν περιλαμβάνει όλα τα διεθνή προβλήματα. Η λειτουργία του διεθνούς νομισματικού συστήματος, η συναλλαγματική ισοτιμία μεταξύ ευρώ και δολαρίου δεν ανήκουν εκ των προτέρων στον τομέα της.

Η πολιτική γεωγραφία εμφανίστηκε στα τέλη του 19ου αιώνα με έργα συγγραφέων όπως του Γερμανού Φρίντριχ Ράτσελ, και πολύ σύντομα περιέπεσε σε αυτό που ονομάστηκε γεωπολιτική στις αρχές του 20ού αιώνα. Καθιερώθηκε με τα έργα του Βαυαρού Καρλ Χάου-

σρόφερ και των Γάλλων Πολ Βιντάλ ντε λα Μπλανς και Ζακ Ανοέλ. Στη Γερμανία, η γεωπολιτική γρήγορα κατέστη εργαλείο της προπαγάνδας στην υπηρεσία του ρατσιστικού ναζισμού και του ολοκαυτώματος. Για το λόγο αυτόν, ο όρος *γεωπολιτική* έπαψε να χρησιμοποιείται από το 1945 και μετά. Επανήλθε σε χρήση από τη δεκαετία του 1980.

Η *γεωπολιτική* είναι ο τομέας που μελετά τις ιδεολογίες που σχετίζονται με κάποια εδαφική περιοχή, χωρίς να παρουσιάζει κάποια μειωτική συνυποδήλωση. Πράγματι θα πρέπει να συνειδητοποιήσουμε πως ταξιθεύουμε συνεχώς μέσα σε ένα σύμπαν ιδεολογιών. Στην περίπτωση της διεθνούς πολιτικής κάθε ενέργεια καθοδηγείται από μια νοητική αναπαράσταση των εδαφικών περιοχών. Έτσι η δημιουργία της Γιουγκοσλαβίας και της Τσεχοσλοβακίας, το 1918, αποτέλεσε την κατάληξη μιας ιδεολογικής διαδικασίας που εμπεριέχει τον πανσλαβισμό, την ιδέα του δικαιώματος αυτοδιάθεσης των λαών και την εθνική ιδεολογία που σφυρηλατήθηκε τον 19ο αιώνα. Το ευρωπαϊκό οικοδόμημα συνιστά και αυτό μια απόπειρα ολοκλήρωσης ενός ιδεολογικού σχεδίου.

Η έννοια της ιδεολογίας είναι συγγενής με αυτή του πολιτισμού. Οι θεμελιώδεις μύθοι ενός πολιτισμού, που διαδραματίζουν το ρόλο ενωτικού συστατικού μιας πολιτικής μονάδας, συχνά έχουν υποστεί μια αναδόμηση η οποία, ενίοτε, παρουσιάζει τέτοια συνοχή που είναι αδύνατον να ξεχωρίσεις το αληθινό από το ψεύτικο: η ιστορία του Ρωμύλου και του Ρέμου είναι αναμφίβολα μυθική, αλλά ακόμα κι αν ανακαλύπταμε την πραγματική ιστορία των απαρχών της Ρώμης, η ρωμαϊκή λίκαινα θα διατηρούσε όλη τη μυθολογική της δύναμη.

Η γεωπολιτική αποτελεί λοιπόν ένα τμήμα της πολιτικής γεωγραφίας, τμήμα εξόχως ψυχολογικό, με την ευρύτερη έννοια της λέξης. Μια ιδιαίτερη όψη της είναι

και το ζήτημα των αντίστοιχων εικόνων που συντηρούν καθεμιά από τις πολιτικές μονάδες σε σχέση με τις άλλες. Διακρίνουμε το *εμείς* και το *αυτοί* που αποτελεί θεμελιώδη ανθρωπολογική διάκριση. Υπάρχουμε *εμείς* – το σύνολο στο οποίο ανήκουμε, συνήθως η πολιτική μονάδα – και υπάρχουν οι *άλλοι* – σε άλλες εποχές τους αποκαλούσαμε βαρβάρους – οι εκτός των οχυρωμάτων, από την άλλη πλευρά των συνόρων.

Η ιδέα που σχηματίζει το *εμείς* για τους άλλους είναι συνήθως χιουμοριστικού χαρακτήρα. Σε ολόκληρο τον κόσμο κυκλοφορούν βιβλιαράκια με διάφορες ιστορίες με μινύματα μειωτικά και υπεραπλουστευτικά. Στην πραγματικότητα, η άγνοια είναι αυτή που επικρατεί στη διεθνή ζωή. Ποιος, για παράδειγμα, γνώριζε τους Τσετσένους πριν την πτώση της Σοβιετικής Ένωσης; Και τι γνωρίζουν για αυτούς όλοι εκείνοι που τους αναφέρουν σήμερα;

Ο ευρέως χρησιμοποιούμενος όρος *στερεότυπο* είναι εξαιρετικά εύγλωττος. Θα μπορούσαμε να φτιάξουμε ένα βιβλίο γεμάτο στερεότυπες εικόνες από τις ιδέες που σχηματίζουν οι μεν για τους δε, βιβλίο τόσο χοντρό όσο και το επίπεδο της επιτήδευσής των μεν και των δε. Οι εικόνες εμπεριέχουν μια εξαιρετικά παραμορφωμένη νοητική αναπαράσταση των εδαφών.

Μία από τις βασικές συνιστώσες της γεωπολιτικής είναι η *εξήγηση*: οι ιδέες που σχηματίζουμε για τους άλλους βασίζονται, συνήθως, σε ένα σύνολο ελλειπών πληροφοριών, ιδιαίτερα δε στις περιπτώσεις στις οποίες η αλληλεξάρτηση είναι αυξημένη. Σήμερα που, θεωρητικά, η πληροφωρία είναι παντού διαθέσιμη, δεν έχει μειωθεί αυτή η άγνοια που διακατέχει τις γνώσεις μας για τη διεθνή ζωή. Η πληροφωρία είναι μια πνευματική επένδυση για να κατανοήσουμε δεν αρκεί το πάτημα ενός πληκτρού σε έναν ηλεκτρονικό υπολογιστή.

Η καταχρηστική χρήση του όρου γεωπολιτική τον έχει ευτελίσει τόσο όσο και τον όρο γεωστρατηγική.

III. - Γεωστρατηγική

Η στρατηγική, η ευγενής πλευρά της στρατιωτικής δράσης, μπορεί να λάβει τον εξής ορισμό: επιτυχάνω τους στόχους μου με το μικρότερο δυνατό κόστος. Για να επιτύχουμε ένα στόχο θα πρέπει να υπερπηδήσουμε τα εμπόδια που προέρχονται από τις αντίστοιχες στρατηγικές των αντίπαλων δυνάμεων, τις οποίες ονομάσαμε *ενεργές μονάδες αντιμέτρων*. Η έννοια της στρατηγικής αναπτύχθηκε επί μακρόν αποκλειστικά και μόνο στους στρατιωτικούς κύκλους. Όμως εδώ και μερικές δεκαετίες εισήλθε στο καθημερινό μας λεξιλόγιο για το σύνολο των πραξολογικών ενεργειών μας. Κάθε ενεργή μονάδα, για να επιτύχει τους σκοπούς της, οφείλει να αναπτύσσει στρατηγικές. Με άλλα λόγια, πρόκειται για την έξυπνη χρήση της εξουσίας (επιστράτευση πόρων προς την επιθυμητή κατεύθυνση με το μικρότερο δυνατό κόστος). Η οργάνωση, το ένα από τα δύο χαρακτηριστικά της ενεργούς μονάδας, αναλαμβάνει την δουλειά αυτή μέσω της Διεύθυνσης.

Στον στρατιωτικό τομέα τα γεωγραφικά ζητήματα διαδραματίζουν πρωτεύοντα ρόλο. Ο οριενταλιστής Γκαστόν Μασπερό (1846-1916), στο έργο του *Histoire ancienne des peuples de l'Orient* (Αρχαία ιστορία των λαών της Ανατολής), αποδεικνύει πως οι μεγάλες μάχες της αρχαιότητας στη Μέση Ανατολή λαμβάνουν χώρα συχνά στα ίδια μέρη. Παραδείγματα χάριν η μάχη του Καντές περί το 1299 π.Χ., έγινε στη δεξιά όχθη του ποταμού Ορόντη στα βόρεια των φοινικικών περιοχών (σημερινή Συρία), περιοχή που ανέκαθεν αποτελούσε το πέρασμα

μεταξύ οροπεδίου της Ανατολίας και Αιγύπτου. Η Μεσοποταμία, στο κέντρο του σημερινού Ιράκ, αποτελεί μια ζώνη κυκλοφορίας και συγκρούσεων σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας.

Μπορούμε να παραθέσουμε πολλά παραδείγματα για να εισάγουμε την έννοια της γεωστρατηγικής. Αλλά πρώτα θα πρέπει να προσέξουμε τη διαφοροποίηση που καθιέρωσε ο Φρίντριχ Ράτσελ (1844-1904) μεταξύ των εννοιών *die Lage* (η θέση) και *der Raum* (ο χώρος). Ο Ράτσελ πρώτος εξήγησε πως οι έννοιες θέση και χώρος δεν είναι απόλυτα γεωγραφικές έννοιες, αλλά σχετιζόμενες με έναν υπάρχοντα συσχετισμό δυνάμεων: ποιες είναι οι σχετικές με αυτό το χώρο και θέσεις ενεργές μονάδες; Ποιους πόρους έχουν στη διάθεσή τους σε ένα συγκεκριμένο περιβάλλον;

Έτσι τα οχυρωματικά έργα του Βομπάν δεν σημαίνουν τίποτε για τον σύγχρονο Γάλλο. Έχουν όμως μεγάλη σημασία σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, με συγκεκριμένους εδαφικούς περιορισμούς και με συγκεκριμένα τεχνικά μέσα (κυρίως σε θέματα εξοπλισμού). Ένα πολύ σπουδαίο χαρακτηριστικό που αντιστοιχεί σε μια κατάσταση — *die Lage* — μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή, δύναται να χάσει τη σπουδαιότητά του κάποια άλλη. Τα πάντα λοιπόν είναι σχετικά.

Το ίδιο ισχύει με τη στρατηγική: υπάρχουν διαφορετικές κλίμακες για την αξιολόγηση των πραγμάτων, από την κλίμακα τακτικής του ομαδάρχη έως την κλίμακα των στρατηγών οι οποίοι μπορεί να διοικούν πολλαπλά σώματα στρατού ταυτόχρονα.

Η γεωστρατηγική μπορεί να προσδιορισθεί ως «το τμήμα εκείνο της στρατιωτικής στρατηγικής που ασχολείται με τις επιχειρήσεις σε μακρο-γεωγραφική κλίμακα. Δηλαδή με μια διάσταση του χώρου ικανή σε μέγεθος ώστε να αποκλειστεί η δημιουργία ενός και μοναδικού

πεδίου δράσης. Το καθολικό της αντικείμενο είναι ο συντονισμός σε επίπεδο στρατηγικής και επιμελητείας των διαφόρων πεδίων, όπως αυτά προκύπτουν από τη σχέση της με το φυσικό περιβάλλον και τις χωροθετικές παραμέτρους. Η στρατηγική διαμόρφωση μελετά τον τρόπο που οι επιχειρήσεις σε ένα πεδίο επηρεάζουν τα υπόλοιπα πεδία –αλληλεξάρτηση μεταξύ των πεδίων– και ο συντονισμός της επιμελητείας υποστηρίζει τη μεταφορά των δυνάμεων μεταξύ των πεδίων¹. Μπορούμε να διασπάσουμε αυτό τον ορισμό. Θα έχουμε έτσι μια γεωστρατηγική στο επίπεδο της τακτικής, και έτσι η κλίμακα του θεάτρου των επιχειρήσεων θα είναι η τοπογραφική κλίμακα όπου συντελείται η επικοινωνία μεταξύ των όπλων. Στο επίπεδο ενός μοναδικού θεάτρου, η ακολουθούμενη στρατηγική έχει ως αντικείμενο τη διαχείριση των δυνάμεων, ενώ οι γεωγραφικές συνθήκες παρουσιάζουν μεγάλη σπουδαιότητα. Η έννοια λοιπόν της γεωστρατηγικής είναι συμβατή σε κάθε κλίμακα.

Μπορούμε να μεταφέρουμε τις έννοιες της στρατηγικής σε ζητήματα μη στρατιωτικά. Οι μεγάλες επιχειρήσεις έχουν ολόκληρα πεδία επιχειρήσεων με εξειδικευμένη στρατηγική για το καθένα από αυτά και οφείλουν να συντονίζουν τις μεταξύ τους ενέργειες. Οι έννοιες που προκύπτουν από τη στρατηγική στη στρατιωτική της εκδοχή χρησιμοποιούνται με επιτυχία σε γενικότερους τομείς.

Στη γεωγραφία, κατά ένα γενικότερο τρόπο, είναι σημαντικό να προχωρήσουμε σε μια διάκριση μεταξύ τάξεων μεγεθών. Αν αναφερόμαστε στις φυσικές επιστήμες, η τάξη του μεγέθους που αντιστοιχεί είναι υπολο-

1. Martin Motte, άρθρο «Géostratégie», στο Th. de Montbrial και J. Klein (διεθλ.) *Dictionnaire de stratégie*, PUF, 2000.

γισμένη με μια κλίμακα από το 1 έως το 10. Τυχόν αλλαγή του μεγέθους είναι, περίπου, ο πολλαπλασιασμός ή διαίρεση με το 10. Ο γεωγράφος γβ Λακόστ διακρίνει οκτώ τάξεις μεγεθών στο έργο του *Dictionnaire de géographie* (Γεωγραφικό Λεξικό).

Ο γεωγράφος, και ειδικότερα ο πολιτικός γεωγράφος, πορεύεται μεταξύ αυτών των διαφορετικών τάξεων μεγεθών των οποίων η εκτίμηση είναι απαραίτητη για τη γεωστρατηγική. Σήμερα χειριζόμαστε όλες αυτές τις κλίμακες μεγεθών ταυτόχρονα σε όλους τους τομείς εφαρμογής της στρατηγικής. Αυτό δε ισχύει τόσο για το χώρο όσο και για το χρόνο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΔΙΑΙΡΕΣΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΑ ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Ι. - Προβλήματα χαρτογράφησης

Ένας χάρτης αποτελεί συνήθως μια επίπεδη αναπαράσταση συγκεχυμένων ή αφηρημένων φαινομένων που εντοπίζονται μέσα στο χώρο σε θέσεις σχετικές. Το βασικό χαρτογραφικό πρόβλημα που συναντάμε είναι μια θηματικής φύσης: είναι αδύνατον να προβούμε σε μια επίπεδη αναπαράσταση ενός τμήματος μιας σφαίρας χωρίς να το παραμορφώσουμε. Το ζητούμενο λοιπόν από ένα χάρτη είναι να σέβεται τη σχετική θέση των αντικειμένων που απεικονίζει, αλλά ταυτόχρονα να διατηρεί τις αποστάσεις βάσει της σωστής κλίμακας καθώς και τις σχηματιζόμενες γωνίες. Η πρώτη άσκηση στη χαρτογραφία είναι η μελέτη των μορφών που λαμβάνουμε από τις διάφορες μεθόδους χαρτογραφικής προβολής και η παρατήρηση των ψυχολογικών αντιθέσεων που δημιουργούν. Οι ψυχολόγοι έχουν αναπτύξει την *Gestalttheorie* σύμφωνα με την οποία οι μορφές μάς υποβάλλουν πολλών ειδών πράγματα. Ο χάρτης, το σχέδιο, ο τρόπος προβολής είναι πάντοτε φορείς μιας πρόθεσης και μιας δύναμης υποβολής.

Όταν παρατηρούμε έναν παγκόσμιο χάρτη με κέντρο τη Γαλλία, διακρίνουμε στο δεξί άκρο τον Ειρηνικό Ωκεανό και την Ιαπωνία και στο αριστερό άκρο την αμερι-

κανική ήπειρο. Η εικόνα που μας ενδιαφέρει είναι το Εξάγωνο που σχηματίζει η Γαλλία να είναι πράγματι το γαλλικό μας Εξάγωνο. Αν παρατηρήσουμε ένα χάρτη που έχει σχεδιαστεί με κέντρο την Ιαπωνία, ανακαλύπτουμε ένα κομμάτι της Γαλλίας στο αριστερό άκρο και ένα άλλο στο δεξί.. Καθένας από εμάς έχει στο νου του ένα χάρτη ο οποίος, σε μεγάλο βαθμό, διαμορφώνει την εικόνα μας για τον πλανήτη.

Για να καταλάβουμε τα φαινόμενα αλληλεπίδρασης μεταξύ των πολιτικών μονάδων σε πλανητική κλίμακα αρμόζει να εφευρίσκουμε αυτό που στα μαθηματικά ονομάζεται διαίρεση ενός συνόλου στην προκειμένη περίπτωση πρόκειται για διαίρεση των αναδυόμενων εδαφών, ή ακόμα των θαλασσών και των ωκεανών. Μια αυθαίρετη διαίρεση του πλανήτη δεν θα είχε κάποιο νόημα. Μόνο ένας τύπος διαίρεσης επιβάλλεται: ο διαμοιρασμός μεταξύ των κρατών, όπως αυτά είναι αναγνωρισμένα από το διεθνές δίκαιο. Μπορούμε, θεωρητικά, να απαιτούμε, συμβατικά, έναν παγκόσμιο χάρτη που θα περιγράφει μια νομική αλήθεια μιας συγκεκριμένης χρονικής στιγμής, αλλά δεν θα παρουσιάζει τίποτε για τις δυνάμεις και τις υποκείμενες δυναμικές. Για το λόγο αυτόν οι γεωγράφοι και οι ιστορικοί, ή οι πολιτικοί γεωγράφοι, προσπαθούν να καθορίσουν σταθερότερες ολότρες, σημαντικότερες από τα κράτη. Τονίζουμε το χαρακτηρισμό σταθερότερες και όχι μόνο τον σημαντικότερες. Ο κρατικός διαμοιρασμός αλλάζει με την πάροδο του χρόνου. Έτσι μέσα σε μια χρονική περίοδο 50 ετών παγκόσμιας ιστορίας, οι αναδιαμορφώσεις της χαρτογραφίας των κρατών είναι πάντα σημαντικές.

Η Ευρώπη, από αυτή την άποψη, συνιστά λαμπρό παράδειγμα. Στην αρχή της δεκαετίας του 1980, η επερχόμενη κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, και η επαναχάραξη των συνόρων πολλών κρατών (Γερμανία, Τσε-

χοσλοβακία, Γιουγκοσλαβία...) ήταν απλά αδιανόητες. Αν τολμούσαμε να κάνουμε μια πρόβλεψη για το μέλλον, τότε θα λέγαμε ότι στις επόμενες δεκαετίες θα γίνουν μάρτυρες πολλών αλλαγών, σε περιοχές που σήμερα ούτε καν υποψιαζόμαστε.

Για να αποκτήσουμε μια πιο διαχρονική άποψη του κόσμου θα πρέπει να ερευνήσουμε την έννοια της περιοχής σε όλες τις κλίμακες. Συνήθως χρησιμοποιούμε τον όρο περιοχή όταν πρόκειται για τη Βρετάνη, τη Φρανς Κοντέ, τη Γαλικία ή τη Μοραβία κλπ. γενικότερα για γεωγραφικές οντότητες ενταγμένες σε ένα κράτος. Όμως, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ο όρος περιοχή χρησιμοποιείται επίσης και σε υπερκρατικές γεωγραφικές οντότητες (Μέση Ανατολή, Ανατολική Ασία, Βόρειος Αφρική, Δυτική Ευρώπη...). Η πρωταρχική έννοια του όρου περιοχή εμπεριέχει τη διαχρονικότητα διότι *a priori* τα κράτη παύουν να υπάρχουν αλλά οι περιοχές τους παραμένουν. Ας παρατηρήσουμε ότι τα μεν κράτη διαθέτουν σύνορα, οι δε περιοχές όχι. Τι είναι λοιπόν αυτά τα σύνολα που δεν διαθέτουν σύνορα και σύμφωνα με ποια τα κριτήρια μπορούμε να τα ορίσουμε;

Η έννοια της περιοχής, δεν εκλαμβάνεται εδώ με τη διοικητική της σημασία, αναλύεται μέσω αυτού που οι μαθηματικοί ονομάζουν ασαφή σύνολα. Για να κατανοήσουμε αυτή την έννοια θα τη μελετήσουμε σε ενδοκρατικό επίπεδο. Ας φανταστούμε το ταξίδι Παρίσι-Μοντελιέ: όσο κατευθυνόμαστε προς το Νότο ο καιρός γίνεται πιο ήπιος, η βλάστηση είναι διαφορετική (από τη Βαλάνς και μετά, για παράδειγμα, χάρη η αναλογία των κυπαρισσιών είναι μεγαλύτερη). Δεν εγκαταλείπουμε απότομα τον γαλλικό βορρά, όπου οι άνθρωποι μιλούν με μια κοινή εκφορά του λόγου, για την τραγουδιστή φωνή των κατοίκων της Νότιας Γαλλίας. Η όποια αλλαγή μπορούμε να παρατηρήσουμε είναι προοδευτική. Έτσι, για

να προσδιορίσουμε μια περιοχή, χρησιμοποιούμε κάποια κριτήρια σχετικά με το ανάγλυφο του εδάφους, το κλίμα, τη βλάστηση ή ακόμη και διάφορες εκφάνσεις του πολιτισμού, με ό,τι ο όρος εμπεριέχει (γεωργία, τρόποι ζωής, γλωσσικά χαρακτηριστικά).

Τα κριτήρια αυτά συχνά συσχετίζονται: η κατοικία ή οι διατροφικές συνήθειες είναι άμεσα σχετιζόμενες με τη φυσική γεωγραφία. Πρέπει λοιπόν να καθορίσουμε κάποια κριτήρια-σημεία αναφοράς και να καταμετρήσουμε σε τι βαθμό ανήκουν στα συσχετιζόμενα κριτήρια. Στα κλασικά μαθηματικά, αν θεωρήσουμε ένα σύνολο από τη μια και ένα αντικείμενο από την άλλη, υπάρχουν δύο περιπτώσεις: το αντικείμενο ή ανήκει στο σύνολο ή δεν ανήκει. Πρόκειται για μια δυαδική διάκριση. Άλλο παράδειγμα: Ένα οποιοδήποτε σημείο του βυθού του πλανήτη μας ανήκει ή σε ένα κράτος ή στα σύνορα μεταξύ δύο ή περισσοτέρων κρατών. Αντιθέτως, σε ένα ασαφές σύνολο δεν ασχολούμαστε αυστηρά με το θέμα της κυριότητας ή μη, αλλά με το βαθμό κυριότητας. Πώς μπορούμε, άραγε, να τον προσδιορίσουμε; Στο παράδειγμά μας της διαδρομής Παρίσι-Μοντελιέ, λαμβάνουμε υπόψη μας την αναλογία των κυπαρισσιών γύρω από ένα σημείο. Αν βάλουμε 0 (μηδέν) στο Παρίσι και 1 στο Μοντελιέ διαπιστώνουμε μια ομαλή πρόοδο έως ότου φτάσουμε στο 1. Ο συνδυασμός τέτοιων κριτηρίων δεν μας επιτρέπει να χαράξουμε γραμμές με όρια τους, αλλά να ξεχωρίσουμε δύο περιοχές με ιδιαίτερα, εντόπια, χαρακτηριστικά, στατιστικά μιλώντας, που διαχωρίζονται από μια μεταβατική ζώνη. Ένα τμήμα της ανθρωπογεωγραφίας ή της πολιτικής γεωγραφίας συνδυάζει φυσικές και ανθρώπινες μεταβλητές για τον προσδιορισμό ενός θολού διαχωρισμού κάποιων περιοχών. Φυσικά, με την πρόοδο του χρόνου, τα φαινόμενα στα οποία αναφερόμαστε μπορεί να αλλάζουν. Έτσι οι τόποι που έχουν

φυσικά όρια θα τα χάσουν αν ξεριζώσουμε τη βλάστηση που τα καθορίζει. Οι κλιματικές συνθήκες της Γης αλλάζουν με την πρόοδο των χιλιετιών. Έτσι και οι περιοχές υπόκεινται σε αλλαγές, (εκτός αν τις προσδιορίσουμε συμβατικά ως διοικητικές περιφέρειες), σε διαφορετικές χρονικές κλίμακες από αυτές των κρατών.

Η έννοια του όρου *σύνορο*, αυτή καθαυτή, έχει πολλές λατρές σημασίες. Υπάρχουν σύνορα εντελώς τεχνητά, όπως τα σύνορα των χωρών που προήλθαν από την αποικιοκρατία – όπως στην Αφρική. Πρόκειται για σύνορα αυθαίρετα τα οποία δεν υπολογίζουν καμιά τοπική ιδιαιτερότητα ούτε στο φυσικό ούτε στο εθνικό-φυλετικό επίπεδο. Ένα κράτος όπως η σημερινή Ουκρανία αντιμετωπίζει ένα πρόβλημα με την Κριμαία. Η Κριμαία είναι κυρίως ρωσική, αλλά το 1954 προσαρτήθηκε αυθαίρετα στην Ουκρανία. Τα χαραγμένα σύνορα προκύπτουν από ιστορικές αλλαγές, αλλά οι γεωγράφοι ή οι ιδεολόγοι, επομένως οι γεωπολιτικοί, καταβάλλουν χρόνιες προσπάθειες προκειμένου να αποδώσουν μια έννοια στον όρο «φυσικά σύνορα». Για τους Γάλλους, στους οποίους από την παιδική ηλικία έχουμε συνδέσει τη Γαλλία με το σχήμα του εξαγώνου, ο φυσικός χαρακτήρας των συνόρων μοιάζει αυτονόητος. Διακρίνουμε επί της μια τάση για αυτο-οργάνωση των συνόρων: στις δύο πλευρές ενός συνόρου το οποίο, για οποιονδήποτε λόγο έχουμε ορίσει, με την πάροδο του χρόνου, δημιουργούνται ιδιαιτερότητες. Τούτο δε οφείλεται στον *de facto* διαχωρισμό ο οποίος υφίσταται και που έχει ως συνέπεια την προοδευτική ανάπτυξη πραγματικά διαφορετικών πολιτισμών που διακρίνονται κυρίως μέσα από τη διαφοροποίηση του τοπίου. Οι ανθρώπινες ενέργειες λοιπόν μορφοποιούν την εδαφική διαίρεση.

Τέλος, ας μιλήσουμε για το πρόβλημα των πολυεθνικών κοινωνιών. Ας φανταστούμε δύο υγρά που δεν μπο-

ρούν να αναμειχθούν όπως π.χ. το λάδι και το νερό. Αν βάλουμε δύο από αυτά τα υγρά σε μια επίπεδη επιφάνεια, θα σχηματιστούν αυτομάτως διαχωριστικά σύνορα στο σημείο επαφής τους. Μια σταγόνα του ενός υγρού εισχωρεί στο άλλο χωρίς να αναμειγνύεται με αυτό. Αυτό είναι το πρόβλημα των πολυθετικών κοινοτήτων. Έτσι, διά μέσου των χιλιετιών υπήρξαν μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμών στην Ευρώπη και αλλού. Οι λαοί αυτοί συναντήθηκαν μεταξύ τους· άλλοι εξαφανίστηκαν, άλλοι εγκαταστάθηκαν και άλλοι άφησαν τα ίχνη τους μέσα από άλλους πληθυσμούς. Τούτα αποτελούν φαινόμενα ανάμειξης χωρίς αφομοίωση και ανάγονται στην παγκόσμια πολιτική γεωγραφία και ιδιαίτερα σε αυτή της Κεντρικής Ευρώπης. Καταλαβαίνουμε λοιπόν πως, υπό αυτό το πρίσμα, η έννοια του όρου σύνορο είναι εξαιρετικά λεπτή. Το ίδιο λεπτή είναι, επίσης, η ιδεολογική αντίληψη περί αυτοδιάθεσης των λαών.

Πρέπει επίσης να τονίσουμε και τη σπουδαιότητα των τοπωνυμίων η οποία έχει μεγάλη πολιτική σημασία. Ας πάρουμε για παράδειγμα την πόλη του Μπρασόφ, μια από τις κυριότερες ρουμανικές πόλεις, σήμερα, η οποία στο παρελθόν ονομαζόταν Κρόνστατ και ακόμη παλαιότερα Οράσουλ Στάιν.

Οι τοπικές μονάδες με βάση ορισμένα κριτήρια έχουν υπόσταση αλλά δεν αποτελούν συνήθως πολιτικές μονάδες ή ενεργές μονάδες. Στις περισσότερες περιπτώσεις μπορούμε να ξεχωρίσουμε κάποια χαρακτηριστικά κοινού πολιτισμού αλλά απουσιάζει η οργάνωση. Εξάφρηση αποτελούν οι περιπτώσεις περιοχών εξαιρετικά δομημένων σε πολιτικό επίπεδο (μπορούμε, οριακά, να χαρακτηρίσουμε ως ενεργή μονάδα την περιοχή της Καταλονίας, μια περιοχή εξαιρετικά αυτόνομη στο πλαίσιο μιας ισπανικής ομοσπονδίας).

Η μακρο-γεωγραφική διαίρεση εδαφών εμπνέονται

από κριτήρια της ίδιας κατηγορίας, σε μια διαφορετική κλίμακα και, κυρίως, σε ποικίλο βαθμό σταθερότητας· έτσι η περιοχή της Βρετανίας είναι πιο σταθερή από την περιοχή της Κεντρικής Ευρώπης. Για παράδειγμα, όταν προσδιορίζουμε την ινδική υποήπειρο, το καλύτερο κριτήριο που μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε είναι τεκτονικής φύσης (βύθιση της ινδικής πλάκας κάτω από την πλάκα της ηπειρωτικής κεντρικής Ασίας και ανύψωση των Ιμαλαΐων). Οι επιστημονες που ασχολούνται με το κλίμα διακρίνουν έξι κατηγορίες κλίματος, καθεμία εκ των οποίων υποδιαιρείται σε πολλές υποκατηγορίες και καταλήγει σε τυπολογίες σχετικά ακριβείς. Σε συνδυασμό με άλλα κριτήρια ξαναβρίσκουμε την έννοια της περιοχής σε άλλα επίπεδα.

Επί της ουσίας, όπως θα δούμε στη συνέχεια, οι μακρο-περιοχές που μελετώνται από τους πολιτικούς γεωγράφους είναι συχνά σύνολα κρατών, γεγονός το οποίο καθιστά ανέφελη την ενασχόλησή μας με σύνορα και μεταβατικές ζώνες. Σε αντίθεση με τις παραδοσιακές περιοχές, η διαίρεση των μακρο-περιοχών είναι εξαιρετικά επιρρεπείς στις όποιες ιδεολογίες.

II. - Ιδεολογία και γεωγραφική κατανομή

Πώς μπορούμε να κατανοήσουμε τα μεγάλα γεωγραφικά σύνολα του πλανήτη μας; Τον 19ο αιώνα, χρησιμοποιούσαμε ένα διαμοιρασμό με βάση τις ηπείρους: Ευρώπη, Ασία, Αφρική, Αμερική και Ωκεανία. Η Ευρώπη σταματούσε στα Ουράλια όρη, στον Καύκασο, στις όχθες του Βοσπόρου και στα Δαρδανέλια. Μια τέτοια διαίρεση είναι αυθαίρετη. Στο έργο *Géographie universelle* (Παγκόσμια Γεωγραφία) του Ελίζέ Ρελί, σε αυτή του Πολ Βιγνάλ ντε λα Μπλανς, ή ακόμη, πιο πρόσφατα, στις με-

λέτες του Ροζέ Μπρινέ, οι τυπολογίες και οι διαιρέσεις που αναφέρονται διαφέρουν μεταξύ τους.

Το έργο *Geography – Regions, and Concepts*, των Αμερικανών Χ. Τζ. ντε Μπλιτζ και Πίτερ Ο. Μιούλερ, διαφέρει τον πλανήτη σε δώδεκα μεγάλες γεωγραφικές περιοχές. Στη μελέτη μας αυτή της σημερινής Πολιτικής Γεωγραφίας θα χρησιμοποιήσουμε, με κριτική διάθεση, τη γεωγραφική αυτή διαίρεση.

Οι μεγάλες αυτές γεωγραφικές περιοχές που αναφέρονται στο βιβλίο τους είναι: Ευρώπη, Ρωσία, Βόρεια Αφρική και Νοτιοδυτική Ασία, Νότια Ασία, Νοτιοανατολική Ασία, Νοτιοανατολική Ασία, Ανατολική Ασία, Βόρεια Αμερική, Μέση Αμερική, Νότια Αμερική, υποσαχάρια Αφρική, Αυστραλία και Ειρηνικός. Καθένα από αυτά τα σύνολα διαχωρίζεται σε πολλές μακρο-περιοχές.

Όσον αφορά την Ευρώπη, είναι αδύνατο να καθορίσουμε επακριβώς αυτή την ήπειρο που αντικειμενικά δεν είναι ήπειρος. Μπορούμε μόνο να παρατηρήσουμε πως είναι μικρή σε σχέση με άλλα σύνολα και πολιτικά κατακερματισμένη. Οι ντε Μπλιτζ και Μιούλερ υποδιαιρούν την Ευρώπη σε πέντε περιοχές. Ας σημειώσουμε πως καμία δεν φέρει το όνομα Κεντρική Ευρώπη σε αντίθεση με άλλες πιθανές γεωγραφικές υποδιαιρέσεις.

Τα βρετανικά νησιά αποτελούν την πρώτη ευρωπαϊκή υποδιαίρεση.

Ακολουθεί η Δυτική Ευρώπη η οποία συμπεριλαμβάνει τη Γερμανία, τη Γαλλία, τις Κάτω Χώρες και τα λεγόμενα αλπικά κράτη (Ελβετία, Αυστρία, Λιχτενστάιν).

Στην Βόρεια Ευρώπη τοποθετούν την Σουηδία, Νορβηγία, τη Δανία, τη Φινλανδία, την Ισλανδία και την Εσθονία. Γιατί άραγε την Εσθονία; Η Εσθονία συμπεριλαμβάνεται λόγω της γεωγραφικής και ιστορικής της συγγένειας με τη Φινλανδία. Τούτο όμως έχει ως συνέπεια το διαχωρισμό της από τη Λιθουανία και τη Λετο-

νία. Έχουμε δε τη συνήθεια να θεωρούμε ότι οι τρεις αυτές χώρες αποτελούν ένα άλλο υποσύνολο, τις λεγόμενες Βαλτικές Χώρες, γεγονός το οποίο οι άμεσα ενδιαφερόμενοι το αμφισβητούν.

Στη Μεσογειακή Ευρώπη οι ντε Μπλιτζ και Μιούλερ τοποθετούν τα κράτη που συναντούμε στις περισσότερες γεωγραφικές ταξινόμησεις: Ιβηρική χερσόνησος (Πορτογαλία, Ισπανία, Γιβραλτάρ), Ιταλία, Ελλάδα, Κύπρος, Μάλτα.

Στην Ανατολική Ευρώπη έχουμε, κατ' αρχάς, τις χώρες που βρέχονται από τη Βαλτική: την Πολωνία, το ρωσικό θύλακα του Κάλινιγκραντ, τη Λετονία και τη Λιθουανία. Προσθέτουν τη Λευκορωσία η οποία όμως δεν έχει πρόσβαση στη Βαλτική Θάλασσα. Αυτή η ιδεολογική τοποθέτηση της Λευκορωσίας στις ανατολικές χώρες, την ξεχωρίζει από τη Ρωσία. Διακρίνουν, επίσης, ένα δεύτερο υποσύνολο το οποίο αποτελείται από χώρες εργλωβισμένες εδαφικά: Δημοκρατία της Τσεχίας, Σλοβακία, Ουγγαρία. Στη συνέχεια τοποθετούνται οι χώρες που βρέχονται από τη Μαύρη Θάλασσα, στις οποίες συμπεριλαμβάνεται και η Ουκρανία (τοποθετώντας την έτσι στην Ευρώπη, ενώ η Ρωσία συνιστά ένα ξεχωριστό σύνολο), η Μολδαβία (προσαρτημένη στην Ε.Σ.Σ.Δ. το 1940, σήμερα ανεξάρτητη, περιλαμβάνει το αυτο-ανακηρυγμένο κράτος της Υπερδνειστερίας) και τέλος τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία. Στην πραγματικότητα, η Μολδαβία είναι ιστορικά μια χώρα πολύ κοντινή στην Ρουμανία (Βεσσαραβία) και είναι μια από τις πολιτικές μονάδες στις οποίες θα σημειωθούν σημαντικές αλλαγές αργά ή γρήγορα. Επίσης οι ίδιοι συγγραφείς τοποθετούν στην Ανατολική Ευρώπη τις χώρες της Αδριατικής: Σλοβενία, Κροατία, Βοσνία, Σερβία, Φύρομ, Αλβανία.

Τι μπορεί να σημαίνει άραγε αυτή η αντιμετώπιση για τα Βαλκάνια; Η χρονιά έκδοσης του βιβλίου (11η έκ-

δοση, 2004) μας δίνει μια απάντηση. Είκοσι χρόνια νωρίτερα θα είχαμε μια διαφορετική διάθεση και, χωρίς αμφιβολία, σε δέκα ή δεκαπέντε χρόνια θα καθιερωθεί μια άλλη.

Ας σημειώσουμε πως, στα κράτη που αναφέραμε, αναγνωρίζουμε τα 25 κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τα δύο μελλοντικά μέλη, τη Ρουμανία και τη Βουλγαρία, όπως επίσης και την Κροατία, της οποίας η έναρξη των διαπραγματεύσεων ένταξης έχει, θεωρητικά, προγραμματισθεί. Αντιθέτως, οι συγγραφείς δεν αναφέρουν την Τουρκία η οποία τοποθετείται στη γεωγραφική υποδιαίρεση της Βορείου Αφρικής και Νοτιοδυτικής Ασίας.

Η δεύτερη από αυτές τις δώδεκα μεγάλες γεωγραφικές περιοχές είναι η Ρωσία, που διαχωρίζεται από την Ευρώπη. Αυτός ο διαχωρισμός προκαλεί έκπληξη σε ορισμένους οι οποίοι έχουν συνηθίσει να θεωρούν το τμήμα της Ρωσίας δυτικά των Ουραλίων ως ευρωπαϊκό και στο οποίο κατοικεί το 75 έως 80% του πληθυσμού της. Οι δύο συγγραφείς τη χαρακτηρίζουν ως την πρώτη κυρίαρχη δύναμη της Σοβιετικής Ένωσης, όπως επίσης και ως γεωγραφική περιοχή «ενωμένη πολιτικά και συνθετη γεωγραφικά», γεγονός αναμφισβήτητο.

Είναι ενδιαφέρον πως στο εσωτερικό της Ρωσίας διακρίνουν τέσσερις μεγάλες υποπεριοχές: την καρδιά της Ρωσίας που συμπεριλαμβάνει ένα τμήμα της δυτικής Σιβηρίας, μια δεύτερη περιοχή που ονομάζουν *Enstern Frontier*, ένα είδος ζώνης που αντιστοιχεί σε τμήμα των κατεχθέντων ανατολικών περιοχών προς την κατεύθυνση του Υπερσιβηρικού έως και πέρα από τη λίμνη της Βαϊκάλης, και που περιλαμβάνει επίσης (αξίζει να αναφερθεί) το μισό βόρειο Καζακστάν (σήμερα το Καζακστάν αποτελεί ένα κράτος, ευθραυστη πολιτική μονάδα, το οποίο κυριαρχείται φυλετικά στο βορρά από τους Ρώσους και

στο νότο από τους Καζάκους). Οι υπόλοιπες δύο υποπεριοχές είναι εκείνη της Άνω Ανατολής, που συνεχίζει προς τα ανατολικά την *Enstern Frontier*, και τέλος η Σιβηρία ή καλύτερα ό,τι απομένει στο βορρά των δύο προηγούμενων υποπεριοχών. Οι συγγραφείς κάνουν τολμηρές επιλογές στο έργο τους. Προσαρτούν λοιπόν στη Ρωσία την «εξωτερική περιφέρεια του νότιου τμήματος της Υπερκαυκασίας», δηλαδή την Αρμενία, την Γεωργία και το Αζερμπαϊτζάν. Η σύνδεση των τριών αυτών κρατών με τη Ρωσία και η προσάρτηση της Λευκορωσίας και της Ουκρανίας στην Ευρώπη, από την οποία έχει εξαιρεθεί η Ρωσία, μαρτυρά ορισμένες αδιαφανείς προτιμήσεις των συγγραφέων, γεωπολιτικής υφής.

Μέσω αυτών των δύο παραδειγμάτων (της Ευρώπης και της Ρωσίας), αντιλαμβάνομαστε ήδη την πολυπλοκότητα της χαρτογραφικής απεικόνισης όλου του πλανήτη, της έννοιας της περιοχής στις διάφορες κλίμακες και τέλος τη γεωπολιτική διάσταση των ζητημάτων αυτών.

Το τρίτο γεωγραφικό σύνολο, η Βόρειος Αφρική-Βορειοδυτική Ασία, παρουσιάζει εξίσου μεγάλη προβληματα με αυτά της διαίρεσης της Ευρώπης ή της Ρωσίας. Αυτή η επιλογή μεγιστοποίησης των περιοχών περιλαμβάνει τις εξής υποπεριοχές: Αίγυπτος και Άνω Νείλος (συμπεριλαμβανομένου του Σουδάν), γεωγραφική περιοχή προσδιορισμένη με σαφήνεια: το Μαγκρέμπ (Μαρόκο, Αλγερία, Τυνησία, Λιβύη) μαζί με τη ζώνη μετάβασης προς τη «μαύρη» Αφρική του Τσαντ, του Νίγηρα, του Μάλι και της Μαυριτανίας· τη Μέση Ανατολή, αυτή καθαυτή η οποία περιλαμβάνει την «εύφορη ημισέληνο»: Ισραήλ, Ιορδανία, Λίβανο, Συρία και Ιράκ· την Αραβική Χερσόνησο (την οποία άλλοι συγγραφείς τοποθετούν στη Μέση Ανατολή) η οποία περιλαμβάνει τη Σαουδική Αραβία, τα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα, το Κουβέιτ, το Μπαχρέιν, το Κατάρ, το Ομάν και την Υεμένη· τα δύο κράτη

τα οποία χαρακτηρίζονται ως «αυτοκρατορικά» (*Empire States*), Τουρκία και Ιράν, γεωπολιτικά ασυνήθιστος χαρακτηρισμός, αλλά αποδεκτός λόγω του ιστορικού παρελθόντος των χωρών αυτών· και τέλος το Τουρκεστάν που περιλαμβάνει χώρες και περιοχές επηρεασμένες από τα τουρκικά ήθη και έθιμα και τη γλώσσα όπως το νότιο Καζακστάν, το Τουρκμενιστάν, το Ουζμπεκιστάν (το οποίο διαβέβαι, επίσης, ένα αυτοκρατορικό παρελθόν), την Κιργισία (αποκαλούμενη, ενίοτε, «Ελβετία» της περιοχής) και τέλος το Τατζικιστάν που ξεχωρίζει από τα προηγούμενα χάρη στη γλώσσα του που συγγενεύει με τα περσικά. Το Τουρκεστάν συνεχίζεται προς το Νότο με το Αφγανιστάν, με το τελευταίο να αποτελεί μια μεταβατική ζώνη μεταξύ του περσικού και του ινδικού κόσμου. Η επιλογή αυτή των συγγραφέων, τοποθετεί την Τουρκία εκτός του ευρωπαϊκού κόσμου. Αν, στο απώτερο μέλλον, η Τουρκία ενταχθεί στην Ε.Ε. ή έχει πολύ στενή σχέση μαζί της, η διαίρεση αυτή θα πρέπει να αναθεωρηθεί.

Ως τέταρτο σύνολο, η Νότιος Ασία είναι παγκόσμια αποδεκτή σαν γεωγραφική ενότητα λόγω των γεωλογικών (δημιουργία της οροσειράς των Ιμαλαΐων) και κλιματολογικών (μουσώνες) συνθηκών. Υποδιαίρεται σε πέντε υποπεριοχές: Ινδία, Πακιστάν, Μπαγκλαντές (πρώην Ανατολικό Πακιστάν), τα κράτη των Ιμαλαΐων (Νεπάλ και Μπουτάν) και τον νησιωτικό νότο με τη Σρι Λάνκα και τις Μαλδίβες. Πέμπτο σύνολο, η Νοτιοανατολική Ασία, ένα μωσαϊκό από δεκάδες θρησκείες, εκατοντάδες γλώσσες, χερσονήσους και χιλιάδες νησιά, επηρεασμένο από την Ινδία και την Κίνα, αλλά και από την Ευρώπη και τις Ηνωμένες Πολιτείες. Περιλαμβάνει και αυτό δύο υποσύνολα: το πρώτο εμπεριέχει στο ενιαίο έδαφός του πέντε κράτη (Λάος, Καμπότζη, Βιετνάμ, Ταϊλάνδη και Μιανμάρ – πρώην Βιρμανία) το δεύτερο υποσύνολο αποτελείται από τα κράτη του

αρχιπελάγους: τη Μαλαισία, επεκτεινόμενη από τη Σιγκαπούρη, την Ινδονησία, τις Φιλιππίνες κ.λπ.

Έκτο σύνολο αποτελεί η Νότιος Ασία εντός της οποίας οι συγγραφείς διακρίνουν πέντε υποσύνολα: το πρώτο είναι η Κίνα, που περιλαμβάνει τους Χαν, ιδρυτικό μέλος του κανεζικού κόσμου (στον οποίο οι συγγραφείς προσθέτουν και τη Βόρειο Κορέα). Θα ήταν πιο σωστό να θεωρήσουμε τους Χαν σήμερα ως ένα εντελώς ξεχωριστό υποσύνολο, αλλά οι συγγραφείς, από γεωπολιτική σκοπιμότητα, ξεχωρίζουν το Θιβέτ και την επαρχία Ειν-γιάνγκ, εκ των οποίων καθεμία θεωρείται ως ξεχωριστή περιοχή. Το δεύτερο είναι η Μογγολία η οποία θεωρείται ως το υποσύνολο του βορρά. Τα υπόλοιπα τρία υποσύνολα σχηματίζουν το τρίγωνο που αποτελείται από την Ιαπωνία, τη Νότιο Κορέα και την Ταϊβάν. Αυτή η γεωγραφική διαίρεση φυσικά υπόκειται σε αμφισβήτηση από τους κινέζους γεωπολιτικούς!

Στο έβδομο σύνολο ανήκει η Βόρειος Αμερική στην οποία δύο είναι τα κράτη που οριοθετούν ένα φυσικό διαχωρισμό: οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής (ή αμερικανική επικράτεια δεν είναι ενιαία διότι δύο τμήματά της – Αλάσκα και Χαβάη – είναι αποκομμένα από τον κεντρικό κορμό και μεταξύ τους μεσολαβούν άλλες περιοχές) και ο Καναδάς. Η Αλάσκα χωρίζεται από τη Ρωσία παρά μόνο από το Βερίγκο Πορθμό.

Όγδοο σύνολο: η Μέση Αμερική. Κύριο χαρακτηριστικό της το σχετικό μικρό μέγεθος και ο κατακερματισμός της μεταξύ Μεξικού, των χωρών της Κεντρικής Αμερικής που περιβάλλουν τον ισθμό και την ζώνη της Καραϊβικής (Μικρές και Μεγάλες Αντίλλες).

Το ένατο σύνολο είναι η Νότιος Αμερική, η ταυτότητα της οποίας φέρει ίχνη ισπανικών, πορτογαλικών και ινδιάνικων επιρροών. Διαχωρίζεται σε τέσσερα γεωγραφικά υποσύνολα: τη Βραζιλία, τον πορτογαλόφωνο γί-

γαντα: Τη Βενεζουέλα και την Κολομβία, στο βορρά τις Άνδεις, στη δύση, όπου κυριαρχούν ινδιάνικες επιρροές (Περού, Ισημερινός, Βολιβία)· και τέλος την Αργεντινή, τη Χιλή, την Ουρουγουάη και την Παραγουάη, στο νότο.

Το δέκατο σύνολο είναι η υποσαχάρια Αφρική η οποία περιλαμβάνει τέσσερα υποσύνολα πέραν της ζώνης μετέβασης προς το Μαγρέμπ: Δυτική Αφρική, Ανατολική Αφρική, ζώνη του Ισημερινού και τέλος Νότια Αφρική.

Ενδέκατο σύνολο, ο κόσμος της Ωκεανίας, με κύριο χαρακτηριστικό την Αυστραλία που είναι και η βασική του συνιστώσα εφόσον διαθέτει διαστάσεις ηπείρου. Βασικό χαρακτηριστικό του επίσης είναι ο νησιωτικός χαρακτήρας (Αυστραλία, Νέα Ζηλανδία) και το ευρωπαϊκό υπόβαθρο του πολιτισμού.

Τέλος το δωδέκατο σύνολο που ξεχωρίζουν οι συγγραφείς έχει μια κατακερματισμένη όψη και είναι ο Κόσμος του Ειρηνικού. Περιλαμβάνει τρία νέα συμβατικά γεωγραφικά υποσύνολα: τη Μελανησία, τη Μικρονησία και την Πολυνησία.

Αν δεχτούμε την κατανομή του κόσμου μας στα δώδεκα αυτά σύνολα των συγγραφέων, θα πρέπει να μελετήσουμε την εμβλεία του, εξετάζοντας τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματά του. Θα μπορούσαμε φυσικά να κάνουμε το ίδιο με βάση κάποια άλλη μελέτη διαίρεσης του κόσμου μας από τους κύριους μελετητές του παρελθόντος ή του παρόντος, συνθέτοντας έτσι μια πραγματική συγκριτική γεωπολιτική.